



ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ & ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΝΕΟΤΕΡΗΣ & ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Η Χίος ως πρώτος τόπος διαχείρισης της μικρασιατικής ήττας (1922-1923)



Ιωάννα Θεοδωράτου

AM:1117M007

Μέλη εξεταστικής επιτροπής:

Λίνα Λούβη, αν. καθηγήτρια (επιβλέπουσα)

Δέσποινα Παπαδημητρίου, αν. καθηγήτρια

Κώστας Κατσάπης, ΕΔΙΠ

Αθήνα, Ιανουάριος 2020

Επιβλέπουσα καθηγήτρια

Λίνα Λούβη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Copyright © Ιωάννα Θεοδωράτου, 2019

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή, της παρούσας εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της πτυχιακής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση πτυχιακής εργασίας από το Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

*«Τούτο μόνον σας λέγω, ότι ενρισκόμεθα εις το σημείον που έλεγαν οι γονείς μας πως θα έλθη
ώρα να παρακαλούμεν και να λέγωμεν “Εβγάτε νεκροί για να έμβωμεν στα μνήματα ημείς”»*

(Νέα Χίος, 29-09-1914)



ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η παρούσα διπλωματική εργασία εκπονήθηκε βασιζόμενη κατά κύριο σε πρωτογενές υλικό που ευρίσκεται στη Χίο. Ένα ιδιαίτερο ευχαριστώ θέλω να απευθύνω στο προσωπικό της Βιβλιοθήκης του Κοραή και κυρίως στη διευθύντριά της Άννα Χαζίρη για τη συνδρομή και την ανοχή της. Επιπλέον στην διευθύντρια Γεωργία Χούλη και το επιτελείο του Μορφωτικού Συλλόγου Βαρβασίου Χίου Βιβλιοθήκη «Ο ΦΑΡΟΣ» για την ξενάγηση στο μουσείο και τη βιβλιοθήκη του συλλόγου και την παροχή χρήσιμου για την εργασία μου υλικού. Στον εκπαιδευτικό κύριο Γεώργιο Παντελίδη για την ευγενή παραχώρηση της απομαγνητοφωνημένης από αυτόν μνήμης - μαρτυρίας της γιαγιάς του Αργυρώς Μαθιούδη το γένος Δημάκη, με καταγωγή από το Ρεῖς Ντερέ της Μικράς Ασίας· μαρτυρία που παρατίθεται αυτούσια στο Παράρτημα της παρούσας διπλωματικής. Στον ιστορικό Μιχαήλ Βαρλά για τις σημαντικές υποδείξεις και συμβουλές του. Στον ιστοριοδίφη καθηγητή Ιάκωβο Μπριλή για την χορήγηση αντιγράφου άρθρου του στο οποίο είχε συμπεριλάβει αρχεία της Μητροπόλεως Χίου, στην οποία έκανε έρευνα. Στη δημοτική υπάλληλο του Δήμου Χίου Αγγελική Τσέτσερη-Παχουνδάκη για την διευκόλυνση της πρόσβασής μου σε αρχεία των συνεδριάσεων του ΔΣ Χίου για την ερευνώμενη περίοδο. Ένα μεγάλο ευχαριστώ, προσέτι, απευθύνω στη σύμβουλο σπουδών μου Λίνα Λούβη για τις καίριες υποδείξεις της, την καθοδήγηση και την άμεση ανταπόκρισή της σε οποιοδήποτε θέμα ανέκυπτε κατά την εκπόνηση της παρούσας εργασίας. Τέλος αισθάνομαι την ανάγκη να ευχαριστήσω τους γονείς μου για την αλόγυστη συμπαράστασή τους στις διαρκείς μετακινήσεις μου στη Βιβλιοθήκη του Κοραή και σε όλους τους άλλους χώρους όπου μετέβαινα για ανεύρεση υλικού.

Περιεχόμενα

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	7
ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΜΕΡΟΣ.....	11
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ. Πρωτογενείς Πηγές.....	11
I. Εφημερίδες.....	11
II. Μαρτυρίες.....	12
III. Πρακτικά συνεδριάσεων ΔΣ Χίου.....	14
IV. Χειρόγραφα.....	15
V. Φωτογραφίες.....	16
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ. Ιστορικό πλαίσιο.....	17
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ. Οι πρόσφυγες και η Χίος πριν την έλευσή τους.....	31
I. Η ταυτότητα των προσφύγων.....	31
II. Από πού έρχονται οι πρόσφυγες στη Χίο.....	32
III. Η Χίος πριν από την έλευση των Προσφύγων.....	34

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Ζητήματα υποδοχής και ενσωμάτωσης

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ.....	36
I. Οι μέρες πριν την άφιξη των προσφύγων.....	36
II. Η άφιξη των προσφύγων.....	37
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ. Εγκατάσταση – Στέγαση.....	46
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ. Κρατική μέριμνα – Περίθαλψη.....	59
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ. Δωρεές – Φιλανθρωπία.....	66
I. Χιακός Λαός.....	67
II. Εκκλησία.....	72
III. Αμερική.....	74
IV. Ξένοι Οργανισμοί.....	75
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ. Η κατάσταση στο νησί – Ζητήματα υγιεινής.....	79
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ. Εκμετάλλευση και ζητήματα «ενσωμάτωσης».....	88
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ. Ζητήματα «αραιώσης».....	97
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΟΟ. Εργασία.....	102

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΑΤΟ. Αριθμοί.....	107
------------------------------	-----

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Ο Πλαστήρας και η Χίος

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ. Ο Νικόλαος Πλαστήρας.....	110
Ι) Τα πρώτα χρόνια.....	110
ΙΙ) Οι δεσμοί του Πλαστήρα με τη Χίο.....	111
ΙΙΙ) Από την επανάσταση της 11 ^{ης} Σεπτεμβρίου 1922 κι έπειτα.....	114
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ. Ο ρόλος της Χίου έως την Επανάσταση.....	119
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ. Ο ρόλος της Χίου μετά την Επανάσταση.....	126
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	136
ΕΠΙΛΟΓΟΣ.....	141
ΠΗΓΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	145
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	152

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα διπλωματική εργασία εκπονείται στο πλαίσιο του προγράμματος μεταπτυχιακών σπουδών του τμήματος Πολιτικής Επιστήμης & Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου με κατεύθυνση Νεότερη & Σύγχρονη Ιστορία και με επιβλέπουσα καθηγήτρια την κυρία Λίνα Λούβη. Θέμα της είναι η όσο το δυνατόν πιο ανάγλυφη αποτύπωση της εικόνας της υποδοχής των προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής κατά το πρώτο έτος μετά την άφιξή τους στη νήσο Χίο αλλά και ο ρόλος του νησιού στο στρατιωτικό κίνημα που οργάνωσε ο Νικόλαος Πλαστήρας και οδήγησε στην επονομαζόμενη «Επανάσταση της 11^{ης} Σεπτεμβρίου 1922».

Στόχος του πρώτου μέρους της είναι να μελετηθούν οι κοινωνικές εντάσεις, οι αντιδράσεις της τοπικής κοινωνίας μετά τη χειμαρρώδη εισροή τόσων χιλιάδων ανθρώπων στο νησί και η μεταναστευτική πολιτική που ακολουθήθηκε από την Ελλάδα ως κράτος υποδοχής. Τα ερωτήματα που τέθηκαν πριν την εκπόνηση της εργασίας ήταν τα κάτωθι:

- Ποια ήταν η εικόνα της Χίου το 1922; Οικονομία και υποδομές πριν και μετά την άφιξη των προσφύγων.
- Τι έκανε το ελληνικό κράτος για ν' αντιμετωπίσει το ασταμάτητο κύμα προσφύγων που κατέφυγαν στα νησιά του ΒΑ Αιγαίου από τον Αύγουστο του 1922;
- Πού στεγάσθηκε το τεράστιο κύμα προσφύγων;
- Πώς αντέδρασαν οι αυτόχθονες με τον ερχομό των προσφύγων;
- Υπήρχαν εντάσεις μεταξύ γηγενών-προσφύγων; Ποια ήταν τα παράπονα των μεν εναντίον των δε;
- Υπήρξε οικονομική ή άλλου είδους ενίσχυση των προσφύγων, κι αν ναι, από ποιους;

Στόχος του δεύτερου μέρους της ήταν να μελετηθεί αν έπαιξε η νήσος Χίος κάποιο ρόλο στην προπαρασκευή της Επανάστασης της 11^{ης} Σεπτεμβρίου 1922. Τα ερωτήματα που τέθηκαν ήταν τα κάτωθι:

- Ήταν τυχαία συγκυρία ή επιλογή η διαπεραίωση του Πλαστήρα στη Χίο;

- Υπήρξαν παράγοντες συνδεδεμένοι με τη Χίο που βοήθησαν τον Πλαστήρα να οργανώσει το στρατιωτικό κίνημα;
- Αν ο Πλαστήρας διαπεραιωνόταν σε κάποιο άλλο νησί, θα ακολουθούσε η Επανάσταση της 11^{ης} Σεπτεμβρίου;

Εν συνεχεία επιχειρείται η εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με το ζήτημα της υποδοχής και της ενσωμάτωσης των προσφύγων, στο βαθμό βέβαια που το επιτρέπουν τα ερευνητικά δεδομένα, αλλά και του ρόλου της Χίου στις ενέργειες του Πλαστήρα.

Στο εισαγωγικό μέρος της εργασίας παρέθεσα τις πρωτογενείς πηγές που χρησιμοποίησα και προέβην σε μια προσπάθεια ιχνηλάτησης του χώρου και του χρόνου με τη βοήθεια ενός αναλυτικού ιστορικού πλαισίου και αναφορών στη χερσόνησο της Ερυθραίας και τη Χίο. Στο πρώτο μέρος παρέθεσα όλο το συλλεγένο υλικό, αφού προηγουμένως το χώρισα σε θεματικές ενότητες για να αναδειχθούν έτσι οι απαντήσεις στα ανωτέρω τεθειμένα ερωτήματα. Στο δεύτερο γίνεται μια απόπειρα προσέγγισης των ενεργειών του Πλαστήρα.

Αρχικά η βασική δυσχέρεια κατά την εκπόνηση της παρούσας εργασίας είχε να κάνει με τον τόπο συγκέντρωσης του υλικού: στο μεγαλύτερο μέρος του ευρίσκεται στη Χίο. Παρότι, δε, τα αρχεία των εφημερίδων της ερευνώμενης περιόδου είναι ψηφιοποιημένα, η πρόσβαση στη σχετική ιστοσελίδα δεν είναι εφικτή. Έτσι απαιτείται η φυσική παρουσία του ερευνητή στη Βιβλιοθήκη του Κοραή. Παράλληλα, για οικονομία χρόνου, δεν υπάρχει άλλο μέσο διατήρησης αντιγράφου των φύλλων μιας εφημερίδας πλην των προσωπικών φωτογραφιών που μπορεί κανείς να τραβήξει. Είναι πρόδηλο ότι για το ερευνώμενο διάστημα ενός έτους σε δύο εφημερίδες, οι οποίες φιλοξενούν σχεδόν σε κάθε φύλλο τους ειδήσεις και άρθρα σχετικά με τους πρόσφυγες, το πλήθος των φωτογραφικών λήψεών μου ήταν τεράστιο. Ακόμη πιο δύσκολη και κουραστική η αποδελτίωσή του, αφού μόνο κατόπιν μεγέθυνσης ήταν εφικτή.

Έπειτα η προσπάθεια σκιαγράφησης της υποδοχής των προσφύγων της μικρασιατικής καταστροφής αποδεικνύεται ένα έργο δυσχερές και εγκυμονεί κινδύνους για τον ερευνητή. Προσκρούει κανείς αρχικά στην απουσία επαρκών πρωτογενών πηγών λόγω του μακρού χρονικού διαστήματος που μας χωρίζει από

τότε έως σήμερα. Εν συνεχεία, το είδος των ανευρεθεισών πηγών περικλείει από μόνο του μια δυσκολία: αυτή της αξιολόγησής τους.

Ειδικότερα, πόσο μπορεί κανείς να βασιστεί σε μαρτυρίες, όταν είναι γνωστό πως η μνήμη εξασθενεί, η συναισθηματική φόρτιση δύναται να αλλοιώσει την πραγματικότητα και ο χρόνος να εξαλείψει μέρος της αλήθειας ή ενίοτε και να προσθέσει σε αυτήν εκ των υστέρων «κατασκευάσματα»; «Ο Enzo Traverso θεωρεί αυτονόητο ότι η μνήμη αναδιαμορφώνει τους όρους της ιστορικής αναπαράστασης, ειδικά όταν πρόκειται για τραυματικά ιστορικά γεγονότα (...). Ο ίδιος, ωστόσο, δεν αρνείται ότι η μνήμη έχει κατ' εξοχήν υποκειμενικό, αυτοαναφορικό και αυτοεπιβεβαιωτικό χαρακτήρα».¹ Κι αυτό γιατί είναι αγκιστρωμένη στο βίωμα και στο ανακαλούμενο γεγονός, ενώ παράλληλα «ανασημασιοδοτείται μέσα από τα πρίσματα του εκάστοτε παρόντος και τις προσκτηθείσες νέες εμπειρίες του φορέα της. Διακρίνεται από ενικότητα, ρευστότητα και αποσπασματικότητα και δεν μπορεί να μελετηθεί σε συγκριτική βάση. Παράλληλα αντιστέκεται στην ένταξή της σε ευρύτερα ιστορικά συμφραζόμενα. Λειτουργεί σαν «ένα ανοιχτό εργοτάξιο σε διαρκή μετασχηματισμό και ανακατασκευή»².

Κι έπειτα, ο Τύπος (ως πρωτογενής πηγή) αποτελεί τη μεταφορά της ατόφιας ιστορικής πραγματικότητας, εκφράζει την κοινή γνώμη ή μας δίνει την οπτική γωνία του εκάστοτε συντάκτη, ο οποίος λειτουργεί ως διαμορφωτής της κοινής γνώμης; Πόσο μπορεί φερ' ειπείν ένα άρθρο ή ένα χρονογράφημα που έχει σαν θέμα τους πρόσφυγες να μην εμπεριέχει μία δόση υπερβολής και πώς είμαστε σε θέση να διακρίνουμε έως πού εκτείνεται αυτή;

Καταρχάς ο Τύπος αποτελεί μια πηγή πληροφόρησης, αφού, μεταξύ άλλων, μεταφέρει στο αναγνωστικό κοινό συμβάντα. Περαιτέρω είναι, νομίζω, ασφαλές για την μελετώμενη περίοδο να δεχθούμε ότι «ο Τύπος, χωρίς να ταυτίζεται με την κοινή γνώμη, αποτελεί αναμφισβήτητα μία από τις πιο φερέγγυες αντανakλάσεις-εκφράσεις της»³. Η κοινή γνώμη «μπορεί να επηρεάζεται από ένα αιφνίδιο και εφήμερο συμβάν»⁴ και ως εκ τούτου «να είναι άμεση, αυθόρμητη ή καθοδηγούμενη αλλά

¹ Γιώργος Κόκκινος, *Το τραύμα και οι πολιτικές της μνήμης*, Αθήνα, Εκδόσεις Ταξιδευτής, 2010, σ. 45

² Στο ίδιο, σ. 45-46

³ Λίνα Λούβη, *Περιγέλωτος Βασιλείον*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» Ι.Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΥ & ΣΙΑΣ Α.Ε., 2002, σ. 13

⁴ Στο ίδιο, σ. 13-14

ταυτόχρονα ευμετάβλητη»⁵. Επίσης «μπορεί να επηρεάζεται από φαινόμενα που έχουν διαμορφωθεί στη μακρά διάρκεια, όπως π.χ., η συλλογική νοοτροπία, ένα πεδίο όπου δρουν με ιδανικό τρόπο οι προγονικές προκαταλήψεις, οι απλουστευτικοί μύθοι, οι εικόνες και οι στερεοτυπικές κρίσεις. Στο πεδίο αυτό υπεισέρχονται τα δεδομένα του ασυνειδήτου», τα οποία έρχονται να καθορίσουν την αντίληψη που σχηματίζει η κοινωνία για ένα ιστορικό γεγονός και τα οποία επομένως «λειτουργούν στο επίπεδο του φαντασιακού και φυσικά παραμορφώνουν την πραγματικότητα».⁶

Οι παραπάνω εκπεφρασθείσες επιφυλάξεις, όμως, σχετικά με το αν τα προσωπικά βιώματα - μαρτυρίες και ο Τύπος είναι ασφαλείς πρωτογενείς πηγές πληροφόρησης δεν πρέπει να μας αποθαρρύνουν. Οι δεκαετίες που μεσολάβησαν μας επιτρέπουν να μετριάσουμε τις εντάσεις του θυμικού και να κρίνουμε πιο αμερόληπτα και αποστασιοποιημένα. Ζώντας μάλιστα σε μια χώρα που πρόσφατα πάλι έγινε τόπος υποδοχής χιλιάδων προσφύγων και όντας εκτεθειμένοι στις εικόνες της επικαιρότητας, στις απλουστεύσεις και τους αφορισμούς, θα ανιχνεύσουμε ομοιότητα καταστάσεων σύγχρονων με εκείνες ενός αιώνα πριν. Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας, που περιστράφηκε γύρω από τη Χίο κατά τη χρονική περίοδο Ιούλιος 1922 - Σεπτέμβριος 1923, θα δούμε ότι το νησί -μια από δεκαετίας προσαρτηθείσα στην Ελλάδα Νέα Χώρα- πενόταν. Τον καιρό που έφθασαν οι πρόσφυγες πολλοί εκ των γηγενών δεν ήταν σε θέση να εξασφαλίσουν ούτε τα προς το ζην, ενώ η οικονομική ένδεια του ελληνικού κράτους και οι πολεμικές διαμάχες που δεν έδειχναν να τελεutyούν, επέτειναν τα προβλήματα ενσωμάτωσης.

⁵ Στο ίδιο, σ. 14

⁶ Στο ίδιο, σ. 14

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΜΕΡΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Πρωτογενείς πηγές

Η κατάρτιση της εργασίας έγινε με πρωτογενές υλικό που ευρίσκεται στο σύνολό του σχεδόν στη Χίο.

Ι. ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

Καταρχάς χρησιμοποιήθηκαν δύο τοπικές εφημερίδες, τα αρχεία των οποίων φυλάσσονται στη Βιβλιοθήκη του Κοραή: η βενιζελική *Νέα Χίος* και η αντιβενιζελική *Παγχακή*. Η *Νέα Χίος* «εφημερίς πολιτική, φιλολογική και εμπορική», όπως αναφέρεται στο φύλλο της, «ιδρυθείσα τω 1910 εν Χίω», έχει διευθυντή τον Μιχαήλ Μέλη και υπεύθυνους συντάκτες τον Χρ. Ροδοκανάκη και τον Ηλ. Ασπιώτη. Υπήρξε «μακρόβια πολιτική εφημερίδα»⁷ και «ασχολήθηκε περισσότερο με τοπικά ζητήματα»⁸.



Η *Νέα Χίος* είναι δισέλιδη και εκδίδεται τρεις φορές την εβδομάδα («εκδιδόμενη Τρίτην, Πέμπτην και Σάββατον») στο μελετώμενο διάστημα.

⁷ Λουκία Δρούλια – Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμέλεια), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου 1784-1974, τόμος τρίτος Α-Π*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών – 103, Εθνικό ίδρυμα Ερευνών, σ. 276

⁸ Στο ίδιο, σ. 276



Η *Παγχιακή*, με ιδρυτή τον Ανδρέα Πολεμίδη και συντάκτη και υπεύθυνο τον Δημοσθένη Χ. Κεφάλαι, τιτλοφορείται ως «η αρχαιότερα εν Χίω εφημερίς» και το 1922 αναγράφεται ως το 14^ο έτος κυκλοφορίας της.



Η *Παγχιακή* είναι επίσης δισέλιδη.



Η πρώτη μελετήθηκε από 28/07/1922 έως 30/08/1923. Η δεύτερη από 27/07/1922 μέχρι και 25/08/1923.

II. MARTYRIΕΣ

Επιπλέον χρησιμοποιήθηκαν είκοσι πέντε μαρτυρίες εκ του σημαντικού μνημονικού αποθέματος που έχει συγκεντρωθεί ως τις μέρες μας. Αφορούν αποκλειστικά μνήμες προσφύγων που πέρασαν από τη Μικρά Ασία στη Χίο. Από αυτές η πρώτη (**μαρτυρία 1**), αυτή της Αργυρώς Αδαμαντίου Μαθιούδη το γένος Δημάκη, ήταν απομαγνητοφωνημένη, λήφθηκε από το προσωπικό αρχείο του εγγονού της Γιώργου Παντελίδη και παρατίθεται ολόκληρη στο παράρτημα⁹, ενώ οι υπόλοιπες ανασύρθηκαν από βιβλία, περιοδικά, τον ιστότοπο και μία διπλωματική εργασία. Πρόκειται για μαρτυρίες των:

- Νικολάου Παπανικολάου (**μαρτυρία 2**)
- Βενετίας Ματθαίου (**μαρτυρία 3**)
- Στέλιου Μπουντούρη (**μαρτυρία 4**)
- Χρήστου Βαγιάτη (**μαρτυρία 5**)
- Αντώνη Γιωργαντζή (**μαρτυρία 6**)
- Ισηγόνης Στάσα (**μαρτυρία 7**)
- Παναγιώτη Πασχαλάκη (**μαρτυρία 8**)
- Γιάγκου Τρεχατζάκη (**μαρτυρία 9**)
- Κατερίνας Καρακωνσταντή (**μαρτυρία 10**)
- Αθανασίου Ροδάκη (**μαρτυρία 11**)
- Σοφίας Πατσούρα (**μαρτυρία 12**)
- Ηλία Θεριουδάκη (**μαρτυρία 13**)
- Εμμανουήλ Τζιώτη (**μαρτυρία 14**)
- Ροδόκλειας Καλαμωτούση (**μαρτυρία 15**)
- Μαργίτσας Κοπανά (**μαρτυρία 16**)

⁹ Βλ. Παράρτημα, σ. 152-164

- Κρυστάλλως Μελαχροινούδη (**μαρτυρία 17**)
- Γεωργίας Βενέτη (**μαρτυρία 18**)
- Μαρίας Τζιώτη (**μαρτυρία 19**)
- Ευαγγελίας Βαβουτάκη (**μαρτυρία 20**)
- Σαρούλας Σκύφτη (**μαρτυρία 21**)
- Μαρίας Μπιρμπίλη (**μαρτυρία 22**)
- Νικολάου Πεττού (**μαρτυρία 23**)
- Κωνσταντίνου Καραμπλάκα (**μαρτυρία 24**)
- Ζωή Τικμόγλου (**μαρτυρία 25**)

Στη συντριπτική τους πλειοψηφία μας δίνουν πληροφορίες σχετικά με τη στέγαση και την ενσωμάτωση των προσφύγων στη χιακή κοινωνία.

III. ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΕΩΝ ΔΣ ΧΙΟΥ

Επιπλέον χρησιμοποιήθηκαν έξι πρακτικά συνεδριάσεων του Δημοτικού Συμβουλίου Χίου, φυλασσόμενα σήμερα στη βιβλιοθήκη του Δημαρχείου Χίου, στο Βιβλίων Πρακτικών συνεδριάσεων του Δημοτικού Συμβουλίου του Δήμου Χίου 1922-1924, με αριθμό εισαγωγής 43, ταξινομικό αριθμό 043 (και ημερομηνία εισαγωγής 27-03-2009), και ειδικότερα πρόκειται για:

- την από 19-11-1922, 24^η συνεδρία αναφορικά με τη Γενική Διοίκηση (σελ. 85-88) [**Πρακτικό 1**]
- την από 08-12-1922, 25^η συνεδρία αναφορικά με ζημιές και την πλατεία (σελ. 88-93) [**Πρακτικό 2**]
- την από 01-02-1923, 6^η συνεδρία αναφορικά με την ύδρευση και τις ακαθαρσίες (σελ. 127-135) [**Πρακτικό 3**]
- την από 15-03-1923, 8^η συνεδρία που αναφέρεται σε στατιστικά δεδομένα σχετικά με τους πρόσφυγες, την αποκατάστασή τους και το φόβο επιδημιών (σελ. 139-144) [**Πρακτικό 4**]

- την από 23-07-1923, 28^η συνεδρία αφορώσα ζητήματα ύδρευσης (σελ. 218-220) [**Πρακτικό 5**]
- την από 12-09-1923, 34^η συνεδρία αφορώσα επίσης ζητήματα ύδρευσης (σελ. 238-242) [**Πρακτικό 6**]

IV. ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ

Προσέτι χρησιμοποιήθηκαν δύο χειρόγραφα. Το **χειρόγραφο υπ' αριθμόν 1** προέρχεται από τη Βιβλιοθήκη του Κοραή με αριθμό 2113. Πρόκειται για ένα ανυπόγραφο έντυπο εκλογικού καταλόγου, με 17 φύλλα, χωρίς τυπωμένη επ' αυτού χρονολογία, αλλά με πιθανολογούμενο χρόνο έκδοσης το έτος 1923. Τίτλοφορείται ως «Παράρτημα προσφύγων του εκλογικού καταλόγου του δήμου Χίου».

Το **χειρόγραφο υπ' αριθμόν 2** προέρχεται από την Ιερά Μητρόπολη Χίου. Στο Βιβλίον Πρωτοκόλλων των Κωδίκων της Ιεράς Μητροπόλεως Χίου φέρει τον αύξοντα αριθμό 15 (σελ. 87-88-89). Περιλαμβάνει κείμενα ανυπόγραφα, τα οποία συνετάγησαν και αποστάλησαν από τον εκείνη την εποχή Δεσπότη Χίου Ιερώνυμο Γοργία, μόνο αρμόδιο να τοποθετεί ιερείς στους ναούς της Χίου. Ο Δεσπότης απευθύνεται στον τότε Υπουργό Εσωτερικών Γεώργιο Παπανδρέου για να του γνωρίσει ο τελευταίος τα όρια των αρμοδιοτήτων του και συγκεκριμένα να του απαντήσει αν είχε δικαίωμα σύμφωνα με τους Ιερούς Κανόνες να διορίσει πρόσφυγες ιερείς σε ναούς της Χίου. Όπως εξηγεί, απευθύνθηκε αφενός στη Νομαρχία, η οποία παρότι παρήλθαν μήνες αμελούσε να απαντήσει, κι αφετέρου στο Φρουραρχείο το οποίο απάντησε ότι θα αποτεινόταν στο Υπουργείο των Στρατιωτικών από το οποίο εξηρτάτο ο διορισμός. Επειδή, λοιπόν, πέρασαν μήνες χωρίς να λάβει απάντηση στο ερώτημά του προς τη Νομαρχία και το Φρουραρχείο, διόρισε τους πρόσφυγες κληρικούς «ίνα ανακουφίζονται» σε πρόσθετες θέσεις παρεκκλησίων, που μέχρι τότε κατέχονταν από Χίους ιερείς. Μάλιστα γίνεται ειδική αναφορά στο διορισμό ενός πρόσφυγα ιερέα στο παρεκκλήσι του Αγίου Υπατίου το οποίο είχε παραχωρηθεί από της Μητροπόλεως στη συντεχνία των Κουρέων. Τον εν λόγω ιερέα αρνήθηκαν να δεχθούν οι Κουρείς «παρακινούμενοι από έναν δικολάβον (...) επιδιώκοντα πάντοτε να καρπούται τοιαύτας πράξεις». Μη δίνοντας σημασία «εις τας απεισκέπτους ενεργείας του προέδρου των Κουρέων μετά του δικολάβου του» και φρονώντας ότι ήταν δικό του δικαίωμα, απορρέον από τους ιερούς κανόνες, ο διορισμός ιερέων, ο Δεσπότης επέμεινε κι έτσι ο πρόεδρος των Κουρέων με το δικολάβο του

απευθύνθηκαν στη Νομαρχία, όπου οι «φίλοι του δικολάβου και ομοϊδεάτες» αντί να τους υποδείξουν να μη φέρνουν αντιρρήσεις στο διορισμό του πρόσφυγα ιερέα, προσκάλεσαν «συνεδριάσεις επί συνεδριάσεων». Τελικά αναφέρεται ότι οι Κουρείς προσήλθαν στη Μητρόπολη και δήλωσαν ότι δεν είχαν ενστάσεις κατά του πρόσφυγα ιερέα. Σε έγγραφο που υπογράφεται την 3^η-05-1923 απαριθμούνται ονομαστικώς 44 πρόσφυγες ιερείς, ο τόπος καταγωγής τους και πού τοποθετήθηκαν.

V. ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ

Τέλος παρατίθενται έντεκα (11) φωτογραφίες – ιστορικά τεκμήρια για την άφιξη των προσφύγων, τον όγκο τους και τη στέγαση-εγκατάστασή τους. Οι φωτογραφίες υπ' αρ. 1, 2, 3, 4 και 8 προέρχονται από το περιοδικό ΧΙΟΝΗ. Η υπ' αρ. 5 είναι του Περικλή Παπαχατζιδάκη, η υπ' αρ. 11 του Μ. Μεγαλοοικονόμου και η υπ' αρ. 7 ανευρέθηκε στο βιβλίο *Τα Πενηντάχρονα του Ξεριζωμού*, ενώ η υπ' αρ. 10 ανευρέθηκε στο διαδίκτυο (<https://www.mnimes.org>) όπως και η υπ' αρ. 6 (από κλειστή ομάδα με τίτλο «Παλαιές φωτογραφίες Χίου» στο facebook).

Όλες οι υπόλοιπες φωτογραφίες φύλλων της εφημερίδας *Νέα Χίος* και *Παγκιακή* και λοιπών χειρογράφων προέρχονται από δικές μου ερασιτεχνικές λήψεις κατά την έρευνά μου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Ιστορικό πλαίσιο

«Η ειρηνική ζωή στη Μικρά Ασία πριν από την Καταστροφή πρέπει να θεωρηθεί ένας μύθος που οφείλεται στην εξιδανίκευση του παρελθόντος που προκάλεσε η προσφυγική δυστυχία»¹⁰. Με τους Βαλκανικούς πολέμους η Οθωμανική Αυτοκρατορία έχασε το μεγαλύτερο μέρος της επικράτειάς της στον ευρωπαϊκό χώρο. Η Ελλάδα από την άλλη διπλασίασε την έκταση και τον πληθυσμό της. Ο στόλος απελευθέρωσε τα νησιά του Αιγαίου (Χίο, Σάμο, Λέσβο) και τα τουρκικά σύνορα με τη Συνθήκη του Λονδίνου (30/05/1913) μεταφέρθηκαν στον Έβρο. Η έλευση του Ελευθερίου Βενιζέλου στην πολιτική ζωή της χώρας σηματοδότησε έναν ορθολογικότερο προσανατολισμό για τα μεγαλοϊδεατικά οράματα των Ελλήνων. Ο Βενιζέλος από πολύ νωρίς συνέδεσε τη Μεγάλη Ιδέα με ολόκληρο το οικοδόμημα της πολιτικής του φιλοσοφίας, την απαγκίστρωσε από την αοριστία της και της έδωσε συγκεκριμένο περιεχόμενο. Στόχος της βενιζελικής πολιτικής ήταν να δημιουργήσει ένα σύγχρονο, οικονομικά εύρωστο και γεωγραφικά διευρυμένο κράτος που θα μπορούσε να ενταχθεί ισότιμα στο δυτικό κόσμο. Ο Βενιζέλος οραματιζόταν την προσάρτηση περιοχών με εθνικά ερείσματα και τη δημιουργία έτσι μιας «μεγάλης Ελλάδας» και παράλληλα τον εκδυτικισμό της ελληνικής κοινωνίας και πολιτείας.¹¹ «Από εδώ και στο εξής η Μεγάλη Ιδέα, θα γίνει περισσότερο μια υπόθεση της αστικής τάξης, την οποία δεν “οιστρηλατούσε” πλέον ο μύθος του μαρμαρωμένου βασιλιά όσο η ιδέα ότι έπρεπε η Ελλάδα “να παύσει να είναι ψωροκώσταινα”».¹²

«Οι βαλκανικοί πόλεμοι μπορούν να θεωρηθούν ότι είναι το προοίμιο του πρώτου παγκοσμίου πολέμου. Η Ευρώπη, διαιρεμένη απ’ το 1904 σε δύο εχθρικά στρατόπεδα, την Entente (Αγγλία, Γαλλία, Ρωσία) και στις Κεντρικές Δυνάμεις, προετοιμάζει τον πόλεμο»¹³. Η άρνηση του Σουλτάνου να αποδεχτεί την ελληνική κυριαρχία στα νησιά του Βορειοανατολικού Αιγαίου, η ιταλική κατοχή των Δωδεκανήσων και η ύπαρξη πυκνών ελληνικών πληθυσμών στη Β. Ήπειρο, τη Θράκη και τη Μικρά Ασία δημιουργούσαν έντονη κινητικότητα και επέτειναν την

¹⁰ Μιχάλης Βαρλάς, «Η ανατομία της μικρασιατικής τραγωδίας», *Έθνος της Κυριακής*, τεύχος 18, Αύγουστος 2010, σ. 11

¹¹ Λίνα Λούβη, «Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας», *Η Μικρασιατική Καταστροφή 1922*, Alter-Ego MME A.E., 2010, σ. 23-24

¹² Στο ίδιο, σ. 24

¹³ Νίκος Γ. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, εκδόσεις Θεμέλιο, 2007, σ. 119

επερχόμενη κρίση. Η συρρίκνωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και ο φόβος υποσκελισμού από τις μη τουρκικές εθνότητες¹⁴ ενίσχυσε την εθνική αφύπνιση των Τούρκων που είχε συντελεστεί ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα. «Ο Ελληνισμός, παρά τις δοκιμασίες που πέρασε από την άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453, παρέμεινε η κυρίαρχουσα πνευματική δύναμη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Αυτή την επιρροή, την τόσο δυναμικά ελληνική, θέλησαν να πολεμήσουν οι Νεότουρκοι».¹⁵ Ο τουρκικός εθνικισμός συνέβαλε στην εχθρική αντιμετώπιση των μειονοτήτων που ζούσαν στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Σύμφωνα με το Γάλλο δημοσιογράφο και συγγραφέα Rene Ruauux «Από το 1914 η τουρκική κυβέρνηση εφάρμοσε ένα ωριμασμένο από καιρό σχέδιο: Εγκαινίασε τις μαζικές εξορίες Ελλήνων της Θράκης και των ακτών της Μικράς Ασίας. Εκτιμώνται σε 284.172 τα θύματα αυτής της πρώτης εξόδου, κατά τη διάρκεια της οποίας φόντοι, λεηλασίες, βιασμοί, πυρκαϊές, ήταν στην ημερήσια διάταξη».¹⁶

Πριν ξεσπάσει, λοιπόν, ο Α' παγκόσμιος Πόλεμος η νεοτουρκική κυβέρνηση των Enver pacha, Talaat bey και Djemal pacha θέτει σε εφαρμογή ένα πρόγραμμα αδυσώπητων διωγμών. Ο Talaat μάλιστα καλούσε τις αρχές να μη δείχνουν κανένα έλεος.¹⁷ Η πολιτική του ήταν «Η Τουρκία για τους Τούρκους»¹⁸ και σε εφαρμογή της «στίφη ατάκτων καθοδηγούμενα από τις αρχές και αφιονιζόμενα από μια συστηματική προπαγάνδα μίσους, ανάγκαζαν χιλιάδες Έλληνες των παραλίων της Μικρασίας και της Θράκης να εγκαταλείψουν τις προαιώνιες εστίες τους και να

¹⁴ «Οι κηφίνες βάλθηκαν να εξοντώσουν τις εργάτιδες μέλισσες (...) Οι Τούρκοι δεν είχαν ποτέ την πρόθεση να δώσουν ίση ελευθερία σε όλους τους λαούς που είχαν την ατυχία να είναι κάτω από την εξουσία τους. Όταν απέτυχαν να «εκτουρκίσουν» τους λαούς αυτούς, όπως επεδίωκαν, δεν τους απέμεινε άλλη δυνατότητα επιλογής παρά μόνο να τους εξοντώσουν ή να τους εκδιώξουν και δεν άργησαν να εφαρμόσουν την πολιτική αυτή» γράφει ο George Horton, που υπηρέτησε ως Πρόξενος και Γενικός Πρόξενος των ΗΠΑ στην Εγγύς Ανατολή, στο βιβλίο του «The blight of Asia» (*Ο ξεριζωμός. Η επεκτατική πολιτική της Τουρκίας και οι διωγμοί των Ελλήνων από τους Τούρκους στον 20^ο αιώνα*, Ινστιτούτο Ιστορικών Μελετών, Αθήνα, 1985, σ. 22).

¹⁵ Χάρης Τσιρκινίδης, *Επιτέλους τους ξεριζώσαμε. Η γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου, Θράκης και Μ. Ασίας μέσα από τα γαλλικά αρχεία*, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη α.ε., σ. 112, αναφορά του Γάλλου δημοσιογράφου και συγγραφέα Rene Ruauux στο ολιγοσέλιδο βιβλίο του με τίτλο «Εξορία και επαναπατρισμός των Ελλήνων στην Τουρκία».

¹⁶ Στο ίδιο, σ. 112· για τον αριθμό των εκτοπισμένων βλ. και *Μαύρη Βίβλος Διωγμών και Μαρτυριών του εν Τουρκία ελληνισμού (1914-1918)*, Κωνσταντινούπολη, Εκδόσεις Αρσενίδη, 1919, σ. θ'.

¹⁷ G. Horton, *Ο ξεριζωμός*, ό.π., σ. 24· Επίσης βλ. μυστική διαταγή του Talaat με ημερομηνία 14-05-1914 στο «Επιτέλους τους ξεριζώσαμε» του Χ. Τσιρκινίδη, ό.π., σ. 113 «Είναι επείγον για πολιτικούς λόγους οι Έλληνες κάτοικοι των ακτών της Μικράς Ασίας να αναγκαστούν να εκκενώσουν τα χωριά τους, για να εγκατασταθούν στα βιλαέτια του Ερζερούμ και της Χαλδίας. Εάν αρνηθούν να εγκατασταθούν στα καθορισθέντα μέρη, παρακαλώ να δώσετε προφορικές οδηγίες στους αδελφούς μουσουλμάνους, με σκοπό ν' αναγκάσουν τους Έλληνες, με κάθε είδους πράξεις, να εκπατρισθούν με τη θέλησή τους».

¹⁸ *Ο ξεριζωμός*, ό.π., σ. 25.

βαδίσουν σε πολυήμερες εξοντωτικές πορείες ή, αν προλάβαιναν και είχαν τη δυνατότητα, να καταφύγουν στην Ελλάδα για να σωθούν»¹⁹.

«Ακόμη μεγαλύτερη έξαρση θα παρουσιάσουν οι διωγμοί του Θρακικού και Μικρασιατικού ελληνισμού στην περίοδο του πολέμου με πρόσχημα τις ανάγκες του και τις σκοπιμότητές του».²⁰ Ο συστηματικός διωγμός των Ελλήνων της Ανατολικής Θράκης και της Δυτικής Μικράς Ασίας, ήταν μια «επιχείρηση που σχεδιάστηκε και εκτελέστηκε με την καθοδήγηση των Γερμανών»²¹. «Από τις αρχές του 1914 υπό την καθοδήγηση του Γερμανού αρχιστρατήγου Liman Von Sanders άρχισαν οι συστηματικές εξορίες και διωγμοί»²², αναφέρει σε έκθεσή του προς το γαλλικό γενικό επιτελείο Ναυτικού (09-02-1919) ο Γάλλος αντιπλοίαρχος Rollin. Πρόκειται για έναν ευρείας κλίμακας εκτοπισμό που έμεινε στη συλλογική μνήμη ως «Πρώτος Διωγμός».

Στο διάστημα αυτό, μεταξύ 1914-1917, ξεσπά στην Ελλάδα ο Εθνικός Διχασμός, αφορμώμενος από τη διένεξη του Βενιζέλου και του βασιλιά Κωνσταντίνου Α' για την είσοδο ή μη της χώρας στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Ο τότε πρωθυπουργός, πεπεισμένος ότι τα ελληνικά συμφέροντα θα ευνοούνταν μόνο αν η Ελλάδα τασσόταν με το μέρος της Entente, συγκρούστηκε γρήγορα με τον Έλληνα βασιλιά, ο οποίος –πιστεύοντας από τη μεριά του στη νίκη των Γερμανών– υποστήριζε την πολιτική της ουδετερότητας. «Επρόκειτο για σύγκρουση δύο μορφών εθνικισμού, του επεκτατικού και εκσυγχρονιστικού, με τον απομονωτικό – συντηρητικό»²³. Ο Βενιζέλος πρότεινε τη συμμετοχή της Ελλάδας στην επίθεση κατά των Δαρδανελλίων, αλλά ο γερμανόφιλος βασιλιάς και το περιβάλλον του αρνήθηκαν τη συμμετοχή κι έδωσαν την εξουσία στον αντίπαλό του Δημήτριο Γούναρη (03/1915). Οι επόμενες εκλογές (05/1915) έδωσαν ισχυρή πλειοψηφία στον Βενιζέλο. Από τότε που ξαναπήρε ο τελευταίος την εξουσία (08/1915) ξεκινά μια άγρια διαμάχη μεταξύ βενιζελικών και βασιλοφρόνων, με τους πρώτους να προσπαθούν να συντάξουν την Ελλάδα στον πόλεμο στο πλευρό της Entente και τους δεύτερους να

¹⁹ Στο ίδιο, σ. 25.

²⁰ Φ.Δ. Αποστολόπουλος (επιμέλεια), *Η Έξοδος (τόμος Α')*. *Μαρτυρίες από τις επαρχίες των δυτικών παραλίων της Μικρασίας*, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα, 1980, σ. νθ'.

²¹ «Πρόσφυγες», *Η Μεγάλη Ιστορία του 20^{ου} αιώνα. Ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος (τόμος 2)*, Ελληνικά Γράμματα, 2002, σ. 183

²² Χ. Τσιρκινίδης, ό.π., σ. 93.

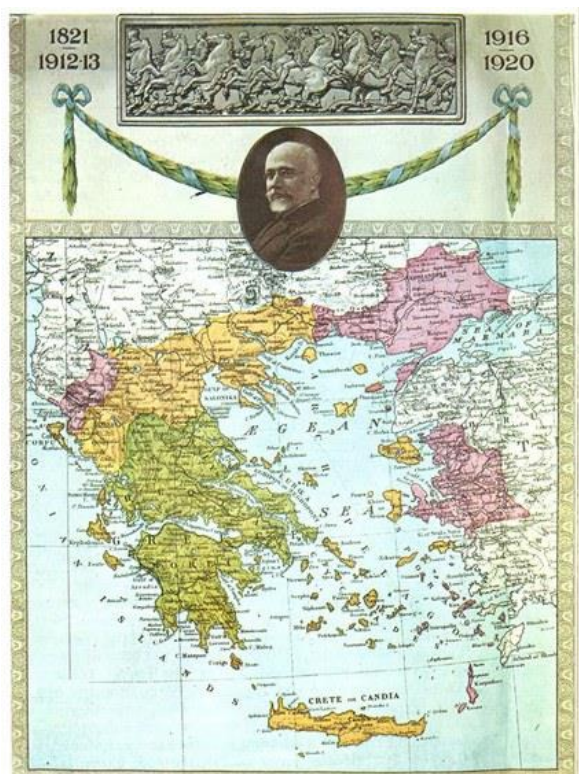
²³ Χριστίνα Κουλούρη – Θάνος Βερέμης, «Τι ήταν ο βενιζελισμός», *Το Βήμα*, 24-11-2008, <https://www.tovima.gr/2008/11/24/opinions/ti-itan-o-benizelismos/>

επιμένουν στην πολιτική της ουδετερότητας που ευνοούσε τις Κεντρικές Δυνάμεις. Ο Βενιζέλος σύντομα θα υποχρεωθεί σε παραίτηση (09/1915), αποδεχόμενος την αποβίβαση των στρατευμάτων της Entente στη Θεσσαλονίκη, και οι εκλογές της 19^{ης} Δεκεμβρίου 1915, με αποχή των βενιζελικών σαν έκφραση διαμαρτυρίας κατά της παράνομης διάλυσης της Βουλής, δίνουν την εξουσία στο αντίπαλο φιλογερμανικό στρατόπεδο. Σε αντίδραση οι βενιζελικοί σχηματίζουν στρατιωτική ένωση, κηρύσσουν επανάσταση και εγκαθίσταται προσωρινή κυβέρνηση στη Θεσσαλονίκη με κορυφή το Βενιζέλο. Έτσι η Ελλάδα κόβεται στα δύο. Τελικά ο Βενιζέλος με τη βοήθεια των συμμάχων θα καταλάβει στην εξουσία το 1917 και ο βασιλιάς υποχρεώνεται να φύγει από την Ελλάδα.

Στις 28.07/10.08.1920 υπογράφεται η Συνθήκη των Σεβρών, μία συμφωνία για τη διαμόρφωση του μεσοπολεμικού κόσμου που επισφραγίζει τη διάλυση του «μεγάλου ασθενούς» και εγκαινιάζει την Ελλάδα των δύο ηπείρων και πέντε θαλασσών διά χειρός Ελευθέριου Βενιζέλου. «Ο πολιτικός μύθος της Μεγάλης Ιδέας που συνέχει τον ελληνισμό τα πρώτα εκατό χρόνια κρατικής του υπόστασης»²⁴ παίρνει σάρκα και οστά. Η απόβαση, όμως, του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη έχει σαν συνέπεια τη ραγδαία ανάπτυξη του τουρκικού εθνικισμού.²⁵ Από την άλλη τα ελληνικά στρατεύματα, αντί να εμμείνουν στην αρχική αποστολή τους για διατήρηση της ειρήνης και της τάξης στην περιοχή, προελαύνουν προς τα ανατολικά καταλαμβάνοντας σημαντικές πόλεις.

²⁴ Άλκης Ρήγος, «Η συμβολή των προσφύγων του 1922 στην ανάπτυξη της ελληνικής κοινωνίας», 5^ο ΣΥΜΠΟΣΙΟ «Η συμβολή των προσφύγων στην Πολιτική, Πολιτιστική & Οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας», Δήμος Νέας Ιωνίας Κέντρο Σπουδής & Ανάδειξης Μικρασιατικού Πολιτισμού, 25, 26 & 27 Νοεμβρίου 2011, σ. 112

²⁵ Λ. Λούβη, «Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας», ό.π., σ. 33



Χάρτης που αποτυπώνει την Ελλάδα των δύο ηπείρων και των πέντε θαλασσών

Ωστόσο λίγους μήνες αργότερα, σε πλήρη συστοιχία με τα εκλογικά αποτελέσματα στις ευρωπαϊκές χώρες που αποτέλεσαν τους νικητές του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, ο Ελ. Βενιζέλος θα παρακολουθήσει εμβρόντητος την ήττα του στην εκλογική αναμέτρηση της 1^{ης}/14^{ης} Νοεμβρίου 1920 από την Ηνωμένη Αντιπολίτευση κι αμέσως μετά θ' ακολουθήσει φιλοβασιλικό δημοψήφισμα που θα επαναφέρει τον αντιπαθή στις συμμαχικές δυνάμεις βασιλιά Κωνσταντίνο Α' στο θρόνο. Παρά τις διπλωματικές του επιτυχίες ο Βενιζέλος θα πληρώσει τα καταπιεστικά μέτρα της κυβέρνησής του κατά των αντιπάλων της και την κόπωση του ελληνικού λαού από τις ακατάπαυστες πολεμικές διαμάχες. Η ειρηνιστική προπαγάνδα των αντιβενιζελικών, που «προβάλλοντας έναν εσωστρεφή πατριωτισμό»²⁶ διακήρυττε την εγκατάλειψη της μικρασιατικής εκστρατείας, ελαττώνουν το βενιζελικό ρεύμα κι επαναφέρουν τους βασιλόφρονες στην εξουσία και την αποκατάσταση του βασιλιά Κωνσταντίνου στο θρόνο, γεγονός που θα προσφέρει ένα έξοχο πρόσχημα για τη μεταστροφή της γαλλικής και ιταλικής πολιτικής απέναντι στην Ελλάδα. Οι κρατούντες αντιβενιζελικοί, παρότι οπαδοί της

²⁶ Στο ίδιο, σ. 38

«μικράς και εντίμου Ελλάδος»²⁷, δε θα καταφέρουν να απεμπλακούν από τη μικρασιατική εκστρατεία, παρά τις προεκλογικές τους δεσμεύσεις. Έτσι η νέα κυβέρνηση, θέλοντας να αποδείξει ότι μπορούσε να τα καταφέρει εξίσου καλά με το Βενιζέλο και διακατεχόμενη ενδεχομένως από το φόβο ότι τυχόν απαγκίστρωση από τις επιχειρήσεις στη Μικρά Ασία θα οδηγούσε μοιραία την πτώση της και την επάνοδο του «τυράννου» Βενιζέλου,²⁸ συνεχίζει τον πόλεμο, κλιμακώνει την εκστρατεία και εντέλει βρίσκεται σε πλήρη διπλωματική απομόνωση. «Συχνά μάλιστα ακουγόταν η άποψη ότι ήταν προτιμότερη η ήττα στη Μικρά Ασία παρά η επάνοδος του Βενιζέλου»²⁹. Ο ελληνικός στρατός θα εξακολουθήσει να μάχεται στην Ασία εξαναγκάζοντας τον τουρκικό σε υποχώρηση μέχρι και τη μάχη του Σαγγάριου, οπότε ξεκινά η άτακτη υποχώρηση των ελληνικών στρατευμάτων. Τον Αύγουστο του 1922 ο τουρκικός στρατός διασπά τις ελληνικές γραμμές και οι Τούρκοι μπαίνουν στη Σμύρνη και την πυρπολούν.



Εικόνες από την Καταστροφή

Το γεγονός ότι οι Μικρασιάτες ήταν ήδη ανεπιθύμητοι στην Ελλάδα αποτυπώθηκε ξεκάθαρα ένα μήνα πριν τη μικρασιατική καταστροφή, όταν με το νόμο

²⁷ Φράση που αποδίδεται στον Γ. Α. Βλάχο, *Καθημερινή*, 12-10-1920

²⁸ Λ. Λούβη, ό.π., σ. 40

²⁹ Στο ίδιο, σ. 40 (βλ. υποσημ. 23)

2870/1922 και με τις υπογραφές του βασιλιά Κωνσταντίνου, του Γούναρη και του Ρούφου απαγορεύτηκε στον ελληνικό πληθυσμό της Ιωνίας να αποχωρήσει, ενώ είχε ήδη αποφασιστεί να εκκενώσει ο ελληνικός στρατός τη Μικρά Ασία. Την ίδια στιγμή η κυβέρνηση είχε απαγορεύσει τόσο τον εξοπλισμό των Μικρασιατών όσο και τη δημιουργία μικρασιατικού στρατού με στόχο την αυτονόμηση της Ιωνίας καθιστώντας έτσι παράνομη και τη δράση της Μικρασιατικής Άμυνας. «Αλλά και μετά την κατάρρευση του Μετώπου τον Αύγουστο του '22, η ελληνική κυβέρνηση με τηλεγράφημά της προς τον αρμοστή στη Σμύρνη Αριστείδη Στεργιάδη του ζητά να μην επιτρέψει τους Έλληνες της Ιωνίας να φύγουν για την Ελλάδα και δημιουργηθεί έτσι “προσφυγικό πρόβλημα”».³⁰

Σταδιακά, η απομόνωση της Ελλάδας από τους Συμμάχους της, ο προσεταιρισμός της κεμαλικής Τουρκίας από την πλειοψηφία των Μεγάλων Δυνάμεων, η ραγδαία άνοδος του κεμαλικού κινήματος και τα στρατηγικά σφάλματα της ελληνικής ηγεσίας οδήγησαν στην κατάρρευση του μικρασιατικού μετώπου, στην άτακτη φυγή του ελληνικού στρατού, στη λεηλασία, τη σφαγή και τον ξεριζωμό του ελληνικού στοιχείου από τη Μικρά Ασία. «Η Μεγάλη Ιδέα ενταφιάζεται οριστικώς και 1.500.000 πρόσφυγες»³¹ θα καταφύγουν στην Ελλάδα, «αριθμός που αντιπροσώπευε “το ¼ του ολικού πληθυσμού της Ελλάδος” κατά τον Πεντζόπουλο».³²

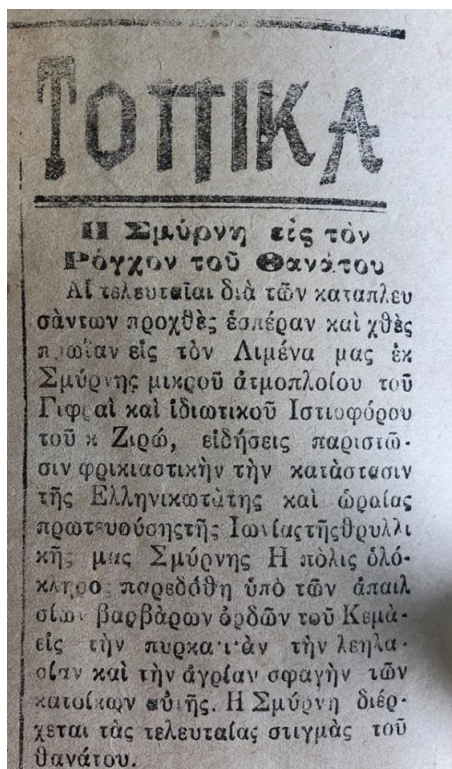
Μετά, λοιπόν, από τον πρώτο διωγμό, θ' ακολουθήσει ένα ακόμη μεγαλύτερο προσφυγικό ρεύμα, μια μαζική και άπελπις έξοδος. Εκατοντάδες χιλιάδες, δε, είναι αυτοί που χάθηκαν κατά τους δύο μεγάλους διωγμούς που προαναφέραμε. Με αφετηρία την Τουρκική στατιστική του 1912, που εμφανίζει 1.984.280 Έλληνες στα βίλαετια της Ευρωπαϊκής και Ασιατικής Τουρκίας (πλην Κωνσταντινουπόλεως), όπου υπήρχε ιθαγενής ελληνικός πληθυσμός, και αφαιρώντας τον αριθμό των προσφύγων από Τουρκία (πλην Κωνσταντινουπόλεως), που απογράφηκαν στην Ελλάδα κατά τη Γενική Απογραφή του Πληθυσμού του 1928 – και ανήλθαν σε

³⁰ Βλάσης Αγτζίδης, «Πρόσφυγες του '22 στην Ελλάδα: Κοινωνικές και ιδεολογικές συγκρούσεις», 5^ο ΣΥΜΠΟΣΙΟ, ό.π., σ. 43-44

³¹ «Μεσοπόλεμος – Δημοκρατίες και ολοκληρωτισμοί», *Η Μεγάλη Ιστορία του 20^{ου} αιώνα*, Ελληνικά Γράμματα, τόμος 3, 2002, σ. 221

³² Δεσποτόπουλος Αλέξανδρος, «Η καταστροφή της Σμύρνης και το ξεριζωμά του Μικρασιατικού Ελληνισμού», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., τόμος ΙΕ, σ. 247

1.066.00 – καταλήγει κανείς στο συμπέρασμα ότι, κατά το διάστημα 1914 – 1923, χάθηκαν περίπου 920.000 Έλληνες της Τουρκίας.³³



Εφημ. *Νέα Χίος*, 03-09-1922

Ἡ κατάρρευση τοῦ μικρασιατικοῦ μετώπου καὶ οἱ θηριωδίες που ἀκολούθησαν θα προσδώσουν στη μικρασιατικὴ καταστροφὴ διαστάσεις ἐθνικῆς καταστροφῆς. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ που οἱ εξαγριωμένες τουρκικὲς δυνάμεις θα μποῦν στη Σμύρνη ξεκινᾷ «μια μαζικὴ ἐξοδος με κάθε δυνατό μέσο. Ἀπὸ ατμόπλοια μέχρι περάματα, καΐκια καὶ βάρκες χρησιμοποιήθηκαν γιὰ νὰ διεκπεραιώσουν τοὺς πρόσφυγες στα ἀπέναντι νησιά του Αἰγαίου, κυρίως του βορειοανατολικοῦ»³⁴. Ὁ ὄγκος τοῦ προσφυγικοῦ ρεύματος εἶναι ἀνυπολόγιστος. Ἀξιωματοῦχοι τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν «υπολογίζουν ἓναν κυλιόμενο πληθυσμὸ κοντὰ 40.000 ἀνθρώπων στη Χίο, ἴσο περίπου με τοὺς μόνιμους κατοίκους τοῦ νησιοῦ»³⁵. Πρόσφυγες δέχθηκαν ἀκόμη καὶ νησιά ὅπως ἡ Πάρος, «ενώ στον Πειραιά, πολλοὶ Μικρασιάτες δηλώνουν ἔως καὶ κατὰ τὴ διαδικασία υποβολῆς ἀποζημιώσεων ὡς τόπο κατοικίας τον περιβόλο

³³ Α.Α.Πάλλης, «Φυλετικές μεταναστεύσεις στα Βαλκάνια καὶ διωγμοὶ τοῦ ἐλληνισμοῦ (1912-1924)», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν*, 1977, τόμος 1, σ. 81-82

³⁴ Μ. Βαρλάς, ὁ.π., σ. 17· Ἐπίσης μαθαίνουμε ὅτι ἔφταναν ἀπὸ τα ἀπέναντι παράλια πλέοντας ἀκόμη καὶ πάνω σε πόρτες, Δ. Γ. Μαρή, «Οἱ πρόσφυγες τῆς Μικρᾶς Ἀσίας στη Χίο», *Χιόνη*, τεύχος 7, 1992, σ. 7

³⁵ Μ. Βαρλάς, ὁ.π., σ. 17

εκκλησιών ή πλατείες, με χαρακτηριστικότερη το Ρολόι στον Πειραιά, κοντά στην αποβάθρα».³⁶

Κάπως έτσι η Μεγάλη Ιδέα³⁷ κι ο αλυτρωτικός πόθος των Ελλήνων θάβονται κάτω από τα συντρίμια της άλλοτε ωραίας νύμφης της Ιωνίας, της Σμύρνης, και η Ελλάδα έρχεται αντιμέτωπη μ' ένα βαρύ φορτίο: τη διαχείριση της μικρασιατικής τραγωδίας το συντομότερο δυνατό, την ενσωμάτωση ενάμισι εκατομμυρίου εξαθλιωμένων προσφύγων στους κόλπους της και την επούλωση των πληγών της.

Η κατάρρευση του μικρασιατικού μετώπου δημιούργησε, μεταξύ άλλων, έκρυθμη κατάσταση και στο μικρασιατικό στρατό. Μετά την ήττα έφθασε από την Ερυθραία στη Χίο ο συνταγματάρχης Νικόλαος Πλαστήρας μαζί με τα τελευταία τμήματα στρατού. Οι μονάδες που είχαν κατορθώσει να φθάσουν συντεταγμένες από τη Μικρά Ασία στη Χίο και τη Μυτιλήνη «θα αποτελούσαν το μοχλό ανατροπής του Κωνσταντίνου και του αντιβενιζελισμού»³⁸. Ο Πλαστήρας «από την πρώτη μέρα της αφίξεώς του εκεί δεν απέκρυψε από το στενό κύκλο των φίλων του αξιωματικών την πρόθεσή του να ανατρέψει το Κωνσταντινικό καθεστώς, και προσπάθησε να έρθει σε επαφή με ομόφρονες συναδέλφους του πεζικού στη Μυτιλήνη, που ήταν το δεύτερο στοιχείο συγκεντρώσεως μεγάλου αριθμού στρατιωτικών μονάδων»³⁹. Το στρατιωτικό κίνημα, στο οποίο συμμετείχε και σημαντική μερίδα βασιλοφρόνων, γεγονός που διευκόλυνε την επικράτησή του, οργανώθηκε μέσα σε 8 μέρες και συγκροτήθηκε τριμελής επαναστατική επιτροπή αποτελούμενη από τον συνταγματάρχη Ν. Πλαστήρα, το μετριοπαθή κωνσταντινικό στρατηγό Στυλιανό Γονατά και τον πλοίαρχο Δημήτριο Φωκά. Στις 11/24 Σεπτεμβρίου 1922 καταργήθηκαν οι στρατιωτικές και πολιτικές αρχές στη Χίο. Δύο ημέρες αργότερα η επαναστατική επιτροπή έριξε προκηρύξεις πάνω από την Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη με τις οποίες απαιτούνταν εξ ονόματος του επαναστατημένου στρατού και στόλου η

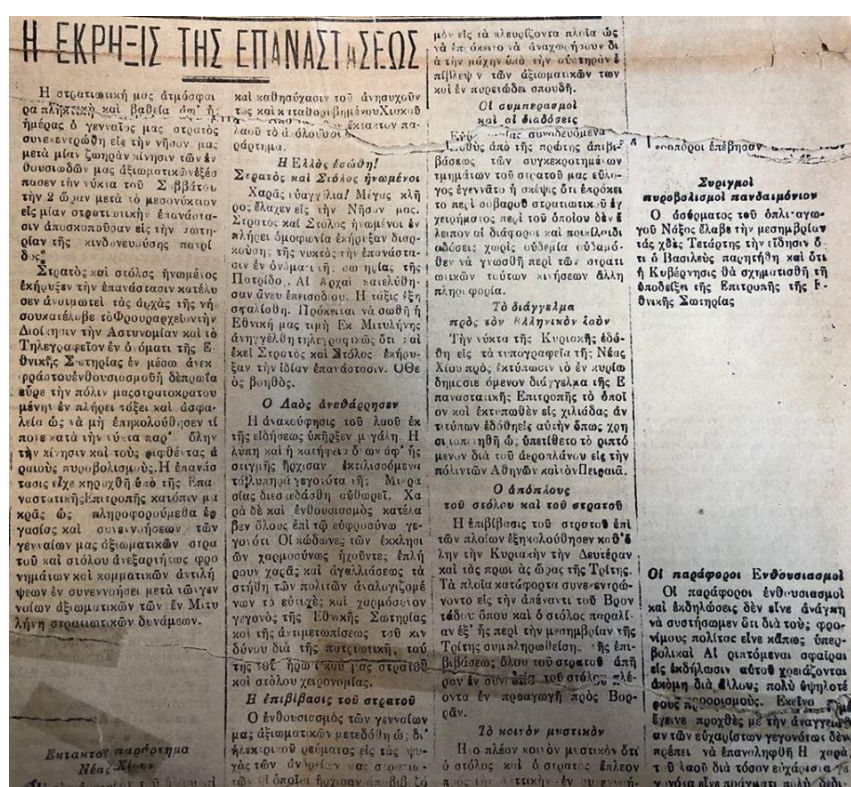
³⁶ Στο ίδιο, σ. 17

³⁷ Όρος που εμπνεύστηκε ο Ιωάννης Κωλέττης στα μέσα του 19^{ου} αιώνα και διήπε την πολιτική του ελληνικού κράτους μέχρι και τη Μικρασιατική Καταστροφή. «Η Μεγάλη Ιδέα, αυτός ο ασαφής και πολυσήμαντος όρος, σήμαινε πρώτα απ' όλα την εδαφική επέκταση και την απελευθέρωση των αλύτρωτων αδελφών. Από την ίδρυσή του το ελληνικό βασίλειο προσπάθησε να διεκδικήσει τα νεφελώδη «ιστορικά του όρια», ενώ παράλληλα η Μεγάλη Ιδέα γινόταν συνώνυμη, αφενός μεν με τον εκπολιτιστικό ρόλο των Ελλήνων στην Ανατολή, αφετέρου δε με την πρόοδο και τον εκσυγχρονισμό της χώρας, έννοιες που παρέπεμπαν αυτόματα στον εκδυτικισμό της» - Λ. Λούβη, «Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας», ό.π., σ. 23

³⁸ Σωτήρης Ριζάς, *Το τέλος της μεγάλης Ιδέας*, Αθήνα, εκδόσεις Καστανιώτης, 2015, σ. 340

³⁹ Ιωάννης Γιαννουλόπουλος, «Η επανάσταση του 1922, η δίκη των Εξ και η Συνθήκη της Λωζάννης», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., σ. 251

παραίτηση του Κωνσταντίνου υπέρ του διαδόχου Γεωργίου, η άμεση διάλυση της εθνοσυνέλευσης, ο σχηματισμός κυβέρνησης που θα ενέπνεε εμπιστοσύνη στην Entente και θα προκήρυσσε το συντομότερο δυνατό εκλογές, καθώς και η άμεση ενίσχυση του θρακικού μετώπου. «Υστερα από άκαρπες διαπραγματεύσεις ο Κωνσταντίνος παραιτήθηκε στις 14 Σεπτεμβρίου και σχηματίστηκε μεταβατική κυβέρνηση υπό τον μετριοπαθή αντιβενιζελικό Αλέξανδρο Ζαΐμη, τον οποίο λίγο αργότερα διαδέχτηκε ο εξίσου μετριοπαθής φιλελεύθερος Σωτήριος Κροκιδάς».⁴⁰ Το κίνημα επικράτησε και η ιδεολογία του στηρίχθηκε στο ότι η ήττα ήταν αποτέλεσμα προδοσίας, οπότε το κυρίαρχο σύνθημα ήταν «θάνατος στους προδότες».



Εφημ. *Νέα Χίος*, 15-09-1922

Μόλις τα επαναστατημένα στρατιωτικά τμήματα υπό τους Νικόλαο Πλαστήρα, Στυλιανό Γονατά και Δημήτριο Φωκά ανέλαβαν τον έλεγχο της χώρας παρέπεμψαν στο Έκτακτο Στρατοδικείο Αθηνών τους πρώην πρωθυπουργούς Δημήτριο Γούναρη, Νικόλαο Στράτο και Πέτρο Πρωτοπαπαδάκη, τους υπουργούς Γεώργιο Μπαλτατζή (Εξωτερικών), Νικόλαο Θεοτόκη (Στρατιωτικών), Μιχαήλ Γούδα και Ξενοφόντα Στρατηγό, καθώς και τον Γεώργιο Χατζανέστη, διοικητή της

⁴⁰ Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 2012, σ. 1023

στρατιάς της Μικράς Ασίας και της Ανατολικής Θράκης ως υπεύθυνους για τη Μικρασιατική Καταστροφή. Η δίκη ξεκίνησε στις 30 Οκτωβρίου 1922 και ολοκληρώθηκε στις 15 Νοεμβρίου. Το αποτέλεσμα ήταν προδιαγεγραμμένο. Οι κατηγορούμενοι καταδικάστηκαν εις θάνατον, πλην των Γούδα και Στρατηγού, που καταδικάστηκαν σε ισόβια δεσμά. Η εκτέλεση έγινε την ίδια ημέρα.⁴¹



Διακρίνεται η ηγεσία της Επαναστατικής Επιτροπής που είχε αναλάβει την εξουσία με το στρατιωτικό κίνημα του 1922: ο συνταγματάρχης Γονατάς στο κέντρο και αριστερά, συνταγματάρχης Πλαστήρας στο κέντρο και δεξιά και ο πολιτικός σύμβουλος της Επανάστασης Γεώργιος Παπανδρέου, πίσω και αριστερά.

Η εκτέλεση των Έξι προκάλεσε τη διεθνή κατακραυγή. Ως πράξη σκοπιμότητας, η άμεση παραπομπή και συνακόλουθη τιμωρία τους πέτυχε απόλυτα το σκοπό της. «Η δίκη και η εκτέλεση ικανοποίησαν το κοινό αίσθημα και αποσόβησαν τον κίνδυνο περαιτέρω αναταραχών στο λαό και κυρίως στο στράτευμα, επιτρέποντας την άμεση ανασυγκρότησή του στον Έβρο, χάρη στις προσπάθειες του Πάγκαλου. Ο στρατός μάλιστα βγήκε ακόμη περισσότερο ωφελημένος γιατί ουσιαστικά, η δίκη πέτυχε να αποδώσει ευθύνες, κυρίως, σε πολιτικούς».⁴² «Συνεπώς τα κίνητρα που ώθησαν το στρατιωτικό καθεστώς προς την επιβολή και την εκτέλεση των θανατικών ποινών ήταν η ανησυχία για μια γενικευμένη κοινωνική απειθαρχία (...) η πιθανότητα στρατιωτικής ανυπακοής και το μέλημα εξουδετέρωσης του αντιβενιζελισμού»⁴³. Το τραύμα της δίκης των Έξι, εντούτοις, δεν έκλεισε, αλλά στοίχειωσε τη μνήμη των αντιβενιζελικών που δεν έπαυσαν να ζητούν δικαίωση για

⁴¹ Άγγελος Μ. Συρίγος, *Ελληνοτουρκικές σχέσεις*, εκδόσεις Πατάκη, 2016, σ. 46

⁴² Λ. Λούβη, «Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας», ό.π., σ. 51

⁴³ Σ. Ριζάς, ό.π., σ. 345

το «τερατώδες έγκλημα». Περαιτέρω εξανεμίστηκε η δυνατότητα γεφύρωσης του εθνικού σχίσματος, η αβασίλευτη δημοκρατία που εγκαθιδρύθηκε το 1924 ήταν μειωμένης νομιμοποίησης, ενώ τα αίτια της μικρασιατικής καταστροφής δε διαγνώστηκαν, αλλά παρέμειναν θολά, καθιστώντας την επελθούσα το 1922 εθνική συμφορά σε μέρος της ενεργού πολιτικής διαμάχης μέχρι την εγκαθίδρυση της δικτατορίας του 1926.⁴⁴

Το 1923 θα υπογραφεί η Συνθήκη της Λωζάνης, η οποία θα περιλάβει συμφωνία για υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών (εξαιρουμένων των Ελλήνων της Κωνσταντινουπόλεως, της Ίμβρου και της Τενέδου και των μουσουλμάνων της Θράκης) κατακρεουργώντας έτσι την ελπίδα των προσφύγων για επάνοδο στα πατρώα εδάφη. Πρόκειται για «το τελευταίο κεφάλαιο της διαδικασίας ειρηνεύσεως που συνδεόταν με τις ανακατατάξεις του Α' Παγκοσμίου Πολέμου. Ακριβώς τέσσερα χρόνια μετά την ταπεινωτική για την Οθωμανική Αυτοκρατορία Ανακωχή του Μούδρου η κυβέρνηση Κεμάλ επαναδιαπραγματευόταν τους όρους της Συνθήκης των Σεβρών για τα όρια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από θέσεως στρατιωτικής ισχύος»⁴⁵. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος θα κληθεί να ενταφιάσει το όραμά του και «θα διαπραγματευτεί αυτή τη φορά στο διπλωματικό τραπέζι τον οριστικό ακρωτηριασμό»⁴⁶ της Μεγάλης Ελλάδας. Ο υποχρεωτικός χαρακτήρας της ανταλλαγής προκάλεσε, όπως ήταν αναμενόμενο, οξύτατες αντιδράσεις, αλλά ο Βενιζέλος δεν μπορούσε να κάνει διαφορετικά, γιατί αφενός η τουρκική πλευρά δεν αποδεχόταν καμία άλλη λύση κι αφετέρου η εξαπόλυση νέων διωγμών κατά του εναπομείναντος ελληνικού στοιχείου στην Ανατολή, κατ' επανάληψη των διωγμών των Νεοτούρκων μετά τους βαλκανικούς πολέμους, ήταν ένα υπαρκτό σενάριο.

⁴⁴ Στο ίδιο, ό.π., σ. 349

⁴⁵ Α. Μ. Συρίγος, ό.π., σ. 43

⁴⁶ Αντώνης Σπετσέρης (επιμέλεια έκδοσης), *Η Συνθήκη της Λωζάνης*, Εκδόσεις Παπαζήση, σ. 155



Η ελληνική αντιπροσωπεία στη Λωζάνη (από αριστερά): Δ. Κακλαμάνος, Ε. Βενιζέλος, Α. Μιχαλακόπουλος, Α. Μαζαράκης. Ιούλιος, 1923.

«Η έσχατη μιζέρια της υλικής ζωής» των προσφύγων «ο τρομακτικός και τρομοκρατικός τραυματισμός της καταστροφής, η αβεβαιότητα της καθημερινής επιβίωσης, η αναπόληση της χαμένης πατρίδας, η ονειρική ελπίδα της παλιννόστησης» λειτούργησαν «ακατάπαυστα ως κεντρόφυγες δυνάμεις» και αντιμάχονταν «τις κεντρομόλες της ενσωμάτωσης στο ελλαδικό γίγνεσθαι».⁴⁷ Η χώρα, που αναλαμβάνει «το κολοσσιαίο έργο της αποκατάστασης»⁴⁸, ας μη λησμονούμε ότι «είναι διχασμένη πολιτικά, με μια οικονομία κατά βάση αγροτική και αποσταθεροποιημένη από την παράταση των πολεμικών επιχειρήσεων στο Μικρασιατικό Μέτωπο»⁴⁹. Ωστόσο η μικρασιατική καταστροφή θα γίνει «ο σημαντικότερος παράγοντας μετασχηματισμού της ελληνικής κοινωνίας και οικονομίας»⁵⁰, καθότι οι πρόσφυγες «δεν περιορίστηκαν απλώς σε μια οικονομική ή πολιτιστική συνεισφορά στο εθνικό σύνολο, αλλά στάθηκαν αυτόχρημα συνδημιουργοί στη διαμόρφωση του Νέου Ελληνισμού»⁵¹. «Η εθνική ομοιογένεια»,

⁴⁷ Α. Ρήγος, ό.π. σ. 113-114

⁴⁸ Γιώργος Γιαννακόπουλος, «Η Ελλάδα με τους πρόσφυγες», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, 7^{ος} τόμος, *Ο Μεσοπόλεμος, 1922-1940. Από την Αβασίλευτη Δημοκρατία στη Δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου*, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 89

⁴⁹ Έλσα Κοντογιώργη, «Αποκατάσταση», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, 7^{ος} τόμος, *Ο Μεσοπόλεμος, 1922-1940. Από την Αβασίλευτη Δημοκρατία στη Δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου*, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 101

⁵⁰ Θάνος Βερέμης, *Ελευθέριος Βενιζέλος. Κοινωνία-Οικονομία-Πολιτική στην εποχή του*, Εκδόσεις Γνώση, σ. 22-23

⁵¹ Γιώργος Γιαννακόπουλος, «Οι Μικρασιάτες Πρόσφυγες στην Ελλάδα», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τόμος 9, 1992, σ. 283

βέβαια, δεν επιτεύχθηκε «αυτόματα με τη συμφωνία ανταλλαγής του 1923, αλλά παραμένει ζητούμενο σε ολόκληρη την περίοδο του Μεσοπολέμου»⁵².

⁵² Σπύρος Καράβας, «Η προσφυγική ψήφος στο πολεοδομικό συγκρότημα της Αθήνας την περίοδο του Μεσοπολέμου», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τόμος 9, 1992, σ. 135

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Οι πρόσφυγες και η Χίος πριν την έλευσή τους

Ι. Η ταυτότητα των προσφύγων

Οι Μικρασιάτες εκτοπισμένοι δεν έφτασαν, όπως είδαμε, στην Ελλάδα ταυτόχρονα, αλλά κατά κύματα από τους πρώτους διωγμούς (αρχής γενομένης το 1914) έως και μετά την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάνης και την επισημοποίηση της ανταλλαγής πληθυσμών. Ακόμη κι αν υπάρχουν, λοιπόν, ισχυροί κοινοί παρονομαστές (όπως φερ' ειπείν η εξαθλίωση), πάντως εντοπίζει κανείς σημαντικές διαφοροποιήσεις⁵³ μεταξύ των ανθρώπων που προσέφυγαν στην Ελλάδα. Ωστόσο παρά τις διαφοροποιήσεις αυτές (κοινωνικές, οικονομικές, πολιτισμικές) συγκροτείται αμέσως μια ειδική ταυτότητα, αυτή του «πρόσφυγα».⁵⁴

Πώς συγκροτήθηκε αυτή η ταυτότητα; Από τον πρώτο κιόλας καιρό της άφιξής τους στην Ελλάδα ξεκίνησε ένας ανελέητος πόλεμος στερεοτύπων. Εξάλλου «όλα τα συλλογικά σώματα διαχωρίζουν την έννοια του «εμείς» από αυτήν του Άλλου (...) Ο διαχωρισμός αυτός, που βασίζεται στην «κατασκευή» (...) ομοιοτήτων και διαφορών, δεν υφίσταται χωρίς την ετερότητα»⁵⁵. Η σύγκρουση μεταξύ αυτοχθόνων και προσφύγων είχε να κάνει, μεταξύ άλλων, με αίτια οικονομικά (αφού η έλευση των τελευταίων κλόνισε τις ισορροπίες στις τοπικές κοινωνίες και αγορές) αλλά και πολιτισμικά (υπανάπτυκτη Ελλάδα, ακαλλιέργητοι γηγενείς – κοσμοπολίτικη Μικρασία). Για τους γηγενείς οι πρόσφυγες ήταν «Τούρκοι», «ογλούδες», «Τουρκόσποροι», ήτοι αμφισβητούσαν την ελληνικότητά τους, ενώ για τους πρόσφυγες οι ντόπιοι ήταν άξεστοι, απολίτιστοι και η Ελλάδα έμοιαζε υπανάπτυκτη.⁵⁶

«Την αίσθηση της διαφορετικότητας επέτεινε η συνεχιζόμενη απομόνωση των προσφύγων»⁵⁷. Η εγκατάστασή τους σε προσφυγικούς συνοικισμούς, αναφορικά με την ύπαιθρο, συντήρησε την ελλιπή επαφή με τους γηγενείς και τα αισθήματα

⁵³ Κώστας Κατσάπης, «Το προσφυγικό ζήτημα», *Το 1922 και οι πρόσφυγες*, ό.π., σ. 160

⁵⁴ Στο ίδιο, ό.π., σ. 161

⁵⁵ Λίνα Βεντούρα (επιμ.), *Μετανάστευση και κοινωνικά σύνορα*, Αθήνα, εκδόσεις Νήσος, 2011, σ. 22

⁵⁶ Κ. Κατσάπης, ό.π., σ. 163

⁵⁷ Κώστας Κατσάπης, «Αντιπαραθέσεις ανάμεσα σε γηγενείς και πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», *Πέρα από την Καταστροφή*, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, 2007, σ. 113

καχυποψίας αναμεταξύ των δύο πληθυσμιακών ομάδων.⁵⁸ «Το ρυθμιστικό πλαίσιο της υποδοχής και αποκατάστασης καθιερώνει την κατηγορία «πρόσφυγας» ως μία θεσμικά αναγνωρίσιμη κοινωνική και πολιτική οντότητα, η οποία αντιμετωπίζεται γραφειοκρατικά ως ενιαία στο εσωτερικό της και διακριτή από τους ντόπιους. Από αυτή την άποψη η καταγραφή σηματοδοτεί την παγίωση της προσφυγικής ιδιότητας και τη μετάφρασή της σε πολιτική και κοινωνική ταυτότητα».⁵⁹ Ως εκ τούτου με την καταγραφή τους γίνονται για το ελληνικό κράτος και επισήμως πρόσφυγες, ένας όρος που δε συμπεριλαμβάνεται στη Συνθήκη της Λωζάνης, αλλά που από τη στιγμή που «χορηγείται» τους συναθροίζει στην ίδια ομάδα συμφερόντων (κυρίως οικονομικών)⁶⁰.

II. Από πού έρχονται πρόσφυγες στη Χίο

Είδαμε ότι «Με επίκεντρο την πόλη της Σμύρνης και το σαντζάκι της, η περιοχή της Ιωνίας έγινε το θέατρο των πιο άγριων διωγμών εναντίον του ελληνικού στοιχείου».⁶¹ Το ελληνικό στοιχείο που έφθασε στη Χίο εκδιώχθηκε κυρίως «από την περιοχή της Ερυθραίας (Τσεσμές, Καραμπουρνού, Αγία Παρασκευή κ.α.) καθώς και από το Αδραμύττιο, το Δικελί, την Πέργαμο και τη Φώκαια»⁶². Η χερσόνησος της Ερυθραίας είναι η ιωνική⁶³ χερσόνησος που βρίσκεται ανάμεσα στη Χίο και τη Σμύρνη. Στη Δυτική Ερυθραία ανήκαν ο καζάς (υποδιοίκηση) του Τσεσμέ και ο καζάς των Καραμπουρνών, ενώ η Ανατολική αποτελούνταν από τους καζάδες των Βουρλών και του Σιβρισαριού.⁶⁴ Οι μεγαλύτεροι οικισμοί της Ερυθραίας ήταν ο Τσεμές (Κρήνη) και τα Βουρλά. Μεταξύ των χωριών και των κωμοπόλεων που ήταν κατοικημένα από ικανούς αριθμητικά ελληνικούς πληθυσμούς ήταν η Κάτω Παναγιά, η Αγία Παρασκευή, τα Αλάτσατα, το Ρεϊζντερέ, το Λυθρί, το Μελί.

⁵⁸ Στο ίδιο, ό.π., σ. 113

⁵⁹ Μ. Βαρλάς, «Η διαμόρφωση της προσφυγικής μνήμης», *Πέρα από την Καταστροφή*, ό.π., σ. 151

⁶⁰ Renee Hirshon, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2006, σ. 107

⁶¹ Δημήτρης Σταματόπουλος, «Η μικρασιατική εκστρατεία. Η ανθρωπογεωγραφία της καταστροφής», *Το 1922 και οι πρόσφυγες*, Αθήνα, Εκδόσεις Νεφέλη, 2011, σ. 92

⁶² Έφη Αλαμανή, Κρίστα Παναγιωτοπούλου, «Ο ελληνισμός της Μικράς Ασίας σε διωγμό. Η γενίκευση των διωγμών», *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., τόμος ΙΕ', ό.π., σ. 100

⁶³ Ιωνία, «η χώρα στο κεντρικό τμήμα των δυτικών παραλίων της Μικρασίας (...) Κάτω από την τουρκική διοίκηση η Ιωνία αποτελούσε ένα τμήμα, το μεγαλύτερο του Σαντζακίου της Σμύρνης», βλ. *Η Έξοδος*, ό.π., σ. 3

⁶⁴ <http://enosivourlioton.gr/wp-content/uploads/2017/06/EPYΘPAIA-XEPΣONHΣOΣ.jpg>



πηγή χάρτη: Μιχάλης Δ. Ιντζές, *Ανατολικά της Χίου-Δυτικά της Σμύρνης. Η θρησκευτική και κοινωνική ζωή στη χερσόνησο της Ερυθραίας. 19^{ος} αιώνας-αρχές 20^{ου}*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 633

Συνοψίζοντας οι πρόσφυγες φτάνοντας στην Ελλάδα εγκαταστάθηκαν «σε ένα άξενο περιβάλλον»⁶⁵, πράγμα που διαφαίνεται από πλήθος μαρτυριών. «Ο προσφυγικός πληθυσμός έρχεται σε μια χώρα που βγαίνει μετά μια δεκάχρονη στρατιωτική περιπέτεια, οικονομικά κατεστραμμένη, πολιτικά διχασμένη και με αποσαθρωμένο τον κυρίαρχο πολιτικό μύθο που την συνέχισε μια σχεδόν ολόκληρη εκατονταετία»⁶⁶. Το αποδυναμωμένο από τις πολεμικές συγκρούσεις ελληνικό κράτος κλήθηκε ν' αντιμετωπίσει τεράστια προβλήματα: την εγκατάσταση των προσφύγων, την αποζημίωση των ανταλλαξίμων, την οικονομική τους ενίσχυση αλλά και την αφομοίωσή τους. Παρά ταύτα τα κατάφερε· παρά τις «πικρίες για τις άπειρες αδικίες και ελλείψεις της προσφυγικής αποκατάστασης»⁶⁷, «η αποκατάσταση και

⁶⁵ Γ. Α. Γιαννακόπουλος, «Οι Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα», ό.π., σ. 284

⁶⁶ Α. Ρήγος, «Πρόσφυγες του '22 στην Ελλάδα», ό.π., σ. 117

⁶⁷ Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, «Το ανεπανάληπτο επίτευγμα», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, ό.π., σ. 9

αφομοίωση των προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής υπήρξε και παραμένει το μεγαλύτερο ειρηνικό επίτευγμα του νεοελληνικού κράτους»⁶⁸.

III. Η Χίος πριν την έλευση των προσφύγων

Η Χίος απελευθερώθηκε στις 11 Νοεμβρίου του 1912 αλλά η εκχώρησή της στην Ελλάδα αναγνωρίστηκε από τις Μεγάλες Δυνάμεις με συλλογική διπλωματική διακοίνωση το Φεβρουάριο του 1914. Η επικύρωση της κυριαρχίας της Ελλάδας επί της νήσου δεν θα συντελεστεί, εντούτοις, παρά μία δεκαετία περίπου αργότερα, με τη Συνθήκη της Λωζάνης.⁶⁹ Όπως προαναφέρθηκε έχει προηγηθεί η έλευση χιλιάδων προσφύγων μεταξύ 1914-1916, κάποιοι εκ των οποίων έχουν παραμείνει στο νησί⁷⁰. Ήδη το 1921 καταφθάνουν οι πρώτοι στρατιώτες τραυματίες από τις καταστροφικές μάχες στο Σαγγάριο ποταμό και μαζί μ' αυτούς και πρόσφυγες. Πρόκειται για πρόσφυγες από την Κιλικία και τη Νικομήδεια, που προξενούν τον οίκτο των ντόπιων ξαναζωντανεύοντας στην πόλη της Χίου εικόνες από επτά χρόνια πριν (1914).

Όπως πληροφορούμαστε από τον τοπικό Τύπο η τοπική αγορά αρχίζει εκ νέου να μαστιάζεται από την αισχροκέρδεια και την κακή ποιότητα των προϊόντων. «Οι αρτοποιοί προκαλούν τη μήνη του λαού για τα άθλια παρασκευάσματά τους, η αγορά γονατίζει οικονομικά και ο λαός υποχρεώνεται σε αυστηρή δίαιτα λόγω του αναγκαστικού εσωτερικού δανεισμού που σκαρφίζεται η Ελληνική Κυβέρνηση για να αντεπεξέλθει στις υποχρεώσεις της εκστρατείας». ⁷¹ Τραγική είναι η κατάσταση στο νησί. Μαθαίνουμε για κλείσιμο των καταστημάτων της Απλωταριάς, για απεργία των καφενείων και κατακόρυφη μείωση των αδειών κυνηγιού λόγω της ακρίβειας των παραβόλων και των κυνηγετικών ειδών. Το ψωμί γίνεται αντικείμενο εκμετάλλευσης

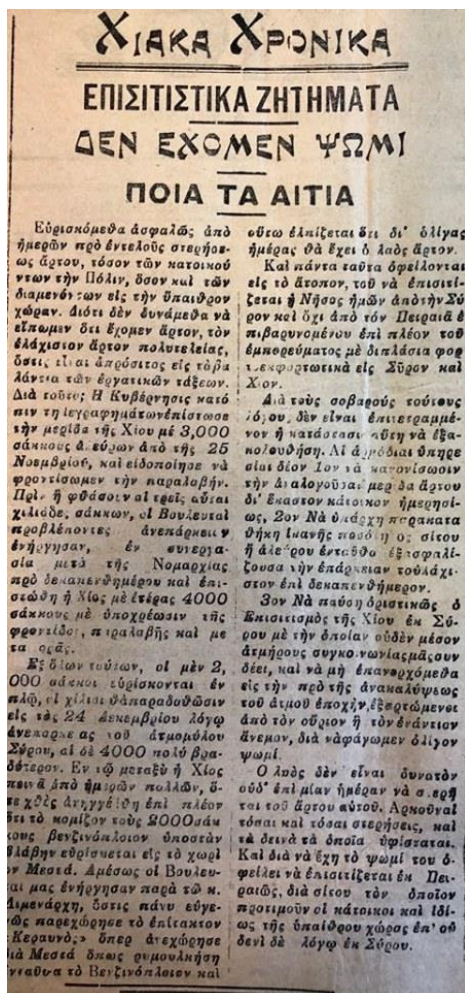
⁶⁸ Στο ίδιο, σ. 9.

⁶⁹ «Άρθρο 12: Η ληφθείσα απόφασις τη 13η Φεβρουαρίου 1914 υπό της Συνδιασκέψεως του Λονδίνου εις εκτέλεσιν των άρθρων 5 της Συνθήκης του Λονδίνου της 17/30 Μαΐου 1913, και 15 της Συνθήκης των Αθηνών της 1/14 Νοεμβρίου 1913, η κοινοποιηθείσα εις την Ελληνικήν Κυβέρνησιν τη 13 Φεβρουαρίου 1914 και αφορώσα εις την κυριαρχίαν της Ελλάδος επί των νήσων της Ανατολικής Μεσογείου, εκτός της Ίμβρου, Τενέδου και των Λαγουσών νήσων (Μαυρυών), ιδία των νήσων Λήμνου, Σαμοθράκης, Μυτιλήνης, Χίου, Σάμου και Ικαρίας, επικυρούνται, υπό την επιφύλαξιν των διατάξεων της παρούσης...»

⁷⁰ «Οι περισσότεροι πρόσφυγες επέστρεψαν μετά την απόβαση του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη που έγινε τον Μάιο του 1919. Μέχρι την 1^η Ιανουαρίου 1921 είχε επιστρέψει η πλειονότητα των προσφύγων. Στο νομό Χίου π.χ. είχαν παραμείνει μόνο 671 πρόσφυγες» - βλ. Νίκος Ανδριώτης, *Το μικρό ταξίδι*, Αθήνα, Ναυτικό Μουσείο Οινουσσών, 1998, σ. 38

⁷¹ Γιάννης Μακριδάκης, *10.516 μέρες. Ιστορία της Νεοελληνικής Χίου 1912-1940*, εκδ. Περινναίο, 2007, σ. 141

και αναγκαστικά μπαίνει σε καθεστώς διατίμησης, ενώ ψηφίζονται νέες αγορανομικές διατάξεις και οι αστυνομικές αρχές κάνουν διαρκείς ελέγχους στην αγορά τιμωρώντας όσους παρανομούν και αισχροκερδούν.



Εφ.μ. Νέα Χίος, 17-12-1922

Τον Αύγουστο του 1922 αρχίζουν να καταφθάνουν τα πρώτα δυσοίωνα προμηνύματα σχετικά με την τραγωδία που θα επακολουθήσει. Η είδηση του ψυχорραγήματος της Σμύρνης φθάνει στο νησί μερικές μέρες πριν τη μεγάλη καταστροφή. Λίγο αργότερα καταφεύγει στη Χίο κι ο συνταγματάρχης Πλαστήρας, χωρίς τη 13^η μεραρχία, η οποία υποχωρώντας άρον άρον, φθάνει στη Μυτιλήνη. Αμέσως μετά χιλιάδες εξαθλιωμένων προσφύγων έρχονται από τα απέναντι παράλια αποδιοργανώνοντας το νησί από τους ρυθμούς του.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ: ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΥΠΟΔΟΧΗΣ ΚΑΙ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗΣ

Από τις μελετώμενες πρωτογενείς πηγές, ήτοι τον Τύπο της εποχής, το περιορισμένο φωτογραφικό υλικό, τα χειρόγραφα και τις μαρτυρίες αναδύονται ποικίλες πληροφορίες για την υποδοχή των προσφύγων. Οι πληροφορίες αυτές στην παρούσα εργασία κατηγοριοποιούνται σε εννέα ομάδες που αναπτύσσονται κατωτέρω. Με τον τρόπο αυτό επιχειρείται η κόλληση των ψηφίδων, ώστε να προκύψει με τον εναργέστερο δυνατό τρόπο η εικόνα της Χίου όταν έφτασαν οι πρόσφυγες τον Αύγουστο του 1922 αλλά και πώς διαμορφώθηκε ένα χρόνο αργότερα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Ι. Οι μέρες πριν την άφιξη των προσφύγων

«Ο ελληνικός στρατός θα πράξει το καθήκον του και η γαλανόλευκη σημαία θα κυματίσει επί της Αγίας Σοφίας» (*Παγκιακή*, 03-08-1922)

Οι τοπικές εφημερίδες τον Ιούλιο του 1922 αναμεταδίδουν τις διακοινώσεις της Κυβέρνησης ότι μεγάλα εθνικά γεγονότα έπονται, καθώς αναμένεται η κατάληψη της Κωνσταντινουπόλεως από τον ελληνικό στρατό, η κήρυξη της αυτονομίας της Μικράς Ασίας και η επάνοδος της ειρήνης.⁷² Η φιλοκυβερνητική *Παγκιακή* αισιοδοξεί ότι «ο ελληνικός στρατός θα πράξει το καθήκον του και η γαλανόλευκη σημαία θα κυματίσει επί της Αγίας Σοφίας»⁷³ ενώ στις 10/08/1922 το κεντρικό της άρθρο αναφέρει πως η Κυβέρνηση άρχισε ήδη να εφαρμόζει τα πρώτα μέτρα που προάγουν την αυτοδιοίκηση της Ιωνίας. Η βενιζελική *Νέα Χίος*, ωστόσο, περιλαμβάνει και ειδήσεις σχετικές με όργια Τσετών.⁷⁴ Στις 04/08/1922 αφιερώνει το πρωτοσέλιδό της στην επέτειο της υπογραφής της Συνθήκης των Σεβρών κλείνοντας το άρθρο με το σχόλιο του Λόυντ Τζωρτζ ότι «η πτώσις του Βενιζέλου είνε το καταστρεπτικώτερον γεγονός διά τον Ελληνισμόν, από της εποχής της Αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως μέχρι σήμερον». Την ίδια νοσταλγία για το Βενιζέλο

⁷² Εφημ. *Νέα Χίος*, 28-07-1922

⁷³ Εφημ. *Παγκιακή*, 03-08-1922

⁷⁴ Εφημ. *Νέα Χίος*, 28-07-1922

ανιχνεύουμε και σε επόμενα φύλλα⁷⁵, ενώ παράλληλα εξακοντίζονται κατηγορίες για τις ανακρίβειες του κυβερνητικού Τύπου⁷⁶.



Χίος, φωτογραφία Περικλή Παπαχατζιδάκη

II. Η άφιξη των προσφύγων

«Αντίο έξεις παλαιαί και συνήθειαι» (*Παγκιακή*, 24/09/1922)

Η *Νέα Χίος* στο τρίτο δεκαήμερο του Αυγούστου αναφέρει ότι το Αφιόν Καραχισάρ «μετεβλήθη εις ερείπια» κι ότι «διά των ατμοπλοίων Αγγελικής, Δάφνης και Λουκίας

⁷⁵ Εφημ. *Νέα Χίος*, 06-08-1922 «Ηλθεν όμως η αποφράς εκείνη της 1 Νοεμβρίου ημέρα. Το ασύγνωστον έγκλημα κατά της πατρίδος του Ελλ. Λαού. Και ο υπερέλλην Ελ. Βενιζέλος θύμα μιας ατίμου και αντεθνικής σπείρας πίπτει. Πίπτει εκείνος και συμπαρασύρει εν τη πτώσει του και την Ελλάδα των πέντε θαλασσών. Την Ελλάδα την πανευτυχή. Τα αποτελέσματα της Λαϊκής εκείνης παραζάλης εκδηλούνται τάχιστα».

⁷⁶ Εφημ. *Νέα Χίος*, 18-08-1922, όπου στο άρθρο με τίτλο «Αδιανόητος τακτική» καταγγέλλεται ότι ενώ ο Κεμαλ ενεργεί επίθεση κατά του Αφιόν Καραχισάρ ο κυβερνητικός Τύπος γράφει πως «ο κεμαλισμός καταρρέει». Επίσης στην ίδια εφημερίδα συμπεριλαμβάνεται άρθρο από την *Σάλπιγγα* Μυτιλήνης με άρθρο «Κοπιάζει επί ματαίω», όπου γίνεται λόγος για την «αστήρικτον και παιδαριώδη» αισιοδοξία της Κυβέρνησης για «προσπάθεια χλωροφορμίσεως του εθνικού σώματος καθ' ην στιγμήν εκτείνεται υπέρ αυτού η μάχαιρα ενός σκληρού ακρωτηριασμού». Στο εν λόγω άρθρο υπογραμμίζεται ότι η «Μικρασία κινδυνεύει».

αφίκοντο εις την νήσον μας εκ Σμύρνης διάφοροι οικογένειαι»⁷⁷. Στο φύλλο της 27^{ης}/08/1922 στο άρθρο «Οι πρόσφυγες» γίνεται η πρώτη αναφορά σε αλλαγή της εικόνας της πόλης από την άφιξη προσφύγων:

*Αι ημέραι αυταί μας παρουσιάζουν την εικόνα των απαισίων ημερών του 1915 και των περυσινών τοιούτων της εκκενώσεως της Νικομηδείας. Πρόσφυγες άνδρες γυναίκες γέροντες παιδιά με μικρά ατμόπλοια και ιστιοφόρα από την Σμύρνην και την απέναντι παραλίαν με τας αποσκευάς των ή και χωρίς αυτάς διηγούμενοι μετά δακρύων και με το άλγος στην ψυχήν τον πανικόν που τους έρριψεν εις τα φιλόξενα της Χίου χώματα. Όπου κι αν στρέψης και όπου και αν σταθής αποσκευαί και πρόσφυγες. Τα ξενοδοχεία έχουν υπερπληρωθή καθώς επίσης και αι φιλικαί οικίαι ενώ πολλοί διέρχονται εις τα καφενεία και άλλοι διατρέχουν τας οδούς ζητούντες στέγην η οποία σήμερον καθίσταται προβληματική μέσα εις την πόλιν ύστερα από το φόρτωμα τόσων άλλων προσφύγων εκ Νικομηδείας και Κιλικίας. Ευτυχώς ελήφθη ως πληροφορούμεθα φροντίς όπως του λοιπού παύση πάσα αποστολή προσφύγων προς την νήσον μας και περιορίζεται και σταματά κάθε απαισία περί του μέλλοντος σκέψις.*⁷⁸

Πριν ακόμα, λοιπόν, καταφθάσουν οι ορδές των εξαθλιωμένων προσφύγων ο αρθρογράφος κρούει τον κώδωνα ότι η πόλη της Χίου δε χωρεί άλλους και τρέφει την ψευδαίσθηση ότι θα παύσει η έλευσή τους. Ωστόσο εκείνοι οι πρόσφυγες ήταν μόνο η αρχή. «Η Σμύρνη διέρχεται τας τελευταίας στιγμάς του θανάτου»⁷⁹ και στο νησί επικρατεί πανδαιμόνιο, όπως πληροφορούμαστε από το επόμενο φύλλο της *Νέας Χίου*: «Ατμόπλοια πλοία στρατός αυτοκίνητα πρόσφυγες φωναί συριγμοί πανδαιμόνιον (...) Νύκτα μέρα στρατιαί Μυρμηδόνων ατελεύτητοι»⁸⁰. Μέσα σε δεκαπέντε μέρες ο αριθμός ανεβαίνει κατακόρυφα. Σε 60.000 τους υπολογίζει η *Νέα Χίος* στο φύλλο της 17^{ης}-09-1922.

Όλα τα δημόσια και δημοτικά κτίρια, τα σχολεία, αι πλατεΐαι, οι αγροί και τα περιβόλια και οι δρόμοι ακόμη έχουν κατακλυσθεί υπό του στρατού (...) Εκτός του στρατού η πόλις μας κατεκλυσθη και από πρόσφυγας της Ερυθραίας, Τσεσμέ, Κάτω Παναγιάς, Αλατσάτων και άλλων χωρίων οι οποίοι διανυκτερεύουν όλοι σχεδόν εις την ύπαιθρον ελλείψει καταλυμάτων. Εννοείται ότι πολλοί απεβιβάσθησαν απ' ευθείας εις διαφόρους

⁷⁷ Εφημ. *Νέα Χίος*, 23-08-1922

⁷⁸ Εφημ. *Νέα Χίος*, 27-08-1922

⁷⁹ Εφημ. *Νέα Χίος*, 03-09-1922, «Το Ψυχorroάγημα της Σμύρνης» αλλά και εφημ. *Παγκιακή*, 03-09-1922, «Η Σμύρνη εκάη»

⁸⁰ Εφημ. *Νέα Χίος*, 03-09-1922, «Πλοία στρατός πρόσφυγες»

ακτάς προς νότον της πόλεως το Κοντάρι, τον Μέγα Λυμώνα, Καταρράκτην και Νένητα.
Ο Θεός να φυλάξη την πόλιν από απόψεως υγείας εκ του συναγωνισμού αυτού.⁸¹



Χαρακτηριστικές είναι οι εικόνες που μας μεταφέρει το ακόλουθο απόσπασμα από άρθρο της εφημερίδας *Παγχαϊκή*, με τίτλο «Εικόνες Φρίκης» στο φύλλο της 17^{ης} Σεπτεμβρίου 1922:

Από προχθές Πέμπτην η νήσος μας δέχεται βαποριές βαποριές τους αδελφούς μας της Σμύρνης και Μικρασίας πρόσφυγας (...) Μέχρι της στιγμής μεσημβρίας η πόλις κατακλύζεται από 45 μέχρι 50 χιλ. γυναικοπαίδων και γερόντων (...) Αι στρατιωτικάί αρχαί της νήσου καταγίνονται πάση δυνάμει να εξασφαλίσουν τον άρτον και το νερό εις τους δυστυχείς. Οικήματα, αποθήκαι, εκκλησίαι, ντάμια, υπόστεγα, όλα κατελήφθησαν και όμως οι δρόμοι είναι αδιάβατοι από τα πλήθη.



Εφημ. *Παγχαϊκή*, 17-09-1922

⁸¹ Εφημ. *Παγχαϊκή*, 03-09-1922

Αλλά και αυτό της 24^{ης} Σεπτεμβρίου⁸² μεταφέρει με μεγάλη ζωντάνια την κατάσταση που επικράτησε κατά τις πρώτες μέρες της άφιξης:

Σωστή θύελλα, πρωτοφανής, αζέχαστη εικόν (...) Η προκυμαία τας πρώτας ημέρας παρουσίαζε εξωφρενικόν φαινόμενον. Βαπόρια, καΐκια, βάρκες, η θάλασσα καλαμιώνας! Στρατός, άλογα, υλικόν πολέμου, τροφαί ανθρώπων και ζώων, μυρμικιά! Καφενεία, εστιατόρια, κουρεία, σωστό λουκάνικο! Τα άλογα, τα αυτοκίνητα, τα βίτζια των βαποριών, φωναί των ανθρώπων, των ζώων. Όλα, όλα εις μίαν βοήν, συνεχή, ατελεύτητον, εκνευριστικήν. Αντίο έξεις παλαιαί και συνήθειαι (...) Τα μαγαζιά κλειστά, η Απλωταριά έρημη, η αγορά το ίδιο. (...) μόνο κάτι μικρομάγαζα με το τηγάκι και το όσπριο έπαιρναν κήδιναν. (...) Ο κήπος της πλατείας βιράνι. Τα δένδρα (...) εξηφανίσθησαν σαν να τάκαψε αστροπελέκι. Τι τρομερό κακό, τι αφανισμός. Τα παλαιά δικαστήρια σε λίγες ώρες γίνηκαν γης Μαδιάμ· η ξυλεία τους εχρησίμευσε για μαγείρευμα. Έπειτα εκείνα τα αδέσποτα άλογα; να περιφέρονται διψασμένα μες στους δρόμους, μέσα στην αγορά!»

Η Μαρία Τζιώτη (μαρτυρία 19) αναφέρει:

Ήταν φυσικό στην αρχή που ήρθανε τόσες χιλιάδες. Μέχρι την περιοχή των Λιβαδίων όλα τα χωράφια ήταν γεμάτα στρατό. Όλος ο στρατός ο ελληνικός που είχε υπηρετήσει στη Μικρασία ήρθε στη Χίο, ήρθαν και οι πρόσφυγες μετά, δεν είχε χώρο δηλαδή να σταθούν, να καθήσουν οι άνθρωποι. Οι δρόμοι μέρα νύχτα γεμάτοι και μόνο μες τη μέση άφηναν λίγο χώρο έτσι να περάσει ένας ένας για να προχωρήσουν οι άνθρωποι. Δηλαδή όχι να στέκονται... ή βάδιζαν ή ήταν ξαπλωμένοι κάτω, τόσο πολύ.⁸³

Οι παραπάνω περιγραφές επιβεβαιώνονται από τις φωτογραφίες της εποχής:

⁸² Εφημ. *Παγκιακή*, 24-09-1922

⁸³ Άννα Ρικανιάδη, Διπλωματική Εργασία με τίτλο *Η Μικρασιατική Κοινότητα της Χίου και οι απόγονοι της*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Επιβλέπουσα καθηγήτρια: Βασ. Χρυσανθοπούλου, Μυτιλήνη, Μάρτιος 2000, σ. 63-64

Φωτογραφία 1



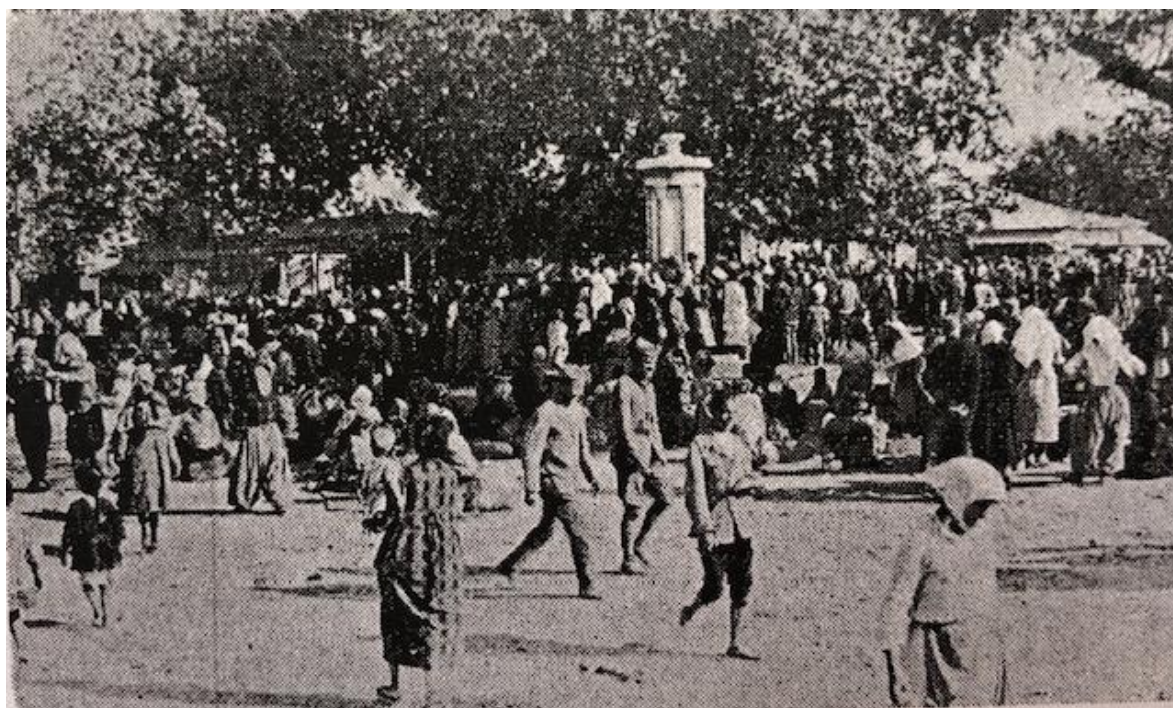
Φωτογραφία 2



Φωτογραφία 3



Φωτογραφία 4



Φωτογραφία 5



Στην **πρώτη και τη δεύτερη φωτογραφία** ⁸⁴ που τιτλοφορούνται «Μικρασιάτες στη Χίο. Στον Αρσανά της Φτωχιάς Προκυμαίας» διακρίνουμε πλήθος προσφύγων στο λιμάνι της Χίου με τις αποσκευές τους, ενώ στην **υπ' αρ. 3** ⁸⁵ σωρός προσφύγων έχει γεμίσει το χώρο πίσω από το Τελωνείο. Διακρίνονται, επίσης, μπόγοι στο δρόμο αλλά και απλωμένα ρούχα σε σχοινιά που έχουν κρεμασθεί μεταξύ δέντρων στο δρόμο. Η **4^η** ⁸⁶ δείχνει μεγάλη συγκέντρωση κόσμου στην κρήνη του Φλοίσκου, στην πλατεία Βουνακίου. Στη **φωτογραφία υπ' αρ. 5** ⁸⁷ βλέπουμε πρόσφυγες στο λιμάνι της Χίου.

Τις υπόλοιπες σχετικές πληροφορίες τις αντλούμε από τον χιακό Τύπο. Η *Νέα Χίος* στο φύλλο της 10^{ης}/09/1922 έχει ένα άρθρο με τίτλο «Οι συγκεντρώσεις των προσφύγων» που δίνει μια εναργή εικόνα της κατάστασης και παράλληλα θέτει ζήτημα αραίωσης προς τα χωριά:

Πυκναί συγκεντρώσεις των προσφύγων εις τα διάφορα πεζοδρόμια επί της προκυμαίας και κάτωθεν των διαφόρων οικιών. Οι δυστυχείς ούτοι καταδιωγμένοι αδελφοί μας έρμαια

⁸⁴ *Χιόνη*, τεύχος 7, Σεπτέμβριος 1992, σ. 7 και 19 αντίστοιχα

⁸⁵ Στο ίδιο, σ. 8

⁸⁶ *Τα πενηντάχρονα του ξεριζωμού*, ό.π., σ. 9

⁸⁷ Φωτογραφία Περικλή Παπαχατζιδάκη

μιας πρωτοφανούς δυστυχίας κουρνιαγμένοι σαν τα περίφοβα κυνηγημένα πουλιά κάθονται και διανυκτερεύουν τόσας τώρα ημέρας εις το ύπαιθρον χωρίς να ξεύρουν και αυτοί τι να κάμουν και πού να υπάγουν. Κανείς δεν τους φροντίζει κανείς δεν τους οδηγεί. Και όμως μια εργασία μελετημένη τι δεν θα έκαμνεν δι' αυτούς. Πόσα χωρία μας ημπορούσαν να φιλοξενήσουν πολλούς από αυτούς και πόσαι χείρες εργατικά δε θα εχρησιμοποιούντο εις αυτά λίαν επωφελώς διά τας εργασίας των γεωργών μας! Θα ήτο ευχής έργον και διά τους πρόσφυγας και διά τους γεωργούς μας εάν περισυνελέγεντο ούτω υπό της Αστυνομίας και των αρχών μας διενέμεντο εις τα χωρία όπου και εργασίας γεωργικής ηδύναντο πολλοί εξ αυτών να εύρωσι και καλλίτερα θα ετακτοποιούντο διανεμόμενοι εις τα χωρία όπου και οικήματα θα ήτο δυνατόν να εξευρεθώσι εις αυτό να μη διαμένουν εις το ύπαιθρον.

Η Κατερίνα Καρακωσταντή⁸⁸ (μαρτυρία 10) μας διηγείται ότι με την οικογένειά της έφτασε στη Χίο, ότι δεν άντεξαν το χαμό που επικρατούσε στο νησί και γύρισαν πίσω στον Τσεσμέ, από τον οποίο ξαναέφυγαν για να σωθούν:

Σε δυο – τρεις ώρες ήρταμε στη Χίο. Η μάνα, ήβαλε κάτι κλάματα γοερά, που ητρομάξαμε ούλοι. Ήντα είδενε άραγες. Είδενε ό,τι είδαμε και μεις. Χιλιάδες κόσμος να κάθεται καταγής, από πέρα ως πέρα στην προκουμαία. Τοπαλάκι δεν ήχενε να πατήσεις (...) Το πρωί μόλις ήρτε το καϊκι και ήφερενε πάλι κόσμο, η μάνα ητρώπωσε μας μαζί μέσα και γυρίσαμε στον Τσεσμέ. Μόλις μας είδενε ο πατέρας τούρτε κόρπος. Πίσω Φιλιώ να σώσουμε τα παιδιά. Ε μας ήφηκε να βγούμε όξω. Ως να πεις πετουμέζι, το καϊκι εγιόμισε κόσμο και με στίμη πάλι ηξεκίνησε για τη Χίος. Ηβλεπα τση μασίνες να γυρίζουν σα τση λολές. Α ξάφνου ήντα γίνηκε και το καϊκι ημπατάρησένε και ηβρεθήκαμε όλοι στο γυαλό; Ήτανε γλέπεις του ριζικού μας να παιδευγούμαστε. Φωνές, στριγλές, κακό μεγάλο, ξύλα, σκοινιά, μαδέρια, ηβαστούσανε οι άντρες για να σώσουνε τσ' ανθρώποι· ηκάνανε ό,τι μπορούσανε. Μα οι γέροι και τα μωρά ηπνιγήκανε. Απέ το Γούνι ο καλόγερος ο Εφραίμ, του εκκλησ ακιού Αϊ Γιωργιού, ήκανενε ό,τι μπορούσε ο άνθρωπος για να μας βοηθήσει. Ηνεβήκαμε όλοι στο Γούνι και ημείναμε τρεις μέρες. Τη δεύτερη μέρα, ήπιασενε μια βροχή ασταμάτητη που μας έκανε όλους σα κασιά. Όσοι δεν ηπνιγήκανε επεθάνανε από την πούντα που ηρπάζανε.

Οι ροές συνεχίζονται και εξακολουθούν να υπάρχουν αρκετές χιλιάδες εγκλωβισμένες στη Μικρά Ασία, όπως πληροφορούμαστε σχετικά από τηλεγράφημα Ερυθραίων προς την Κυβέρνηση⁸⁹ για τη διάσωση πλείστων εγκατεσπαρμένων στους κόλπους και τις παραλίες. Οι πρόσφυγες φθάνουν καθημερινά κατά χιλιάδες με όποιο

⁸⁸ Δ.Γ. Μαρή, .ο.π., σ. 11

⁸⁹ Εφημ. Νέα Χίος, 10-09-1922

μέσο βρουν· υπάρχει μαρτυρία⁹⁰ μέχρι και για άνθρωπο που έφτασε στο νησί κολυμπώντας: «Φύγανε με ένα γαλλικό πλοίο που τους άφησε πρώτα στη Χίο. Ο ένας αδελφός κολύπησε μέχρι τη Χίο γιατί δεν μπήκε στο πλοίο».

Τέλος «φρικιαστικά αφηγήσεις»⁹¹ περί των «τουρκικών θηριωδιών και οργίων» καθώς προσωπικές μαρτυρίες⁹² δε λείπουν από τον χιακό Τύπο, ενώ συναντάμε διαρκώς και λίστες ζητουμένων⁹³.

⁹⁰ Μαρτυρία Γεωργίας Βενέτη (μαρτυρία 18), <https://www.mnimes.org/archives/afthentikes-martiries-orfanon-prosfigon>

⁹¹ Εφημ. *Νέα Χίος*, 20-09-1922

⁹² Εφημ. *Νέα Χίος*, 22-11-1922· Εφημ. *Νέα Χίος*, 24-11-1922· Εφημ. *Νέα Χίος*, 26-11-1922· Εφημ. *Νέα Χίος*, 29-11-1922· Εφημ. *Νέα Χίος*, 01-12-1922· Εφημ. *Νέα Χίος*, 03-12-1922· Εφημ. *Νέα Χίος*, 06-12-1922· Εφημ. *Νέα Χίος*, 10-12-1922· Εφημ. *Νέα Χίος*, 13-12-1922· Εφημ. *Παγχαϊκή*, 24-09-1922

⁹³ Εφημ. *Νέα Χίος*, 08-09-1922· Εφημ. *Νέα Χίος*, 10-09-1922· Εφημ. *Νέα Χίος*, 15-09-1922· Εφημ. *Νέα Χίος*, 22-09-1922· Εφημ. *Νέα Χίος*, 24-09-1922· Εφημ. *Νέα Χίος*, 29-09-1922· Εφημ. *Νέα Χίος*, 01-10-1922· Εφημ. *Νέα Χίος*, 04-10-1922· Εφημ. *Νέα Χίος*, 06-10-1922· Εφημ. *Νέα Χίος*, 13-10-1922· Εφημ. *Νέα Χίος*, 26-11-1922· Εφημ. *Νέα Χίος*, 06-12-1922· Εφημ. *Νέα Χίος*, 08-12-1922· Εφημ. *Νέα Χίος*, 24-01-1923· Εφημ. *Νέα Χίος*, 17-03-1923· Εφημ. *Νέα Χίος*, 20-03-1923· Εφημ. *Νέα Χίος*, 22-03-1923· Εφημ. *Νέα Χίος*, 24-03-1923· Εφημ. *Νέα Χίος*, 07-04-1923· Εφημ. *Νέα Χίος*, 14-04-1923· Εφημ. *Νέα Χίος*, 29-04-1923· Εφημ. *Νέα Χίος*, 01-05-1923· Εφημ. *Νέα Χίος*, 15-05-1923· Εφημ. *Παγχαϊκή*, 17-09-1923· Εφημ. *Παγχαϊκή*, 24-09-1922· Εφημ. *Παγχαϊκή*, 01-10-1922· Εφημ. *Παγχαϊκή*, 19-10-1922· Εφημ. *Παγχαϊκή*, 27-10-1922· Εφημ. *Παγχαϊκή*, 03-11-1922· Εφημ. *Παγχαϊκή*, 17-11-1922· Εφημ. *Παγχαϊκή*, 25-11-1922· Εφημ. *Παγχαϊκή*, 17-12-1922· Εφημ. *Παγχαϊκή*, 29-03-1923· Εφημ. *Παγχαϊκή*, 31-03-1923· Εφημ. *Παγχαϊκή*, 29-06-1923

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Εγκατάσταση – Στέγαση

«Ένας φτωχικός κόσμος πάει κι έρχεται στα στενοσόκακα που τα τυφλώνει ο ήλιος...» (Κώστας Ουράνης)

Το κυριότερο πρόβλημα που ανέκυψε με την έλευση των προσφύγων ήταν πού θα στεγάζονταν τόσες χιλιάδες κόσμου. Αυτό είναι κατανοητό και από τα άρθρα των εφημερίδων αναφερόμενα στο θέμα της στεγάσεως ως «προσφυγικόν ζήτημα»⁹⁴.



Εφημ. Νέα Χίος, 21-07-1923

Όπως προαναφέρθηκε εντοπίζονται πυκνές συγκεντρώσεις προσφύγων σε πεζοδρόμια της προκυμαίας και γενικά στο ύπαιθρο.⁹⁵ Η κατάστασή τους είναι άθλια: στοιβαγμένοι όπου βρουν, έχοντας καταλάβει όλους τους άδειους χώρους, οι περισσότεροι στερούνται των χρεωδών κι εξαρτώνται εξ ολοκλήρου από την κρατική μέριμνα και τη φιλανθρωπία. «Υπέρπολλοι δυστυχείς πρόσφυγες οι οποίοι

⁹⁴ «Αφ' ης ημέρας ο μακαρίτης παλαιοκομματισμός επανέφερε εν Ελλάδι το προσφυγικόν ζήτημα, το οποίον οι δυστυχείς ενομίσαμεν προς στιγμήν ότι θα εξηφανίζετο οριστικώς κατόπιν της τροπής των εθνικών μας ζητημάτων (...) Και όμως το ζήτημα δεν ελύθη και ηναγκάσθη (ενν. Η Κυβέρνηση) να εφαρμόση την υποχρεωτικήν στέγασιν, μέτρον ομολογουμένως οδυνηρόν και ανελεύθερο (...) Και ευρισκόμεθα εις την δυσάρεστον θέσιν να βλέπωμεν τα σχολεία μας κλειστά, τας εκκλησίας μας πλήρεις, τα δικαστήρια κατάνεστα προσφύγων και όλας σχεδόν τας δημοσίας υπηρεσίας να ατονίσωσιν επαισθητώς λόγω του προσφυγικού ζητήματος», Νέα Χίος, 08-12-1922

⁹⁵ Εφημ. Νέα Χίος, 10-09-1922

διανυκτερεύουν μέσα εις ντάμια, κοιμώνται επί των χωμάτων με σκέπασμα ένα σακκί ή και τίποτα».⁹⁶ Αρκεί μία βροχή για να επιταθούν τα μαρτύριά τους.⁹⁷ Γεμάτα, δε, είναι τα σχολεία, οι εκκλησίες, ως και τα δικαστήρια⁹⁸. Στη **φωτογραφία 6** μπορούμε να δούμε «πέντε χιλιάδες πρόσφυγες από τη Σμύρνη σε καταυλισμό της Χίου».



Η Βενετία Ματθαίου⁹⁹ (**μαρτυρία 3**) όταν φθάνει στη Χίο με τους δικούς της μένει σ' ένα σχολείο. Κοιμούνται πάνω στα θρανία. Μετά τους δίνουν σπίτι, στο οποίο διαμένουν με άλλες δύο οικογένειες. Η Μαρία Τζιώτη (**μαρτυρία 19**) αναφέρει: «Όλα τα σχολεία, όλες οι εκκλησίες ήταν κατελημμένα»¹⁰⁰. Ο Στέλιος Μπουντούρης¹⁰¹ (**μαρτυρία 4**) με την οικογένειά του θα μείνουν σε αποθήκες μαστίχας. Τον Χρήστο Βαγιάτη¹⁰² (**μαρτυρία 5**) βάζουν σ' ένα σπίτι στο οποίο είχε φιλοξενηθεί με τους δικούς του και κατά τους πρώτους διωγμούς «στους

⁹⁶ Εφημ. *Νέα Χίος*, 22-12-1922

⁹⁷ Εφημ. *Νέα Χίος*, 20-09-1922· επίσης Εφημ. *Νέα Χίος*, 06-10-1922· Εφημ. *Νέα Χίος*, 18-10-1922· Εφημ. *Νέα Χίος*, 22-10-1922· Εφημ. *Νέα Χίος*, 25-10-1922· Εφημ. *Νέα Χίος*, 29-10-1922· Εφημ. *Νέα Χίος*, 08-11-1922· Εφημ. *Νέα Χίος*, 10-11-1922· Εφημ. *Νέα Χίος*, 24-11-1922·

⁹⁸ Εφημ. *Νέα Χίος*, 08-12-1922 «τα σχολεία μας κλειστά, τας εκκλησίας μας πλήρεις, τα δικαστήρια κατάμεστα προσφύγων»

⁹⁹ «Ιστορία του Έθνους. Οι ζωντανοί θησαυροί της Μικρασίας», *Έθνος της Κυριακής*, ό.π., σ. 44

¹⁰⁰ Α. Ρικανιάδη, Διπλωματική εργασία: *Η Μικρασιατική Κοινότητα της Χίου και οι απόγονοί της*, ό.π., σ. 64

¹⁰¹ «Ιστορία του Έθνους. Οι ζωντανοί θησαυροί της Μικρασίας», ό.π., σ. 51

¹⁰² Στο ίδιο, σ. 53

Παιδούσηδες», ενώ την οικογένεια του Αντώνη Γιωργαντζή¹⁰³ (μαρτυρία 6) μαζί με 2-3 οικογένειες ακόμα τους βάζουν «σ' ένα αχούρι». Ο ίδιος, βέβαια, αναγνωρίζει την τεράστια συγκέντρωση κόσμου και σημειώνει «(...) αλλά και τόσος κόσμος, πού να τον κοίμιζαν». «Όταν κατεβήκαμε πλέον στη Χώρα ο κόσμος, οι πρόσφυγες, είχαν κατακλύσει τα πάντα. Σχολεία, εκκλησίες, σπίτια, δημόσια κτίρια, Δημαρχείο» μαθαίνουμε από την Στάσα Ισηγόνη¹⁰⁴ (μαρτυρία 7), ενώ ο Παναγιώτης Πασχαλάκης¹⁰⁵ (μαρτυρία 8) αναφέρει πως στη Χίο, όταν έφτασαν, κατασκήνωσαν σ' ένα στρατόπεδο. Και ο Γιάγκος Χ. Τρεχαντζάκης (μαρτυρία 9) θα κατοικήσει με την οικογένειά του σ' «ένα άθλιο σπιτάκι» που τους παραχωρήθηκε. «Το σπίτι αυτό» -διηγείται- «είχε τη στέγη του σαν τσακισμένη ραχοκοκκαλιά κι ήταν φαίνεται απ' τα λίγα που 'χαν μείνει όρθια στο μεγάλο σεισμό του 1881. Πάντα τρέμαμε μην πέσει και μας πλακώσει»¹⁰⁶. Η Κατερίνα Καρακωσταντή (μαρτυρία 10) διηγείται:

*Μας επήγε εκεία προς το Βροντάδο σε μια μαγαζάρα, που σήμερα είναι το υποκατάστημα της Εμπορικής Τράπεζας Χίου. Μέσα σ' εκείνη τη μαγαζάρα, που ήταν στρωμένη κάτω με λιλάδια, εμείναμε εικοσιπέντε με τριάντα οικογένειες προσφύγων. Η κάθε μια οικογένεια είχε με βελέτζες, με σεντόνια, με τσουβάλια, ξεχωρισμένο το τοπαλάκι της. Δυο σανίδια για κρεβάτι και τίποτες άλλο.*¹⁰⁷

Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Αθανασίου Ροδάκη¹⁰⁸ (μαρτυρία 11):

Με πολλές προσπάθειες επιτέλους, βρήκαμε ένα μέρος να μείνομε. Μετά την Εκκλησία Υπαπαντή στην Αττική πάλι, σε ένα διώροφο, στο ισόγειο, έβγαλαν τις κότες και κούκλους που είχαν και μπήκαμε εμείς και άλλες τρεις οικογένειες. Το πάτωμα ήτο χώμα, και είχε τα λερώματα των κοτών. Ευτυχώς εμείς είχαμε ένα κρεβάτι μεγάλο, παλαιό και εκεί απάνω μαζευόμαστε».

Όταν μάλιστα θα ξεκινήσουν οι βροχές, τα μαρτύρια των προσφύγων θα ενταθούν. Οι μέρες περνούν και η διαμονή στο ύπαιθρο εξακολουθεί, όπως αλιεύουμε από το άρθρο «Η χθεσινή βροχή»¹⁰⁹, η οποία «επέτεινε την αγωνία των εν

¹⁰³ Στο ίδιο, σ. 58

¹⁰⁴ Στο ίδιο, σ. 65

¹⁰⁵ Στο ίδιο, σ. 76

¹⁰⁶ Γιάγκος Χ. Τρεχαντζάκης, *Σμύρνη-Χίος. Μνήμες Φωτιάς*, Αθήνα 2007, σ. 65

¹⁰⁷ Δ. Γ. Μαρή, ό.π., σ. 11

¹⁰⁸ Αθανάσιος Ι. Ροδάκης (αρχείο Παν. Καλαμπόκη), «Ο δεύτερος διωγμός», *Χιόνη*, τεύχος 7, 1992, σ.

19

¹⁰⁹ Εφημ. *Νέα Χίος*, 20-09-1922

τη υπαίθρω δυστυχών προσφύγων» πλείστοι των οποίων εξήτησαν άσυλον εις τας παρακειμένας οικίας.

Η ίδια κατάσταση εξακολουθεί και ο αρθρογράφος της *Νέα Χίου*¹¹⁰, αφού επισημαίνει αφενός ότι οι δρόμοι και το υπαίθρο έχουν γεμίσει πρόσφυγες, άστεγους που με τη βροχή «τουρτουρίζουν και βρέχονται» κι αφετέρου ότι «τώρα κάθε υπηρεσία έχει κι ένα μέγαρο», διερωτάται αν θα μπορούσε να γίνει «μία συμπύκνωσις των διαφόρων δημόσιων υπηρεσιών εις το τόσον ευρύχωρον διοικητικόν μας μέγαρον και να διατεθούν τα οικήματα αυτά που είναι σχεδόν αχρησιμοποίητα διά την στέγασιν των προσφύγων». Την ίδια απορία επαναφέρει και αργότερα.¹¹¹ Το Διοικητικό Συμβούλιο αποφασίζει αρχές Οκτωβρίου τη «στέγασιν των αστέγων οικιών του Φρουρίου» και την «κατασκευή ενός παραπήγματος ως υποδείγματος εν καταλλήλῳ θέσει παρά τον Παρθένην»¹¹² (ποταμό).

Εν συνεχεία το κράτος λαμβάνει δράση αναφορικά με το ζήτημα της στέγασιν. «Το Υπουργ. της Περιθάλψεως διέταξε τηλεγραφικώς την Νομαρχίαν όπως προβή εις την επίταξιν απάντων των κενών Δημοσίων Οικημάτων και των Σχολείων και εκκλησιών διά την στέγασιν των προσφύγων»¹¹³. «Στην αρχή μείναμε σε ένα ξενοδοχείο με πληρωμή» -λέει η Σοφία Πατσούρα¹¹⁴ (**μαρτυρία 12**)- «αλλά ύστερα τα επιτάξανε... ξενοδοχεία, σχολεία, σπίτια, εκκλησίες και βάλανε τον κόσμο μέσα». Έπειτα «Το Υπουργείον Περιθάλψεως εξέδωκεν Επιτροπικών 150.000 δραχμ. διά δαπάνην κατασκευής παραπηγμάτων, και όπως υποδειχθή υπόλογος από μέρους της Γεν. Διοικήσεως προς χορηγίαν πιστώσεως διά την κατασκευήν συνοικισμών»¹¹⁵, μαθαίνουμε. Οι προσφυγικοί συνοικισμοί, ωστόσο, άρχισαν να χτίζονται από το 1926 και μετά.¹¹⁶

Παρά ταύτα, κι ενώ ο Νοέμβριος τελευτά, το ζήτημα της στέγασιν των προσφύγων δεν έχει τακτοποιηθεί και τα σχολεία δεν μπορούν να λειτουργήσουν,

¹¹⁰ Εφημ. *Νέα Χίος*, 06-10-1922

¹¹¹ Εφημ. *Νέα Χίος*, 17-12-1922

¹¹² Εφημ. *Νέα Χίος*, 06-10-1922

¹¹³ Εφημ. *Νέα Χίος*, 13-10-1922

¹¹⁴ «Ιστορία του Έθνους. Οι ζωντανοί θησαυροί της Μικρασίας», ό.π., σ. 74

¹¹⁵ Εφημ. *Νέα Χίος*, 29-10-1922 βλ. και Εφημ. *Παγχακή*, 03-11-1922

¹¹⁶ Δ. Γ. Μαρή, ό.π., σ. 14 όπου επίσης αναφέρεται ότι: «Ο πρώτος ήταν της Λίμνης, ένα χιλιόμετρο από την προκυμαία της Χίου, κοντά στους στρατώνες (...) Το 1928 έγινε ο συνοικισμός του Βαρβασίου (...) Την ίδια χρονολογική περίοδο έγινε ο συνοικισμός του Αγίου Νικολάου Φραγκομαχαλά ... και της Τουρλωτής από κάτω ... Το 1930-32 έγιναν οι συνοικισμοί του Νοσοκομείου και του Καστέλλου...»

καθώς σε αυτά φιλοξενούνται πρόσφυγες¹¹⁷, γεγονός το οποίο προξενεί μεγάλη αναστάτωση. Η *Νέα Χίος*¹¹⁸, μάλιστα, προτείνει ως λύση την επιδιόρθωση «όλων των εν των Φρουρίω Τουρκικών οικιών» και υπογραμμίζει ότι –παρά τη φημολογούμενη έλλειψη κεράμων- υπάρχουν αρκετά κεραμοποιεία ικανά να κατασκευάσουν «τας διά την στέγασιν των προσφύγων κεράμους». Από την *Παγκιακή* πληροφορούμαστε ότι «Εκτίθεται εις μειοδοτικήν δημοπρασίαν η επισκευή και στέγασις της Τουρκικής Σχολής εν των φρουρείω ευρισκομένης διά την στέγασιν προσφύγων. Η προϋπολογισθείσα δαπάνη της επισκευής και στεγάσεως της άνω Σχολής ανέρχεται εις δραχμάς 60.000»¹¹⁹.

Η κυβέρνηση, αδυνατώντας να επιλύσει το πρόβλημα, προϊόντος του χρόνου καταφεύγει σε αναγκαστικές επιτάξεις¹²⁰, οι οποίες ωστόσο –περιορίζουσες «το δικαίωμα της ιδιοκτησίας, το δικαίωμα της προσωπικής ελευθερίας και του ασύλου της κατοικίας»¹²¹- εγείρουν την μήνι των ντόπιων. Η *Παγκιακή* ενόψει της ανησυχίας του κόσμου παραθέτει λεπτομέρειες του νομοθετικού διατάγματος της αναγκαστικής στεγάσεως¹²² (ποια σπίτια εξαιρούνται, ποιοι και πώς θα αποφασίσουν τις επιτάξεις, από πού θα ξεκινήσουν) για να καταλήξει «Εκ των ανωτέρω καταφαίνεται ότι δεν πρόκειται κυρίως περί πιεστικού, ως απ' αρχής υπετέθη, μέτρου αναγκαστικής συνοικήσεως, αλλά περί φιλανθρωπικού, υποχρεωτικής επιτάξεως πλεοναζόντων δωματίων μεγάλων οικιών, οίτινες άνευ άλλης ενοχλήσεως των ιδιοκτητών και των ενοίκων άλλως θα αποζημιούνται λαμβάνοντες ανάλογον ενοίκιον διά τα επιτασσόμενα δωμάτια». Λίγο αργότερα¹²³ θα επιστήσσει την προσοχή ο αρθρογράφος της *Παγκιακής* στους αρμοδίους της αναγκαστικής επιτάξεως, καθότι «υπάρχουν μέγαρα σχεδόν κενά, όπως υπάρχουν και οικήματα μεγάλα κατά το μάλλον και ήττον ακατοίκητα τα οποία πρέπει εκ των πρώτων να χρησιμοποιηθούν. Διότι θα είνε σκληρόν δι' ένα οικογενειάρχην διαθέτοντα έστω ένα δωμάτιον εν τη οικία του να υποχρεωθή ούτος να προσλάβη πρόσφυγας».

Καταγγελίες ακολουθούν από τους πρόσφυγες κατοίκους του Φρουρίου ότι

¹¹⁷ Εφημ. *Νέα Χίος*, 26-11-1922

¹¹⁸ Εφημ. *Νέα Χίος*, 03-12-1922

¹¹⁹ Εφημ. *Παγκιακή*, 25-11-1922

¹²⁰ Εφημ. *Νέα Χίος*, 03-12-1922, άρθρο με τίτλο «Αναγκαστική Επίταξις διά την στέγασιν» όπου πληροφορούμαστε ότι διετάχθη από το Υπουργείο Περιθάλψεως «εις οικήματα άτινα η Νομαρχία ήθελεν θεωρήσει κατάλληλα προς τούτο»

¹²¹ Εφημ. *Νέα Χίος*, 08-12-1922

¹²² Εφημ. *Παγκιακή*, 27-10-1922

¹²³ Εφημ. *Παγκιακή*, 09-12-1922

τα διάφορα εν αυτώ καπηλειά άτινα ανήκοντα εις το Δημόσιον και καταληφθέντα υπό διαφόρων επιτηδείων ηδύναντο να χρησιμεύσωσι προς στέγασιν των εν τω Υπαίθρῳ ακόμη διαμενόντων ατυχών προσφυγικών οικογενειών όχι μόνον δεν επετάχθησαν ως έδει παρά και χρησιμεύουν ως τόποι ημερονυκτίων διασκεδάσεων με λαντέρνας και μουσικάς και όπου διάφοροι μέθυσοι και ανήθικοι κατακλύζουσι ταύτα, άδοντες χορεύοντες και ασχημούντες εις βάρος της ηθικής των ατυχών πλασμάτων τα πλείστα των οποίων εις αξιοθρήνητον διατελούντα θέσιν και στερηθέντα των φυσικών αυτών προστατών έχουν ανάγκην προστασίας και ηθικής ενισχύσεως και περισυλλογής.¹²⁴

Παράλληλα μια ιδέα πυροδοτημένη από τη δικαιολογημένη οργή για όσα το τελευταίο διάστημα ταλανίζουν τη χώρα, τους πρόσφυγες και τους τόπους υποδοχής τους, ταλαντευόμενη μεταξύ φαιδρότητας και εκδικητικότητας, παρουσιάζει η *Νέα Χίος*: να καταγραφούν οι δημιουργοί του προσφυγικού ζητήματος από την Κυβέρνηση και να επιβληθεί σε αυτούς υποχρεωτικώς

*να παραλάβωσιν εις τας οικίας των ορισμένον αριθμόν προσφύγων μετά δικαίαν και αμερόληπτον κρίσιν, ίνα τους στεγάσῃ. Εν η δε περιπτώσει ούτοι ισχυρίζονται ότι στερούνται οικημάτων τότε ας αναγκασθούν να καταβάλουν έκαστος εις την Κυβέρνησιν κατά το μέτρον της δυνάμεώς του και το βάρος της αμαρτίας του ποσόν ωρισμένον όπως αυτή ενοικιάσῃ ή ιδρύσῃ τα κατάλληλα οικήματα μετά προηγουμένην απόδειξιν του ισχυρισμού των όμως εκ μέρους των δικαστηρίων.*¹²⁵

Με τον τρόπο αυτό «και η δικαιοσύνη ικανοποιείται πληρέστατα και η λαϊκή δυσφορία διά την αναγκαστικήν στέγασιν θέλει εκλείψει και το σπουδαιότερον πρό παντός θέλει λυθεί το περιώνυμον προσφυγικόν ζήτημα»¹²⁶.

Εντούτοις, όταν η εφημερίδα *Αναγέννησις* φιλοξενεί ένα άρθρο του Κ. Ανδρεαδάκη, ο οποίος αναφέρεται με τρόπο μη κολακευτικό στο θέμα της στέγασης των εν Χίῳ προσφύγων, η *Νέα Χίος* θα αντιτάξει¹²⁷ την φιλοξενία 20.000 προσφύγων μετά τους πρώτους διωγμούς καθώς και τη σωρεία βοηθημάτων που διανεμήθηκαν σε αυτούς. Στη αναντίρρητη κακή στέγαση προσφυγικών πληθυσμών στο νησί απαντά ότι η Χίος «δεν δύναται να περιποιηθεί επαρκώς 37.000 πρόσφυγας, ενώ η διπλασία Μυτιλήνη φιλοξενή 45.000 και ότι ιδιαιτέρως η Πόλις της Χίου κατοικουμένη από 10.000 κατοίκους, δεν δύναται επαρκώς να φιλοξενήσῃ 20.000 πρόσφυγας». Για το

¹²⁴ Εφημ. *Νέα Χίος*, 15-10-1922

¹²⁵ Εφημ. *Νέα Χίος*, 08-12-1922

¹²⁶ Στο ίδιο

¹²⁷ Εφημ. *Νέα Χίος*, 13-12-1922

λόγο αυτό καταλήγει ότι καλό είναι μερικές χιλιάδες να μεταφερθούν ή να γίνει μια καλύτερη διανομή αυτών μεταξύ πόλεως και υπαίθρου κι όχι να επιταχθούν μερικές οικίες, όπως ο Κ. Ανδρεαδάκης πρότεινε¹²⁸.

Σχετικά με τις λίγο αργότερα διενεργηθείσες επιτάξεις ενημερωνόμαστε από την *Παγκιακή* ότι «επετάχθησαν διάφορα εν τη πόλει μέγαρα και άλλαι οικίαι μεγάλαι κατά το μάλλον και ήττον κεναί διά την στέγασιν των εις υπόγεια και άλλα ανθυγιεινά μέρη ευρισκομένων προσφύγων. Επίσης επιτάχθησαν και αι δύο λέσχαι Ισότης και Εθνική».¹²⁹

Μπαίνει ο νέος χρόνος και μαθαίνουμε ότι ο νομομηχανικός υπέβαλε στη Νομαρχία προϋπολογισμό δαπάνης 150.000 δρ. προς κατασκευή «τριών μεγάλων πλινθίνων παραπηγμάτων εις θέσιν Παρθένην προς εγκατάστασιν προσφύγων»¹³⁰. Πολλοί πρόσφυγες εξακολουθούν να κατοικούν σε αποθήκες, δημόσια και ιδιωτικά οικήματα¹³¹. Η Δώρα Μονιούδη-Γαβαλά αναφέρει¹³² ότι πρόσφυγες είχαν εγκατασταθεί:

- στην αποθήκη Γεωργαντή
- στην αποθήκη Φατσή στον Κάτω Γιαλό
- στην αποθήκη Διαμαντή Πατέρα στον Άγρελα
- στην αποθήκη Μιχαληνού στα Ταμπάκικα
- στην αποθήκη Καυκάλα στα Ταμπάκικα
- στην αποθήκη Μερούση
- στην αποθήκη Παγιαύλα.

Ένα χρόνο σχεδόν αργότερα από την άφιξή τους το πρόβλημα της εγκατάστασης των προσφύγων παραμένει δυσεπίλυτο. Τον Ιούλιο του 1923 βγαίνει επίσημο ανακοινωθέν για τα τουρκικά κτήματα, ότι δηλαδή «θέλουνσι δοθή εις τους

¹²⁸ Παρακάτω, στο ίδιο άρθρο, αναφέρεται ότι ο Κ. Ανδρεαδάκης ενεργούσε προς ίδιον όφελος για να υπεκμισθώσει δωμάτια σε προ επίταξη οικίες σε πρόσφυγες

¹²⁹ Εφημ. *Παγκιακή*, 17-12-1922

¹³⁰ Εφημ. *Νέα Χίος*, 21-01-1923

¹³¹ Εφημ. *Νέα Χίος*, 26-01-1923

¹³² Δώρα Μονιούδη-Γαβαλά, *Πόλη Χίου (1830-1940). Πολεοδομική εξέλιξη από τον τελευταίο αιώνα της οθωμανικής κατοχής στο ελληνικό κράτος*, Αθήνα 2004, σ. 138

πρόσφυγας συμφώνως προς τας συμφωνίας της Λωζάνης»¹³³, ενώ το Υπουργείο Περιθάλψεως εγκρίνει πίστωση «500 χιλιάδων δραχμών προς ανέγερσιν οικημάτων διά την εγκατάστασιν των προσφύγων»¹³⁴.

Εντύπωση προξενεί το γεγονός ότι στα Πρακτικά του Δήμου Χίου για το ερευνώμενο διάστημα (Αύγουστος 1922-Αύγουστος 1923) δεν υπάρχουν αναφορές στο ζήτημα της εγκατάστασης των προσφύγων, πλην της παρατιθέμενης κατωτέρω. Μάλιστα αυτό συνεχίστηκε για αρκετά ακόμη χρόνια και άλλαξε μόνο όταν ετέθη ζήτημα απαλλοτρίωσης από το Ελληνικό Δημόσιο τμήματος του Βουνακίου για κατασκευή προσφυγικού συνοικισμού.¹³⁵ Διαβάζουμε, δε, πως «είναι αξιοσημείωτη η αδιαφορία του Δημοτικού Συμβουλίου στις επανειλημμένες εκκλήσεις του κράτους για να υποδείξει κατάλληλο χώρο για ανέγερση προσφυγικού συνοικισμού: ενεργοποιείται μόνο όταν απειλείται για κατασκευή προσφυγικού συνοικισμού στο χώρο της πλατείας Βουνακίου»¹³⁶. Η μοναδική αναφορά, λοιπόν, σε ζήτημα εγκατάστασης προσφύγων στην πόλη της Χίου είναι στο από 15-03-1923 πρακτικό (8^η Συνεδρία), όπου το δημοτικό συμβούλιο κλήθηκε να γνωμοδοτήσει για τον αριθμό των προσφύγων που μπορούσαν να συνεχίσουν να ζουν στην πόλη. Μετά από εισηγήσεις επαγγελματικών σωματείων αποφασίστηκε, μεταξύ άλλων, ότι μπορούσαν να παραμείνουν στην πόλη 1.000 οικογένειες προσφύγων των οποίων οι άρρενες αρχηγοί εργαζόμενοι θα μπορούσαν συν τω χρόνω να καταστούν αυτάρκεις. Παρακάτω παρατίθενται φωτογραφίες με το χειρόγραφο πρακτικό του ΔΣ.

¹³³ Εφημ. *Νέα Χίος*, 28-07-1923· Εφημ. *Παγχακή*, 03-08-1923

¹³⁴ Εφημ. *Παγχακή*, 08-08-1923

¹³⁵ Δ. Μονιούδη-Γαβαλά, *Πόλη Χίου (1830-1940)*, ό.π., σ. 140

¹³⁶ Στο ίδιο, σ. 141

Τέλος, ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει για το Φρούριο της Χίου¹³⁷ στο οποίο στοιβάχτηκαν εκατοντάδες πρόσφυγες. Ήδη από πριν φτάσουν οι πρόσφυγες των πρώτων διωγμών στο νησί υπήρχαν πολλοί που υποστήριζαν ότι έπρεπε να κατεδαφισθεί αφενός χάριν της εξυγίανσης της πόλεως αφετέρου διότι κατείχε ένα από τα ωραιότερα σημεία της. Η «νοσογόνος μολυσματική εστία»¹³⁸ και «πυρετογόνος τάφος»¹³⁹ κατ' αυτούς έπρεπε να δώσει τη θέση της σε οικόπεδα ευάερα και επιλιμένα, πλην όμως το ελληνικό κράτος έλαβε σύντομα απόφαση για την προστασία του Φρουρίου. Ωστόσο το μνημείο δεν έμελλε να προστατευθεί προσηκόντως, αφού το πλήθος των ψυχών που το κατοίκησαν μετά τους διωγμούς έπρεπε να ζήσει.

«Ηβολευτήκαμε σ' ένα παλιο-κάλυβο στον Καλοπλύτη για πέντε – έξι μήνες, ώσπου και εμείς μετά ητρυπώσαμε σαν τσου πολλούς μέσα στο Κάστρο»¹⁴⁰ θυμάται ο Ηλίας Θεριουδάκης (μαρτυρία 13).

Ο κόσμος που ητρύπωνε, όπως είπαμε, μέσα στο Κάστρο σα τα ποντίκια τότες, ηπροσπαθούσε να εξασφαλίσει την κατοικία του. Όπου λοιπόν τοίχος απάνω του ηκουμπούσαμε στα χαλάσματα, τση επάλξεις, τση βότες, στα τούρκικα χαμάμ, στα σοκάκια και ηξασφαλίσαμε το μισό μας σπίτι. Ηκλείναμε τση δύο πλευρές με ο,τιδήποτε υλικό ηβρίσκαμε. Με λάσπη, με ξύλα, με πέτρες, με τενεκέδες, ηβάζαμε και μια πόρτα, ο Θεός την έκανε πόρτα, και έτσι ηξασφαλίσαμε μια κάμαρι. Την σκεπάζαμε με λαμαρίνες, μπορεί και κεραμίδια και ηδοξάζαμε τον Θεό που ηβάζαμε το κεφάλι μας κάτω από σκεπαστό ουρανό.

Μετά την αποχώρηση των Τούρκων από τη Χίο, το 1912, υπήρχαν 400 αστικά ακίνητα διαθέσιμα στην πόλη, αλλά δεν επαρκούσαν για τη στέγαση των πρώτων προσφύγων που έφθασαν τότε. «Το σύνολο των τουρκικών αστικών οικημάτων το 1918, σύμφωνα με στατιστική που έγινε από τον πρόσφυγα διδάσκαλο Θεοφανίδη, ήταν 405. Από αυτά 347 κατέχονταν ήδη από πρόσφυγες, 19 από συγκατοικούντες Χίους και πρόσφυγες και 39 μόνο από Χίους στερουμένους οικίας»¹⁴¹, άρα τα 9/10 ήταν ήδη κατειλημμένα εκ προσφύγων.

¹³⁷ Βλ. φωτογραφίες στο Παράρτημα, σ. 167

¹³⁸ Γιάννης Μακριδάκης, «Το ζήτημα της υγιεινής διαρρυθμίσεως του Φρουρίου», *Πελinnaίο*, τεύχος 31, φθινόπωρο 2004, σ. 11 (βλ. άρθρο ανωνύμου).

¹³⁹ Στο ίδιο, σ. 11 (βλ. άρθρο Μιχαήλ Ζολώτα).

¹⁴⁰ Δ. Γ. Μαρή, «Οι πρόσφυγες της Μικράς Ασίας στη Χίο», ό.π. σ. 9

¹⁴¹ Δ. Μονιούδη-Γαβαλά, *Πόλη Χίου (1830-1940)*, ό.π., σ. 137

Εκεί που έγινε η μεγάλη συμφορά, ήταν μέσα στο Φρούριο της Χίου. Εκεί υπήρχαν χιλιάδες σπίτια που κατοικούνταν άλλοτε αποκλειστικά από τους Τούρκους της Χίου και τώρα εγκαταλελειμμένα, ασυντήρητα και μισοερειπωμένα, χρησίμευσαν για να λύσουν το φοβερό στεγαστικό πρόβλημα χιλιάδων προσφύγων (...) Το κακό όμως ήταν πως εκεί μέσα σωρεύτηκαν δεκαπλάσιοι άνθρωποι από κείνους που είχε τη δυνατότητα να στεγάσει στοιχειωδώς αυτός ο άθλιος οικισμός (...) Επιπλέον η έλλειψη αποχετευτικού δικτύου και η λαβυρινθοειδής πυκνότατη δόμηση, που δεν διευκόλυνε καθόλου τον γενικό εξαερισμό είχε σαν συνέπεια την αφόρητη δυσσομία και τον κίνδυνο επιδημιών. Τώρα, στον κοινωνικό τομέα, έγινε η γκετοποίηση των προσφύγων κι ακόμα, σαν συνέπεια της φτώχειας και της εξαθλίωσης, δεν άργησαν να φανούν και τ' αναπόφευκτα κρούσματα εκπόρνευσης νέων γυναικών και κοριτσιών. Έτσι η περιοχή του «Κάστρου», όπως ήταν και είναι γνωστή, κατάντησε συνώνυμο τόπου διαφθοράς. Αυτή η κατάσταση που περιγράφω, ισχύει για τα πρώτα 10 χρόνια της προσφυγιάς (...) Παρ' όλ' αυτά έγινε το μεγάλο και ανεπανόρθωτο κακό. Καταστράφηκε το φρούριο σαν ιστορικό μνημείο ¹⁴²

δηγείται ο Γιάγκος Χ. Τρεχαντζάκης (μαρτυρία 9).

Αρκετά χρόνια αργότερα, το 1931, ο Κώστας Ουράνης μας πληροφορεί ότι το Κάστρο της Χίου –που εξακολουθεί να κατοικείται από πρόσφυγες- παρουσιάζει μια οικτρή εικόνα¹⁴³, η οποία, ιδιαίτερα μετά την παραπάνω μαρτυρία, φρονώ ότι δε διαφέρει ιδιαίτερα από εκείνην που είχε κατά τα έτη 1922-1923, γι' αυτό και παραθέτω το παρακάτω απόσπασμα: «Χιλιάδες πρόσφυγες έχουν στοιβαχθεί στα παλιά τουρκικά σπίτια, κατά μήκος της τάφρου έχουν φυτρώσει, έτσι όπως χαμόδεντρα σε κάθετες παρυφές βράχου, αναρίθμητα καλύβια και παράγκες από παλιοσάνιδα και σκουριασμένους τενεκέδες, ένας φτωχικός κόσμος πάει κι έρχεται στα στενοσόκακα που τα τυφλώνει ο ήλιος»¹⁴⁴.

Τα ανωτέρω επιβεβαιώνονται από το -ελάχιστο πλην διαφωτιστικό- συλλεγέν φωτογραφικό υλικό. Είδαμε και προηγουμένως, στη **φωτογραφία 3**, ότι οι πρόσφυγες στοιβάζονταν με τις αποσκευές τους στα πεζοδρόμια.

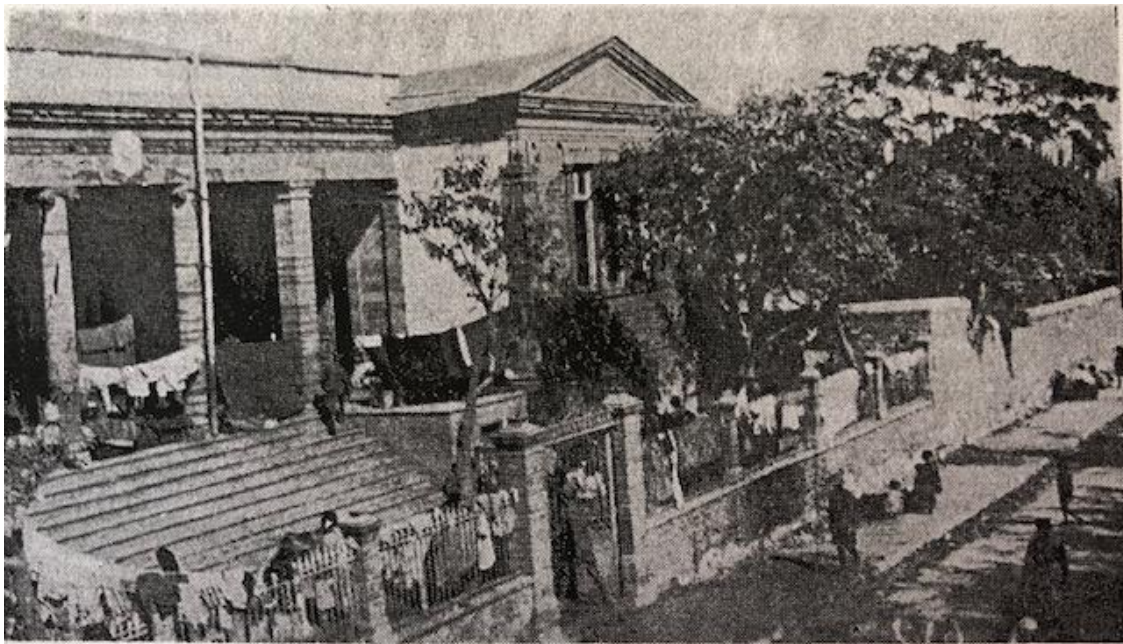
¹⁴² Γ. Χ. Τρεχαντζάκης, ό.π., σ. 28-29

¹⁴³ «Δεν έχω δει άλλο Κάστρο που να έχει περιέλθει σε μεγαλύτερη αθλιότητα (...) Καπνοί κουζινών ανεβαίνουν από παντού, τα κορίτσια συνωστίζονται μπρος στη βρύση μισόγυμνα, παιδάκια κυνηγιούνται στις τάπιες, γριές φλυαρούνε κάτω από μια καχεκτική κληματαριά, όλος δε αυτός ο κόσμος ο συνωστισμένος, ο κλεισμένος μέσα στα χαλασμένα τείχη σαν λεπρός ή χολεριασμένος έχει μεταβάλει, ελλείπει αποχωρητηρίων και υπονόμων, την τάφρο, τις τάπιες, τους πεσμένους διαδρόμους σε κοπρώνα, ο οποίος αναδίδει μια φριχτή δυσωμία, ατιμάζοντας το παλιό γενοβέζικο Κάστρο και το θάνατό του...» στο περιοδικό Περινναίο, τεύχος 31, φθινόπ. 2004, σ. 8.

¹⁴⁴ Γιάννης Μακριδάκης, «Το ζήτημα της υγιεινής διαρρυθμίσεως του Φρουρίου», *Περινναίο*, τεύχος 31, φθινόπωρο 2004, σ. 8



Στην **υπ' αρ. 7 φωτογραφία**, χρονολογούμενη από το 1922, πρόσφυγες έχουν καταλάβει το Γυμνάσιο Χίου. Διακρίνονται κρεμασμένα τα ρούχα τους.



Στην **υπ' αρ. 8** βλέπουμε «βελεντζεδένια σπίτια». Πρόκειται για μάλλινα χειροποίητα κλινοσκεπάσματα, φτιαγμένα μάλλον από μαλλί προβάτου, που χρησίμευσαν για κατασκευή σκηνών.



Σκηνές - «βελεντζεδένια σπίτια» βλέπουμε και στη **φωτογραφία 11** του Μ. Μεγαλοοικονόμου:



ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Κρατική μέριμνα – Περίθαλψη

«Μέριμνα μεγίστη ελήφθη διά την απολύμανσιν και καθαριότητα της Πόλεως, υπάρχοντος φόβου αναπτύξεως επιδημιών» (*Νέα Χίος*, 17/09/1922)

Με την άφιξη των πρώτων προσφύγων η Γενική Διοίκηση μεριμνά αρχικά για τον επισιτισμό της νήσου και για τη σύσταση «μεγάλης Επιτροπής προς εγκατάστασιν και περίθαλψιν των χιλιάδων προσφύγων»¹⁴⁵. Επιπλέον «μέριμνα μεγίστη ελήφθη διά την απολύμανσιν και καθαριότητα της Πόλεως, υπάρχοντος φόβου αναπτύξεως Επιδημιών. Παρηγγέλθη αμέσως άσβεστος, ετηλεγραφήθη η αποστολή και άλλων αντισηπτικών φαρμάκων και απεφασίσθη η κατασκευή πολλών αποπάτων εντός θαλάσσης»¹⁴⁶. Ταυτόχρονα εκλέγεται επιτροπή «προς εγκατάστασιν και στεγασμόν και Περίθαλψιν Μικρασιατών προσφύγων»¹⁴⁷. Το εν Χίω ευρισκόμενο γραφείο Περιθάλψεως καλεί τους Μικρασιάτες πρόσφυγες που «τυχόν απώλεσαν συγγενείς των όπως παρουσιάζονται» σε αυτό και «λαμβάνωσιν σχετικές πληροφορίες»¹⁴⁸.

Τέλη Σεπτεμβρίου του 1922 προσκαλούνται «οι εκ προσφύγων ιερείς και Διδάσκαλοι εις το Δημαρχειακόν Κατάστημα ενώπιον της Επιτροπής των Προσφύγων όπως λάβωσιν οδηγία» προκειμένου να καταρτισθώσιν ακριβείς κατάλογοι των εν Χίω προσφύγων προς διανομήν βοηθημάτων»¹⁴⁹. Από τα πρώτα μέτρα που λαμβάνονται προσέτι είναι η παροχή επιδόματος.¹⁵⁰ Αναφορές για την καταβολή του βρίσκουμε μέχρι και το μήνα Αύγουστο 1923¹⁵¹ που αποτελεί το πέρας σχεδόν του ερευνώμενου χρονικού διαστήματος με την παρούσα διπλωματική εργασία. Ειδική πρόβλεψη διπλού επιδόματος γίνεται και για τους «άνευ εργασίας πρόσφυγας ιερείς»¹⁵². Με ποσότητα αλεύρου αναλόγου προς των αριθμό των προσφύγων παρακαλεί το Υπουργείο της Περιθάλψεως να εφοδιάζει το Υπουργείο

¹⁴⁵ Εφημ. *Νέα Χίος*, 17-09-1922

¹⁴⁶ Στο ίδιο

¹⁴⁷ Στο ίδιο

¹⁴⁸ Εφημ. *Νέα Χίος*, 29-09-1922

¹⁴⁹ Εφημ. *Νέα Χίος*, 01-10-1922

¹⁵⁰ Στο ίδιο «Απεφασίσθη όπως αντί άρτου παρέχεται του λοιπού εις τους πρόσφυγας καθημερινώς ανά δύο δραχμαί κατά άτομον»· επίσης Εφημ. *Παγκιακή*, 17-11-1922

¹⁵¹ Εφημ. *Παγκιακή*, 18-08-1923

¹⁵² Εφημ. *Νέα Χίος*, 29-03-1923

του Επισιτισμού¹⁵³. Τον Ιανουάριο του 1923 μαθαίνουμε ότι το εν λόγω υπουργείο (επισιτισμού) αποστέλλει 3.000 σάκους αλεύρι για τις ανάγκες της νήσου¹⁵⁴, ενώ 690 σάκοι αλεύρων «προς διανομήν εις τους πρόσφυγας»¹⁵⁵ φθάνουν τον Αύγουστο του 1923.

Οι δαπάνες της Κυβέρνησης για τη συντήρηση των προσφύγων μνημονεύονται συχνά. «Το υπουργείον της περιθάλψεως εξέδωκεν ένταλμα 150.000 δραχμ. δι' έξοδα εν γένει περιθάλψεως προσφύγων του Νομού Χίου, επιδόματα, συσσίτια, ειδικά έκτακτα βοηθήματα, νοσηλείαν κτλ»¹⁵⁶, ενώ λίγες μόλις μέρες αργότερα «Υπό του υπουργείου Περιθάλψεως εξεδόθη πίστωσις 300.000 δραχμ. διά γενικά έξοδα περιθάλψεως προσφύγων Χίου»¹⁵⁷. «Διά τους εν Νοσοκομείω Πρόσφυγας» μαθαίνουμε περαιτέρω ότι το Υπουργείο Περιθάλψεως «μετεβίβασεν διά της αρμοδίας υπηρεσίας δι' επιτροπικού δραχμ. 50.000 διά την περίθαλψιν των εν τω Σκυλ. Νοσοκομείω προσφύγων»¹⁵⁸. Επιπρόσθετα το Υπουργείο Περιθάλψεως «εξέδωκεν επιτροπικόν 150.000 δρχμ. διά δαπάνην κατασκευής παραπηγμάτων»¹⁵⁹, ενώ εκτέθηκε σε «μειοδοτικήν δημοπρασίαν η επισκευή και στέγασις της Τουρκικής Σχολής εν τω Φρουρίω ευρισκομένης διά την στέγασιν προσφύγων. Η προϋπολογισθείσα δαπάνη της επισκευής και στεγάσεως της άνω Σχολής ανέρχεται εις δραχμάς 60.000»¹⁶⁰. Σχετικά με τη στέγαση, επίσης, μαθαίνουμε ότι ο νομομηχανικός υπέβαλε στη Νομαρχία προϋπολογισμό δαπάνης 150.000 δρ. προς κατασκευή «τριών μεγάλων πλινθίνων παραπηγμάτων εις θέσιν Παρθένην προς εγκατάστασιν προσφύγων»¹⁶¹. Ακόμη πίστωση 300.000 δραχμ. εγκρίνεται «δι' ίδρυσιν Προσφυγικού συσσιτίου ορισθέντος ως τόπου ανεγέρσεως αυτού παρά την είσοδον του Φρουρίου». Εν συνεχεία δίνεται έγκριση πίστωσης 500.000 δρ. προς «ανέγερσιν οικημάτων δι' εγκατάστασιν προσφύγων»¹⁶². Οι μήνες περνούν κι οι ανάγκες διογκώνονται, γι' αυτό και διαβάζουμε προτροπή προς τη Νομαρχία να επισπεύσει την αποστολή 1.000.000 δραχμ. «διά τας προσφυγικάς ανάγκας»¹⁶³.

¹⁵³ Εφημ. *Νέα Χίος*, 26-11-1922

¹⁵⁴ Εφημ. *Νέα Χίος*, 10-01-1923

¹⁵⁵ Εφημ. *Νέα Χίος*, 09-08-1923 αλλά και Εφημ. *Παγχακή*, 22-08-1923

¹⁵⁶ Εφημ. *Νέα Χίος*, 11-10-1922

¹⁵⁷ Εφημ. *Νέα Χίος*, 15-10-1922

¹⁵⁸ Εφημ. *Νέα Χίος*, 20-10-1922

¹⁵⁹ Εφημ. *Νέα Χίος*, 29-10-1922, Εφημ. *Παγχακή*, 03-11-1922

¹⁶⁰ Εφημ. *Παγχακή*, 25-11-1922

¹⁶¹ Εφημ. *Νέα Χίος*, 21-01-1923

¹⁶² Εφημ. *Νέα Χίος*, 02-08-1923

¹⁶³ Εφημ. *Νέα Χίος*, 09-08-1923

Σημειωτέον είναι ότι όλα τα παραπάνω ποσά επιβαρύνουν το Κράτος τους πρώτους μήνες άφιξης και αφορούν μόνο τον μελετώμενο τόπο υποδοχής προσφύγων, τη Χίο.

Για «πληρέστερη και συστηματικότερη» λειτουργία της περίθαλψης των προσφύγων εγκρίνεται με απόφαση του γενικού Διοικητή ο διορισμός των εξής επιτροπών: α) Περιθάλψεως, β) Στεγάσεως, γ) Υγιεινής, δ) Εργασίας και ε) Οικονομικ. Συσσιτίου.¹⁶⁴ Τέλη Νοεμβρίου¹⁶⁵ αλλά και τον Ιούλιο του 1923¹⁶⁶ η Χίος υποδέχεται τον υπουργό Περιθάλψεως Απόστολο Δοξιάδη για να επιβλέψει την κατάσταση των προσφύγων. Από την Επιτροπή Περιθάλψεως αναλαμβάνεται και η ανατροφή περί των χιλίων ορφανών προσφύγων.¹⁶⁷

Σύντομα, όπως προαναφέρθηκε, διατάσσεται και η επίταξη δημοσίων οικημάτων¹⁶⁸ προκειμένου να επιλυθεί το ζήτημα της στεγάσεως. Μετά από μήνες οι ιδιοκτήτες των οικιών που επιτάχθηκαν καλούνται προς αποζημίωση¹⁶⁹. Την άναρχη μετακίνηση των προσφύγων προσπαθεί να ελέγξει το Υπουργείο περιθάλψεως διατάσσοντας «όπως αι δι' αναχώρησιν αιτήσεις των προσφύγων διαβιβάζονται προς το υπουργείον και ορίζεται εν αυταίς σαφώς ο τόπος της εγκαταστάσεως»¹⁷⁰. Με τηλεγράφημά του ενημερώνει, επίσης, τη Νομαρχία ότι οι μετακινούμενοι δι' Αθήνας πρόσφυγες «ουδεμίας θα τυγχάνωσι κρατικής Περιθάλψεως»¹⁷¹.

Για να διευκολυνθεί ο εφοδιασμός των προσφύγων με τα χρειώδη (προμήθεια άρτου κλπ) ξεκινά απογραφή τους.¹⁷² Με διαταγή του Γενικού Διοικητή ορίζεται «τακτική απογραφή των εν Χίω προσφύγων, ορισθέντων προς τούτο 11 απογραφικών τμημάτων»¹⁷³ ενώ αργότερα θα κληθούν για την εγγραφή τους στους εκλογικούς καταλόγους¹⁷⁴. Ακόμη το Υπουργείον Περιθάλψεως θα ζητήσει να υποβληθούν σε αυτό στατιστικές προσφύγων από 18 μέχρι 60 ετών και πίνακες «των κατά δεκαήμερον θνησκόντων προσφύγων και της ηλικίας αυτών»¹⁷⁵. Περαιτέρω διά

¹⁶⁴ Εφημ. *Νέα Χίος*, 05-11-1922

¹⁶⁵ Εφημ. *Νέα Χίος*, 26-11-1922

¹⁶⁶ Εφημ. *Νέα Χίος*, 24-07-1923

¹⁶⁷ Εφημ. *Νέα Χίος*, 08-12-1922· Εφημ. *Παγχακή*, 09-12-1922

¹⁶⁸ Εφημ. *Νέα Χίος*, 13-10-1922· *Νέα Χίος*, 08-12-1922· *Νέα Χίος*, 13-12-1922

¹⁶⁹ Εφημ. *Νέα Χίος*, 19-07-1923

¹⁷⁰ Εφημ. *Νέα Χίος*, 10-12-1922· *Νέα Χίος*, 26-01-1923· Εφημ. *Παγχακή*, 17-12-1922

¹⁷¹ Εφημ. *Νέα Χίος*, 10-12-1922· Εφημ. *Παγχακή*, 17-12-1922

¹⁷² Εφημ. *Παγχακή*, 03-09-1922

¹⁷³ Εφημ. *Νέα Χίος*, 27-10-1922

¹⁷⁴ Εφημ. *Νέα Χίος*, 17-11-1922

¹⁷⁵ Εφημ. *Νέα Χίος*, 26-11-1922

νομοθετικού διατάγματος αποφασίζεται η πολιτογράφηση των προσφύγων. Ειδικότερα το πρώτο άρθρο του αναφέρει ότι

*οι εις το Κράτος προσφυγόντες εκ Μικράς Ασίας, Ανατολικής Θράκης, Δωδεκανήσων Βουλγαρίας, Πόντου και οιοιδήποτε άλλου μέρους από του 1913 και εφεξής Έλληνες το γένος, έχοντες συμπληρωμένον το 21^{ον} έτος αποκτώσι την Ελληνικήν Ιθαγένειαν διά της εν τη αιτήσει αυτών συντασσομένης εφ' απλού Χάρτου εγγραφής των εις το Μητρώον των αρρένων και το Δημοτολόγιον του Δήμου ή της Κοινότητος του τόπου της διαμονής των.*¹⁷⁶

Μάλιστα η *Νέα Χίος* προτρέπει τους πρόσφυγες να πολιτογραφηθούν και να ενασκήσουν το δικαίωμά τους επί της κάλπης «και να μην ακούν τους επιτηδείους, τους φαύλους και παλαιοκομματικούς». Η πολιτογράφηση θα πάρει χρόνο, καθώς σχετικές ανακοινώσεις περί παρατάσεως αυτής βρίσκουμε αρκετούς μήνες αργότερα.¹⁷⁷

Το Υπουργείο Περιθάλψεως διαβιβάζει «έντονας διαταγάς» εις τας Αστυνομίας του Κράτους «όπως αστυνομικοί Σταθμοί επιβλέπωσιν επί της ηθικής των προσφύγων όπως μη γίνεται εκμετάλλευσις εις βάρος αυτών».¹⁷⁸

Αναφορικά με το ζήτημα της ιατρικής περίθαλψης αρχικά πληροφορούμαστε ότι συστήνονται ιατρεία προσφύγων με δωρεάν περίθαλψη (12 στο σύνολο ιατρεία και κλινικές).¹⁷⁹ Συχνά η περίθαλψη εναπόκειται και στην εξωτερική βοήθεια.¹⁸⁰ Η Γενική Διοίκηση σε συνεργασία με υγειονομική επιτροπή χωρίζει την πόλη της Χίου σε πέντε κοινότητες (από Βυρσοδεψείων μέχρι Τουρλωτής, από Τουρλωτής μέχρι Ευαγγελιστριάς και Παρθένη, από Βουνακίου μέχρις οδού Κουντουριώτου περιλαμβανομένης και της συνοικίας Καλοπλύτου, από Ευαγγελιστριάς μέχρι Εργοστασίου Μίχαλου και Μπέλλα Βίστας, συνοικισμός Φρουρίου) και διορίζει σε αυτές γιατρούς «προς διακανονισμόν την υγειονομικής Περιθάλψεως των προσφύγων»¹⁸¹. Γιατροί ορίζονται και για την περίθαλψη των προσφύγων στις

¹⁷⁶ Εφημ. *Νέα Χίος*, 03-11-1922

¹⁷⁷ Εφημ. *Νέα Χίος*, 28-06-1923

¹⁷⁸ Εφημ. *Νέα Χίος*, 26-11-1922

¹⁷⁹ Εφημ. *Νέα Χίος*, 20-09-1922

¹⁸⁰ Εφημ. *Νέα Χίος*, 04-10-1922 όπου αναφέρεται «αποστολή του αντιπροσώπου της Κοινωνίας των Εθνών, κ. Μίλιγκεν, προς περίθαλψιν και παροχήν βοηθημάτων εις τους εν τη νήσω μας πρόσφυγας»

¹⁸¹ Εφημ. *Νέα Χίος*, 26-11-1922 και Εφημ. *Παγχαϊκή*, 25-11-1922

«Κοινότητες»: Καρδάμυλα, Λαγκάδα, Καλλιμασιά, Θυμιανά και Κάμπος, Νένητα και Καταρράκτης και Βροντάδος.¹⁸²

Κατόπιν του σημειωθέντος κρούσματος ευλογιάς και δεδομένου του πυκνού συνωστισμού της πόλεως δε θ' αργήσει κι ο «δαμαλισμός»¹⁸³ των προσφύγων. Αρχικά θ' αποσταλούν εμβόλια για 30.000 άτομα. Σε περίπτωση μη εμβολιασμού το κράτος, προκειμένου να προστατεύσει τη δημόσια υγεία, αφαιρεί το δικαίωμα συσσιτίου όσο και επιδόματος.¹⁸⁴ Αργότερα «κατόπιν αιτήσεως της Νομαρχίας το Υπουργείον Περιθάλψεως απέστειλε 1.000 σωληνάρια δαμάλιδος προς εμβολιασμόν των εν τη υπαίθρῳ προσφύγων»¹⁸⁵, ενώ στο νησί φθάνει και γιατρός¹⁸⁶ προς τον υποχρεωτικό¹⁸⁷ εμβολιασμό των προσφύγων. Τα κρούσματα σοβαρών μολυσματικών ασθενειών γεννούν την ανάγκη για «δαμαλισμό και αντιδαμαλισμό των κατοίκων» του νησιού¹⁸⁸, οι οποίοι δεν επιδεικνύουν τη δέουσα προθυμία και γι' αυτό πληροφορούμαστε ότι «η υγειονομική υπηρεσία ευρέθη υποχρεωμένη να επικαλεσθή την συνδρομήν της χωροφυλακής και εις τους αρνουμένους να μετέρχεται βίαν και να δημιουργούνται διάφορα επεισόδια λυπηρά»¹⁸⁹. Το Μάρτιο του 1923 ιατρός πρόσφυγας απευθύνει ανοικτή επιστολή προς τον Υπουργό επί της Κοινωνικής Πρόνοιας και Υγιεινής στην οποία τον ενημερώνει ότι τους θέρισε ο τύφος και ότι ο προσφυγικός κόσμος στερείται από μηνός και πλέον ιατρικής περίθαλψης.¹⁹⁰

Το Κράτος είναι αυτό που θα κληθεί να αποκαταστήσει και τις ζημιές «που επήλθαν στα σχολεία εκ της σε αυτά εγκατάστασης των προσφύγων»¹⁹¹, ανερχόμενες σε 150.000 δρ. Όσο περνά ο καιρός, όμως, δυσκολεύεται ν' ανταποκριθεί στο δυσθεώρητο για τον κρατικό προϋπολογισμό προσφυγικό ζήτημα. Ήδη από το Δεκέμβριο του 1922 διαβάζουμε ότι αποφασίστηκε από το Υπουργείο Περιθάλψεως η από Ιανουαρίου 1923 παύση της διανομής του επιδόματος στους πρόσφυγες, πλην των ανικάνων προς εργασία και αυτών που δικαιολογημένα δε βρίσκουν εργασία, «προς καταπολέμησιν της αργίας εις ην παραμένουσιν πάντες οι πρόσφυγες

¹⁸² Εφημ. *Παγχιακή*, 01-12-1922

¹⁸³ Εφημ. *Παγχιακή*, 24-12-1922

¹⁸⁴ Εφημ. *Νέα Χίος*, 17-12-1922

¹⁸⁵ Εφημ. *Νέα Χίος*, 03-03-1923

¹⁸⁶ Εφημ. *Νέα Χίος*, 17-04-1923· Εφημ. *Παγχιακή*, 21-04-1923

¹⁸⁷ Εφημ. *Παγχιακή*, 29-03-1923

¹⁸⁸ Εφημ. *Νέα Χίος*, 07-07-1923

¹⁸⁹ Εφημ. *Νέα Χίος*, 07-07-1923

¹⁹⁰ Εφημ. *Νέα Χίος*, 10-03-1923

¹⁹¹ Εφημ. *Νέα Χίος*, 03-01-1923

αναμένοντες παρά του Κράτους την ολοκληρωτική συντήρησίν των»¹⁹². Ως εκ τούτου με την είσοδο του νέου έτους διορίζεται από το Νομάρχη «Γραφείον Εξευρέσως εργασίας διά Πρόσφυγας»¹⁹³.

Τον Απρίλιο του 1923 «προσκαλούνται οι πρόσφυγες γεωργοί της νήσου να προσέρχωνται εις το γραφείον του εν Χίω Γεωργικού συνδέσμου όπως δηλώσωσι εις ποίον είδος καλλιεργείας της γης έχει έκαστος ειδικότητα δηλ. αμπελουργίας, καπνοφυτείας κλπ διά να φροντίση το Διοικητικόν Συμβούλιον του Σωματείου να τους χορηγήσει εργασίαν»¹⁹⁴. Αργότερα μάλιστα το Κράτος θα δώσει την εγγύησή του για τη χορήγηση δανείων από την Εθνική Τράπεζα της Ελλάδας σε καπνοκαλλιεργητές.¹⁹⁵

Από μήνες προβάλλει επιτακτική η ανάγκη για αραίωση. «Αι αθηναϊκές εφημερίδες γράφουν ότι το Υπουργείον της Κοινωνικής πρόνοιας διέταξε να μεταφερθούν εκ Χίου εις Πελοπόννησον 5.000 πρόσφυγες αμπελουργοί. Το ίδιον υπουργείον καταρτίζει επίσης καταλόγους των εν Ελλάδι αγροτών προσφύγων προς οριστικήν τούτων εγκατάστασιν εις τας αγροτικάς περιφερείας»¹⁹⁶. Περαιτέρω την ομάδόν μετακίνηση και εγκατάσταση 4.000 προσφύγων¹⁹⁷ γεωργών και ιδίως καπνοκαλλιεργητών και αμπελουργών «εις Μαραθούπολιν Πύργον, Κόρινθον, Καλάμας και Πάτρας, καθότι εις τ' ανωτέρω μέρη ελλείψει εργατών ειδικών χειρών τα ημερομίσθια έφθασαν εκατόν (100) δραχμάς»¹⁹⁸ θ' αποφασίσει το Υπουργείο Γεωργίας κατόπιν συνεννοήσεως με το Υπουργείο Υγιεινής. Το μέτρο αυτό επικροτεί και προβάλλει η *Νέα Χίος* θεωρώντας ότι συντελεί στην επίτευξη αυτάρκειας των διακρινόμενων για την εργατικότητα τους προσφύγων. Ταυτόχρονα απαγορεύεται στους προτιθέμενους ν' αναχωρήσουν πρόσφυγες η κατά βούληση διάθεση της οικίας τους σε άλλους πρόσφυγες, καθώς και η εγκατάσταση των τελευταίων σε αυτήν χωρίς προηγούμενη έγγραφη άδεια της Υπηρεσίας Στεγάσεως.¹⁹⁹ Το ζήτημα της αστικής και αγροτικής αποκατάστασής τους βλέπουμε ότι απασχολεί αρκετά την

¹⁹² Εφημ. *Παγχαϊκή*, 24-12-1922

¹⁹³ Εφημ. *Νέα Χίος*, 03-01-1923

¹⁹⁴ Εφημ. *Νέα Χίος*, 14-04-1923· Εφημ. *Παγχαϊκή*, 03-03-1923

¹⁹⁵ Εφημ. *Νέα Χίος*, 04-08-1923

¹⁹⁶ Εφημ. *Παγχαϊκή*, 21-04-1923

¹⁹⁷ Εφημ. *Παγχαϊκή*, 28-04-1923

¹⁹⁸ Εφημ. *Νέα Χίος*, 19-04-1923

¹⁹⁹ Εφημ. *Νέα Χίος*, 08-05-1923

κυβέρνηση, που φροντίζει να συστήσει επιτροπές για να συνδράμουν τους πρόσφυγες στην εξεύρεση εργασίας, αλλά και τον Τύπο.²⁰⁰

Γι' αυτό και στην πορεία η Κυβέρνηση ανακοινώνει²⁰¹ ότι:

Όλοι οι πρόσφυγες πρέπει να λάβουν υπ' όψιν ότι η Ση Κυβέρνησις αν εις το μέλλον πρόκειται να περιθάλη τους πρόσφυγας θα περιθάλη όχι όλους πλέον, όπως εγένετο μέχρι σήμερον, αλλά ωρισμένας τάξεις εξ αυτών, τας απορωτέρας. Οι λοιποί πρέπει να φροντίσουν να εξεύρουν εργασίαν διά να μπορέσουν να συντηρώνται μόνοι των. Εις το μέλλον αν πρόκειται να περιθάλπονται, θα περιθάλπονται αι οικογένειαι εκείναι αι οποίαι θα έχουν μίαν από τας ιδιότητας που αναφέρονται κατωτέρω.

1^{ον}) Γέροντες άνω των 65 ετών.

2^{ον}) Παιδιά κάτω των 12 ετών.

3^{ον}) Μητέρες που βυζαίνονται.

4^{ον}) Μέλη οικογενειών των οποίων οι μοναδικοί προστάται είνε ανάπηροι (σακάτηδες) ή αιχμάλωτοι.

5^{ον}) Οι ασθενείς ως και οι άνευ θέσεως Ιερείς.

Με την αναχώρηση του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, δε, ο κλοιός στενεύει και η Κυβέρνηση ανακοινώνει ότι είναι επιτακτική η ανάγκη να εξασφαλίσουν οι πρόσφυγες την αυτάρκειά τους, καθότι αδυνατεί να τους συντηρεί εξ ολοκλήρου. «Έκαστος των προσφύγων πρέπει να αισθανθή ότι διά να συντηρηθή έχει καθήκον να εξεύρη βιοποριστικήν εργασίαν, επωφελούμενος ταυτοχρόνως και των επί τούτω ενεργειών του Κράτους το οποίον διά παντός τρόπου θέλει υποβοηθήσει και χειραγωγήσει αυτούς εις την εξεύρεσιν εργασίας».²⁰²

²⁰⁰ Εφημ. *Νέα Χίος*, 05-05-1923

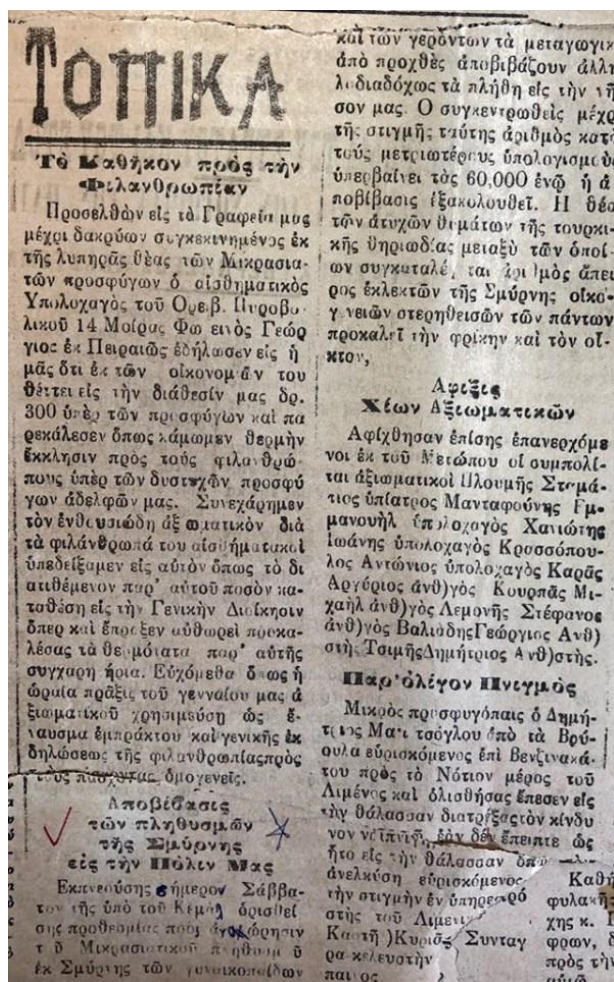
²⁰¹ Εφημ. *Παγκιακή*, 06-07-1923

²⁰² Εφημ. *Νέα Χίος*, 24-05-1923

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Δωρεές – Φιλανθρωπία

«Η ελληνική κυβέρνηση ειδήλωσεν ότι αδυνατεί να επαρκέσει εις την περίθαλψιν των πτωχών τούτων συντριμμάτων του Ελληνισμού της Μικράς Ασίας» (Παγκιακή, 27/10/1923)



Εφημ. Νέα Χίος, 17-09-1922

Μια εικόνα περί του πώς αντιμετωπίστηκε οικονομικά το δυσθεώρητο πρόβλημα της άφιξης τόσων χιλιάδων προσφύγων παίρνουμε από το χιακό Τύπο, ο οποίος άλλοτε προτρέπει τους πολίτες να επιδείξουν «οίκτο και φιλανθρωπία προς τα ατυχή θύματα της φοβεράς τραγωδίας του μικρασιατικού Ελληνισμού»²⁰³, να περιθάλψουν «δι' ενδυμάτων και τροφής»²⁰⁴ κι άλλοτε συγχαίρει προς παραδειγματισμό διάφορους φιλανθρώπους²⁰⁵. Η Παγκιακή μάλιστα φτάνει στο σημείο να ζητά από την επιτροπή

²⁰³ Εφημ. Νέα Χίος, 10-09-1922· επίσης Εφημ. Νέα Χίος, 20-09-1922

²⁰⁴ Εφημ. Νέα Χίος, 17-09-1922

²⁰⁵ Εφημ. Νέα Χίος, 17-09-1922 για δωρεά 300 δρχ από υπολοχαγό του πυροβολικού· Εφημ. Νέα Χίος, 20-09-1922 για ιδία δαπάνη μίσθωση από πολίτη ίππων και καραγωγέων προς μεταφορά και διανομή

των προσφυγικών εράνων να δώσει στον Τύπο τα ονόματα των πολιτών οι οποίοι δεν προσέφεραν τίποτα ή ελάχιστα, καθότι «είνε καιρός επιτέλους να στηλιτευθούν»²⁰⁶.

Ι. Χιακός λαός

Μαρτυρίες, μεταξύ άλλων, μας αποδεικνύουν ότι το χιακό κοινό υπήρξε «φιλόανθρωπο». Η Βενετία Ματθαίου (**μαρτυρία 3**) αναφέρει: «Μας βοηθούσανε πολύ οι Χιώτες. Εμείς δεν ήμασταν για τη δουλειά αλλά πηγαίναμε στα σπίτια και βοηθούσαμε στα καπνά και μας δίνανε τρόφιμα»²⁰⁷. «Οι Χιώτες έβγαζαν στα πεζοδρόμια μανταρίνια, πορτοκάλια για να φάει ο κόσμος» θυμάται ο Αντώνης Γιωργαντζής²⁰⁸ (**μαρτυρία 6**).

Η Αργυρώ Αδαμαντίου Μαθιούδη το γένος Δημάκη (**μαρτυρία 1**) ανακαλεί τα εξής: «Κι έτσι σε τρεις μέρες μας βγάλανε. Λέει η μάνα μου: Εμείς θα πάμε στη Χίο. Μας εφέρανε εδώ ήρταμε στο σπίτι της Δροσιάς του Κακαρούκα που κατηβαίνεις στου Τσαμπλάκου στη γωνία. Έδεκει εκάτσαμε, τρέξανε ο Άγιος Μάρκος δεν μπορώ να πω».²⁰⁹

Η Νομαρχία διεξάγει εράνους²¹⁰, γιατί το Κράτος αδυνατεί να ανταποκριθεί επαρκώς στη σίτιση κι αποκατάσταση του προσφυγικού κύματος. Χάρη σε δωρεές²¹¹ εγκαινιάζεται Οικονομικό Συσσίτιο υπέρ των προσφύγων το Δεκέμβριο του 1922 και χάρη στην πληθώρα αυτών συντηρείται²¹². Οι πρόσφυγες εγγράφονται στο Μητρώο

ύδατος λόγω ανεπάρκειας της ύδρευσης των προσφύγων· Εφημ. *Νέα Χίος*, 24-09-1922 για προσφορά στους διαμένοντες στην εκκλησία του Αγίου Λουκά πρόσφυγες του ποσού των 3.500 δραχμών από τους αναχωρούντες αξιωματικούς της ΙΧ Μεραρχίας· η ίδια είδηση και σε Εφημ. *Παγχακή*, 24-09-1922· Εφημ. *Νέα Χίος*, 03-12-1922 έπαινος των εν τη πατρίδι ευγενών και φιλόανθρωπων τέκνων

²⁰⁶ Εφημ. *Παγχακή*, 27-10-1923

²⁰⁷ «Ιστορία του Έθνους. Οι ζωντανοί θησαυροί της Μικρασίας», ό.π., σ. 44

²⁰⁸ Στο ίδιο, σ. 58

²⁰⁹ Ο Άγιος Μάρκος είναι ενορία-γειτονιά στον Βροντάδο της Χίου.

²¹⁰ Εφημ. *Νέα Χίος*, 24-01-1923

²¹¹ Εφημ. *Νέα Χίος*, 10-12-1922· Εφημ. *Νέα Χίος*, 22-12-1922· Εφημ. *Νέα Χίος*, 24-12-1922

²¹² Εφημ. *Νέα Χίος*, 31-12-1922, Εφημ. *Νέα Χίος*, 03-01-1923· Εφημ. *Νέα Χίος*, 05-01-1923 για δωρεά στο συσσίτιο αντί στεφάνου· Εφημ. *Νέα Χίος*, 12-01-1923 για δωρεά από τους εν Μονεσσην εργάτες, Εφημ. *Νέα Χίος*, 14-01-1923· Εφημ. *Νέα Χίος*, 17-01-1923· Εφημ. *Νέα Χίος*, 24-01-1923· Εφημ. *Νέα Χίος*, 28-01-1923· Εφημ. *Νέα Χίος*, 04-02-1923· Εφημ. *Νέα Χίος*, 16-02-1923· Εφημ. *Νέα Χίος*, 08-03-1923· Εφημ. *Νέα Χίος*, 22-03-1923· Εφημ. *Νέα Χίος*, 03-04-1923· Εφημ. *Νέα Χίος*, 07-07-1923· Εφημ. *Νέα Χίος*, 12-04-1923· Εφημ. *Νέα Χίος*, 21-04-1923· Εφημ. *Νέα Χίος*, 24-04-1923· Εφημ. *Νέα Χίος*, 29-04-1923· Εφημ. *Νέα Χίος*, 15-05-1923· Εφημ. *Νέα Χίος*, 22-05-1923· Εφημ. *Νέα Χίος*, 28-05-1923; Εφημ. *Νέα Χίος*, 31-05-1923· Εφημ. *Νέα Χίος*, 12-06-1923· Εφημ. *Νέα Χίος*, 21-07-1923· Εφημ. *Νέα Χίος*, 14-08-1923· Εφημ. *Νέα Χίος*, 18-08-1923· Εφημ. *Παγχακή*, 17-11-1922· Εφημ. *Παγχακή*, 25-11-1922· Εφημ. *Παγχακή*, 17-12-1922· Εφημ. *Παγχακή*, 24-12-1922· Εφημ. *Παγχακή*, 13-01-1923·

του Συσσιτίου και καλούνται εφοδιασμένοι με σκεύος (τσουκάλι) για να λάβουν δωρεάν συσσίτιο.²¹³ Σε αυτό μαθαίνουμε ότι διανέμονται 2.000 μερίδες «από πλάφι εξ ορύξης καλώς παρεσκευασμένον» την μεσημβρίαν και ισάριθμες την εσπέραν.²¹⁴ Η Επιτροπή του Συσσιτίου λίγο πριν τα Χριστούγεννα απευθύνει έκκληση στα ευγενή αισθήματα του φιλόανθρωπου χιακού κοινού «όπως ενισχύση αυτήν οικονομικώς, διά να δυνηθή να χορηγήση, κατά την επικείμενη εορτήν της του Χριστού Γεννήσεως, συσσίτιον μετά κρέατος».²¹⁵ Το Πάσχα θα εξασφαλισθεί συσσίτιο περιλαμβάνον κρέας -χάρη σε εράνους που διενέργησε η Ιερά Μητρόπολη Χίου- και θα διανεμηθούν 7.146 μερίδες «εις τα πλήθη των απόρων προσελθόντων προσφύγων»²¹⁶. Εν είδει απολογισμού η *Παγκιακή* μας πληροφορεί ότι από της ενάρξεως της λειτουργίας του Συσσιτίου (11 Δεκεμβρίου 1922) μέχρι Κυριακής του Πάσχα έχουν διανεμηθεί 480.530 μερίδες, με ανώτατο αριθμό σιτισθέντων εντός μίας ημέρας 6.780 (χωρίς να ληφθεί υπόψιν η Κυριακή του Πάσχα κατά την οποία σιτίσθηκαν 7.146) και κατώτατο 2.808 άτομα, ενώ ο συνήθης αριθμός κυμαίνεται μεταξύ 4.000 και 6.500 σιτισθέντων.²¹⁷ Η επόμενη **φωτογραφία υπ' αρ. 9**²¹⁸ τιτλοφορείται ως «Οι Έλληνες της Μικράς Ασίας στη Χίο. Συνωστισμός για λίγο συσσίτιο». Διακρίνονται αμυδρά τα σκεύη που κουβαλούν οι πρόσφυγες για να πάρουν τη μερίδα του συσσιτίου.

Εφημ. *Παγκιακή*, 10-03-1923· Εφημ. *Παγκιακή*, 24-03-1923· Εφημ. *Παγκιακή*, 29-03-1923· Εφημ. *Παγκιακή*, 05-04-1923· Εφημ. *Παγκιακή*, 14-04-1923· Εφημ. *Παγκιακή*, 28-04-1923· Εφημ. *Παγκιακή*, 05-05-1923· Εφημ. *Παγκιακή*, 12-05-1923· Εφημ. *Παγκιακή*, 19-05-1923· Εφημ. *Παγκιακή*, 24-05-1923· Εφημ. *Παγκιακή*, 01-06-1923· Εφημ. *Παγκιακή*, 08-06-1923 «Δωρεαί» και «Υπέρ του προσφυγικού συσσιτίου», όπου μαθαίνουμε ότι η Επιτροπή Περιθάλψεως χορήγησε 10.000 δρχ στο προσφυγικό συσσίτιο· Εφημ. *Παγκιακή*, 14-06-1923 για συλλογή εξ εράνων του ποσού των 25.000 δρχ υπέρ του συσσιτίου· Εφημ. *Παγκιακή*, 20-06-1923· Εφημ. *Παγκιακή*, 28-07-1923· Εφημ. *Παγκιακή*, 13-08-1923 για προσφορά 1.000 δρχ από τον εφοπλιστή Σταύρο Λιβανό· Εφημ. *Παγκιακή*, 22-08-1923

²¹³ Εφημ. *Νέα Χίος*, 10-12-1922

²¹⁴ Εφημ. *Νέα Χίος*, 13-12-1922

²¹⁵ Εφημ. *Νέα Χίος*, 24-12-1922· Εφημ. *Παγκιακή*, 24-12-1922

²¹⁶ Εφημ. *Παγκιακή*, 14-04-1923

²¹⁷ Εφημ. *Παγκιακή*, 14-04-1923

²¹⁸ Μιχάλη Γ. Μηνιώτη, *Τα Μικρασιατικά*, Έκδοση εφορείας σχολείων Δήμου Χίου, Χίος 1987, σ. 45

Φωτογραφία 9



Και στη **φωτογραφία 6**, που παρατέθηκε ξανά σε προηγούμενο κεφάλαιο, διακρίνονται σκεύη και κοφίνια που κρατούν οι στοιχισμένοι πρόσφυγες, σε αναμονή πιθανώς συσσιτίου.



Κυρίως, όμως, η οικονομική ενίσχυση των θυμάτων της μικρασιατικής τραγωδίας επαφίεται στην ιδιωτική πρωτοβουλία, όπως ανακύπτει από πληθώρα σχετικών ειδήσεων. Η Φιλόπτωχος των Κυριών κάνει εράνους κι άλλοτε διανέμει γάλα, κονιάκ, χρήματα και ενδύματα²¹⁹, άλλοτε χρηματικά ποσά υπέρ των απόρων οικογενειών προσφύγων²²⁰. Πολλοί θα προσφέρουν στη Φιλόπτωχο χρηματικά ποσά υπέρ των προσφύγων.²²¹ Κατά τις γιορτές των Χριστουγέννων «αι φιλόφθωποι κυρίαί της πόλεως» εργάζονται «διά την πώλησιν εισιτηρίων του δοθησόμενου υπέρ των προσφύγων χορού παρ' όλον τον ελεεινόν καιρόν των ημερών»²²².

Επανειλημμένως αναφέρονται δωρεές χρηματικών ποσών από ντόπιους²²³ ή Χιώτες ομογενείς διαμένοντες στο εξωτερικό²²⁴. Η συμβολή της χιακής ομογένειας είναι αξιοσημείωτη. Επίσης δωρεές «υπέρ των θυμάτων της κεμαλικής θηριωδίας»²²⁵

²¹⁹ Εφημ. *Νέα Χίος*, 22-09-1922· Εφημ. *Νέα Χίος*, 29-11-1922 για χρηματικά βοηθήματα υπέρ προσφύγων, όπως και για γάλα και κονιάκ· Εφημ. *Παγχακή*, 29-09-1922

²²⁰ Εφημ. *Νέα Χίος*, 05-06-1914, «Η φιλόπτωχος των Κυριών»

²²¹ Εφημ. *Παγχακή*, 14-04-1923· Εφημ. *Παγχακή*, 05-05-1923· Εφημ. *Παγχακή*, 19-05-1923· Εφημ. *Παγχακή*, 24-05-1923· Εφημ. *Παγχακή*, 01-06-1923

²²² Εφημ. *Νέα Χίος*, 05-01-1923

²²³ Εφημ. *Νέα Χίος*, 06-10-1922, «Η ενορία Μουτσαίνης υπέρ των προσφύγων» για παροχή χρημάτων και συσσιτίου αλλά και «ο κ. Παντελής Λωζ» εκ Βροντάδου εφοπλιστής προσφέρει φαγητό σε 312 πρόσφυγες· Εφημ. *Νέα Χίος*, 10-11-1922 αντί στεφάνων προσφορές στην επί της Περιθάλψεως Επιτροπή και στο προσφυγικό συσσίτιο· Εφημ. *Νέα Χίος*, 12-11-1922 για προσφορές χρημάτων υπέρ του οικονομικού συσσιτίου προσφύγων· Εφημ. *Νέα Χίος*, 15-11-1922 «Πίναξ δωρεών προς την Επιτροπήν Προσφύγων Χίου»· Εφημ. *Νέα Χίος*, 10-12-1922 για δωρεά 20.000 δρχ. του Γ. Ι. Χωρέμη «διά την οικοδομήν εγκατάστασιν και λειτουργίαν του Συσσιτίου»· Εφημ. *Νέα Χίος*, 03-01-1923 για παροχή φαγητού εκ κρέατος κατά τη διάρκεια των εορτών των Χριστουγέννων· Εφημ. *Νέα Χίος*, 28-01-1923· Εφημ. *Νέα Χίος*, 07-08-1923· Εφημ. *Παγχακή*, 10-03-1923

²²⁴ Εφημ. *Νέα Χίος*, 01-10-1922· Εφημ. *Νέα Χίος*, 08-10-1922 για έρανο διενεργηθέντα από τον εν Αγγλία ομογενή Σταύρο Λιβανό· Εφημ. *Νέα Χίος*, 18-10-1922 για έτερο έρανο διενεργηθέντα από τον εν Αγγλία ομογενή Σταύρο Λιβανό· Εφημ. *Νέα Χίος*, 10-11-1922 για δωρεά Χίων διαμενόντων εις Δαουάγκα Β. Αμερικής που απέστειλαν 4.000 δρ προς διανομή «εις τους πλέον πτωχούς πρόσφυγας»· Εφημ. *Νέα Χίος*, 15-11-1922 για αποστολή 120 τόνων αλεύρων από ομογενείς της Ρουμανίας και 4 κιβωτίων ενδυμάτων από τη Φιλόπτωχο Αδελφότητα Ελληνίδων Βουκουρεστίου· η ίδια είδηση και σε Εφημ. *Παγχακή*, 17-11-1922· Εφημ. *Νέα Χίος*, 15-11-1922 «Πίναξ δωρεών προς την Επιτροπήν Προσφύγων Χίου»· Εφημ. *Νέα Χίος*, 17-11-1922 για αποστολή χρημάτων υπέρ τους εν Καρδαμύλοις πρόσφυγας από τους εκ Καρδαμύλων Χίου διαμένοντες εν Woodlawn της Πενσυλβανίας αλλά και σε Εφημ. *Παγχακή*, 17-11-1922· Εφημ. *Νέα Χίος*, 29-11-1922 με κατάλογο δωρητών από τους εν Αμερική Χίους· Εφημ. *Νέα Χίος*, 03-12-1922 για τη φιλανθρωπία των εν Νέα Υόρκη και Μονεσσεν της Αμερικής Χίων· Εφημ. *Νέα Χίος*, 28-01-1923 με κατάλογο χρηματικών δωρεών από Χίους της Αμερικής, το αυτό και σε Εφημ. *Νέα Χίος*, 02-02-1923· Εφημ. *Νέα Χίος*, 04-02-1923 με κατάλογο χρηματικών δωρεών εξ Αμερικής οι οποίες συγκεντρώθηκαν από θεατρική παράσταση· Εφημ. *Νέα Χίος*, 31-03-1923 για χρηματική δωρεά 25 λιρών του εν Λονδίνο Αμβρόσιου Νεγρεπόντη· Εφημ. *Νέα Χίος*, 07-04-1923 για δωρεά 100 λιρών από τον εν Αιγύπτω διαμένοντα Κωνστ. Φλοίσκο· η ίδια είδηση και σε Εφημ. *Παγχακή*, 14-04-1923· Εφημ. *Παγχακή*, 17-11-1922· Εφημ. *Παγχακή*, 24-12-1922 για χρηματικά βοηθήματα 60.000 δρχ σταλείσων υπό των εν Αμερική Χίων· Εφημ. *Παγχακή*, 08-06-1923 για χρηματική δωρεά του εν Ελβετία Ιωαν. Στυλ. Γλύπη· Εφημ. *Παγχακή*, 14-06-1923 για χρηματική δωρεά από Χίους διαμένοντες εν Βέτλεμ Πά, προερχόμενη από πώληση διά λαχείου δύο εργοχείρων δωρηθέντων από τον Παντελή Καλυβίτου προς ενίσχυση των προσφύγων

²²⁵ Εφημ. *Νέα Χίος*, 06-10-1922· Εφημ. *Νέα Χίος*, 02-08-1923 για δωρεά 1.000 λιρών από τους στο Λονδίνο Χίους

γίνονται και από συμπατριώτες των προσφύγων διαμενόντων στο εξωτερικό, όπως φερ' ειπείν από τον Μικρασιατικό Σύνδεσμο Καΐρου που στέλνει είκοσι τόνους αλεύρι²²⁶ ή από την εν Νέα Υόρκη Κρηναϊκή Αδελφότητα που αποστέλλει 80.000 δρχ²²⁷. Φυσικά δε λείπουν και οι δωρεές Ελλήνων από άλλα μέρη της χώρας²²⁸. Ο ναύαρχος Κουντουριώτης αποστέλλει 30.000 δρχ υπέρ των προσφύγων²²⁹. Με το ποσό αυτό εγκαινιάζεται το Οικονομικό Συσσίτιο.



Εφημ. Παγκιακή, 14-06-1923

²²⁶ Εφημ. *Νέα Χίος*, 01-10-1922· επίσης Εφημ. *Νέα Χίος*, 25-10-1922 για χρηματική ενίσχυση από τον συμπολίτη στην Αλεξάνδρεια κ. Ηλία Ανδρεαδάκη

²²⁷ Εφημ. *Νέα Χίος*, 14-01-1923

²²⁸ Εφημ. *Νέα Χίος*, 06-10-1922 όπου μνημονεύεται στα «Χιακά Χρονικά» ότι 1.000 σάκκοι αλεύρι αποστέλλονται εκ Σάμου· Εφημ. *Παγκιακή*, 12-05-1923 για χρηματικές δωρεές από Racine Wisconsin Αμερικής

²²⁹ Εφημ. *Νέα Χίος*, 08-11-1923

Για την είσπραξη των εράνων συστήνονται επιτροπές²³⁰ που μεριμνούν διαρκώς για δωρεές, ενώ άξιος επαίνου είναι οδοντίατρος που παρέχει δωρεάν περίθαλψη στους πρόσφυγες²³¹.

Η φιλόανθρωπη δράση αποδεικνύεται και από ευχαριστήριες ανακοινώσεις των προσφύγων. Άλλοτε ευχαριστούν για την περισυλλογή τους από διερχόμενα σκάφη και τη διάσωσή τους²³², άλλοτε για παραχώρηση ασύλου και παροχή φιλοξενίας²³³ κι άλλοτε για διενεργηθέντες υπέρ αυτών εράνους²³⁴.

II. Εκκλησία

Ο Οικουμενικός Πατριάρχης απευθύνει έκκληση προς όλους τους Έλληνες και ζητά «όχι την κατά δύναμιν αλλά και την υπέρ δύναμιν συνδρομή» τους, καθότι – όπως υπογραμμίζει- «η Ελληνική Κυβέρνησις εδήλωσεν ότι αδυνατεί να επαρκέσει εις την περίθαλψιν των πτωχών τούτων συντριμμάτων του Ελληνισμού της Μικράς Ασίας»²³⁵. Παρακάτω μαθαίνουμε ότι την 3^η Οκτωβρίου 1922 έχουν φθάσει 1.000 σάκοι αλεύρου υπέρ των προσφύγων εκ μέρους της Α.Θ. Παναγιότητος του Οικουμενικού Πατριάρχου Μελετίου²³⁶. Συχνά εξάίρεται το έργο της Εκκλησίας²³⁷, χωρίς να λείπει και δυσθυμία λόγω άρνησης ορισμένων ιερέων να ιερολογήσουν πρόσφυγες που δεν έχουν χρήματα²³⁸. Ο Μητροπολίτης Χίου Ιερώνυμος θα προσφέρει 8.500 δρχ στο ταμείο του Συσσιτίου, προερχόμενες από εράνους, με τις οποίες θα αγορασθούν 400 ½ οκάδες κρέας για να παρασκευασθεί το πασχαλινό συσσίτιο. Όπως βλέπουμε η Εκκλησία διοργανώνει διαρκώς εράνους και βγάζει δίσκους²³⁹, αλλά και το χιακό ποίμνιο ανταποκρίνεται αναλόγως.

²³⁰ Εφημ. *Νέα Χίος*, 13-10-1922

²³¹ Εφημ. *Νέα Χίος*, 15-10-1922

²³² Εφημ. *Νέα Χίος*, 17-09-1922

²³³ Εφημ. *Νέα Χίος*, 29-09-1922· Εφημ. *Νέα Χίος*, 13-10-1922 για φιλοξενία και διατροφή πολυμελούς οικογένειας· Εφημ. *Νέα Χίος*, 29-10-1922· Εφημ. *Παγχακή*, 13-10-1922

²³⁴ Στο ίδιο

²³⁵ Εφημ. *Παγχακή*, 27-10-1923

²³⁶ Εφημ. *Νέα Χίος*, 06-10-1922

²³⁷ Εφημ. *Νέα Χίος*, 27-09-1922· Εφημ. *Νέα Χίος*, 06-10-1922 για τους ιερείς του Βροντάδου που «εκτός της καθημερινής μερίμνης και παραλαβής και διανομής του άρτου περιέρχονται εις τας οικίας και εισπράττουν προαιρετικάς συνδρομάς εις φορέματα, τρόφιμα και χρήματα, ώστε εις τας Εκκλησίας και σχολεία –όπου συνεκεντρώθη αρκετός αριθμός προσφύγων- διανέμεται καθ' εκάστην συσσίτιον- μαγείρευμα- και φορέματα και υποδήματα διανεμήθησαν»

²³⁸ Εφημ. *Νέα Χίος*, 22-09-1922· Εφημ. *Νέα Χίος*, 08-10-1922

²³⁹ Εφημ. *Παγχακή*, 29-03-1923

Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει στο σημείο αυτό στην προσπάθεια του Μητροπολίτη της Χίου Ιερώνυμου να αποκαταστήσει όπως μπορούσε τους πρόσφυγες κληρικούς. Στην προσπάθειά του αυτή θα βρεθεί αντιμέτωπος με τα τοπικά κατεστημένα που καταφέρνουν να επηρεάζουν τη Νομαρχία ώστε να στρέφεται εναντίον των αποφάσεών του. Ειδικότερα με την από 02 Μαΐου 1923 επιστολή του προς τον τότε Υπουργό Εσωτερικών Γεώργιο Παπανδρέου εκθέτει ότι παρακάλεσε τη Νομαρχία Χίου «όπως εις τας φυλακάς αντί του Χίου Ιερέως έχοντος την εφημερίαν διορισθεί εις πρόσφυζ τοιούτος». Περαιτέρω ζήτησε κι από το Φρουραρχείο «όπως αντί του Χίου Ιερέως έχοντος την εφημερίαν του διορισθεί τοιούτος πρόσφυζ». Και το μεν Φρουραρχείο του απάντησε ότι θ' αποτανθεί στο Υπουργείο Στρατιωτικών από το οποίο εξαρτάται, η δε Νομαρχία Χίου αγνοεί τι έπραξε. Στο μεταξύ πέρασαν μήνες και σε αμφότερες τις θέσεις παρέμειναν Χίοι ιερείς. Για το λόγο αυτό διόρισε 44 πρόσφυγες ιερείς «εις προσθέτους θέσεις παρεκκλησίων, κατεχομένας υπό Χίων Ιερέων ίνα ανακουφίζονται αυτοί». Μεταξύ αυτών διόρισε έναν πρόσφυγα ιερέα σε κάποιο παρεκκλήσι (Άγιος Υπάτιος) στην πόλη της Χίου το οποίο είχε παραχωρηθεί από τη Μητρόπολη στη συντεχνία των Κουρέων, οι οποίοι όμως αρνήθηκαν να τον δεχθούν. Ο Μητροπολίτης αναφέρει ότι κατά τη γνώμη του έχει δικαίωμα εκ των Ιερών κανόνων να διορίζει ιερείς κι ότι γι' αυτό δεν έδωσε σημασία «εις τας απερισκέπτους ενεργείας του προέδρου των Κουρέων μετά του δικολάβου του». Ο Πρόεδρος των Κουρέων, ωστόσο, με τον δικολάβο του κατέφυγε στη Νομαρχία, όπου ο τελευταίος είχε φίλους και ομοϊδεάτες και κατά συνέπεια δόθηκε μεγάλη έκταση στο ζήτημα κι αντί η Νομαρχία να συνετίσει τον πρόεδρο των Κουρέων «προσεκάλει συνεδριάσεις επί συνεδριάσεων». Εντέλει αντάλλαξαν έγγραφα η Νομαρχία με το Μητροπολίτη, ο οποίος αποφάσισε να απευθυνθεί στον Υπουργό Εσωτερικών (Γεώργιο Παπανδρέου) για να του γνωρίσει ο τελευταίος τα όρια των αρμοδιοτήτων του ώστε να επιλυθεί το ζήτημα. Εν συνεχεία η διαδικασία τοποθέτησης των προσφύγων κληρικών δεν καθυστέρησε, αλλά εικάζουμε ότι δυο μέρες μετά τη σύνταξη του καταλόγου με τους 44 διορισθέντες πρόσφυγες ιερείς ερωτήθηκε εγγράφως περί του αν οι διορισμένοι από αυτόν πρόσφυγες κληρικοί αδυνατούν να βιοπορίζονται από τα εισοδήματα που αποκομίζουν από το διορισμό τους τούτο. Ως εκ τούτου ακολουθεί το από 25-03-1923 έγγραφο, απευθυνόμενο προς τον προϊστάμενο της Επιτροπής Προσφύγων Χίου, το οποίο λέγει:

Απαντών εις το υπ' αριθμ. 1068 της 22 Μαΐου υμέτερον έγγραφον γνωρίζω υμίν ότι δεν είναι δυνατόν να αποφανθώ αν οι διορισμένοι Ιερείς εις μικράς Ενορίας ή βοηθητικοί αδυνατούσι να πορίζονται τα προς το ζην εκ των εισοδημάτων αυτών, διότι δεν γνωρίζω τας ανάγκας εκάστου, τα μέλη της οικογενείας του, τας αξιώσεις που έχει έκαστος διά να ζη, καθ' όσον τα τυχερά είναι άγνωστα, και προς τούτοις οποία είναι τα εισοδήματα εκάστου Ιερέως. Δύναμαι μόνο να είπω αν λαμβάνουσι μισθό και πόσον λαμβάνουσι.

Τα ανωτέρω φυλάσσονται στους Κώδικες της Ιεράς Μητρόπολης Χίου (Βιβλίον Πρωτόκολλον Αρ. 15 σελ. 87-88-89 και σελ. 98), αλλά έχουν συμπεριληφθεί και σε ένα άρθρο του Ιάκωβου Μπριλή με τίτλο «Κληρικοί Μικρασιάτες Πρόσφυγες», δημοσιευμένο σε φιλολογικό περιοδικό²⁴⁰.

Ο Πάππας Πίος 11^{ος} θα αποστείλει «50.000 λιρέττας» υπέρ των προσφύγων²⁴¹, ενώ και ο επίσκοπος των Καθολικών κ. Χαρικόπουλος αποστέλλει 5.000 δρχ²⁴².

III. Αμερική

Ιδιαίτερη μνεία γίνεται για την «μεγάλη φιλόανθρωπο, πτωχομάνα του κόσμου, κραταιά και τιμημένη»²⁴³ Αμερική η οποία συμβάλλει στη διάσωση των προσφύγων «εκ της πείνης και του ψύχους»²⁴⁴. Μάλιστα αντιπαραβάλλεται προς την «αδιάφορη» Ευρώπη, η οποία παρέμενε «ανάλγητος θεατής και του λίθου ψυχροτέρα»²⁴⁵. Βέβαια στον Τύπο δεν λείπει και αναφορά βοήθειας παρασχομένης από Ευρωπαίους.²⁴⁶ Μαθαίνουμε ότι «εκατοντάδες τόνων αλεύρων, τροφίμων και διαφόρων ρουχικών εξεφορτώθησαν εις τας πόλεις της συγκεντρώσεως των προσφύγων» από την «ακόλουθο των ευγενών ιδεωδών, μεγάλη φιλόανθρωπο πέραν του Ατλαντικού

²⁴⁰ Ιάκωβος Μπριλής, «Κληρικοί Μικρασιάτες Πρόσφυγες», *Φιλολογική Χίος*, τόμος 4^{ος}, Χίος 1995, σ. 123-130

²⁴¹ Εφημ. *Νέα Χίος*, 25-10-1922· Εφημ. *Παγχαϊκή*, 27-10-1922

²⁴² Εφημ. *Νέα Χίος*, 08-11-1922· Εφημ. *Παγχαϊκή*, 17-11-1922

²⁴³ Εφημ. *Νέα Χίος*, 13-10-1922· Εφημ. *Παγχαϊκή*, 13-10-1923 με απαρίθμηση των βοηθημάτων: 3.000 σάκκοι αλεύρι, 1.500 κιβώτια γάλα, 1.500 σάκκοι ρύζι, 500 ενδύματα μπάλλες, 250 σάκκοι με υποδήματα, 200 κλίνες και 30 μπατανίες δέματα, καθώς και αρκετή ποσότητα φαρμάκων. Μάλιστα αρκετά εξ αυτών «ανηρπάγησαν υπό του όχλου επειδή δεν κατεβλήθη η δέουσα αρχήθεν ενέργεια διά την εκφόρτωσιν και φύλαξιν αυτών»

²⁴⁴ Εφημ. *Νέα Χίος*, 06-03-1923

²⁴⁵ Εφημ. *Νέα Χίος*, 19-06-1923

²⁴⁶ Εφημ. *Παγχαϊκή*, 29-09-1922 για άφιξη αντιπροσώπων διάφορων κρατών «ίνα διανέμωσι διάφορα είδη ιματισμού και καταρτίσωσι συσσίτια διά τους πρόσφυγας»

Δημοκρατία»²⁴⁷ καθώς και ότι «η Επιτροπή Διαχειρίσεως εράνων εξ Αμερικής προσέφερεν υπέρ των ενταύθα Προσφύγων δρ. 30.000»²⁴⁸. Ότι καταφθάνουν «δύο τόννοι αλεύρων αντιπροσωπεύοντες αξίαν άνω των εξ εκατομμυρίων δραχμών»²⁴⁹ και «4.000 σάκκοι αλεύρων διά του ατμοπλοίου Κένταυρος»²⁵⁰. Ότι «πλην του άρτου ανέλαβε το Νοσοκομείον και περιθάλλει τους ασθενείς, έκαμε θερμόν λουτρόν να τους πλύνη, διανέμει τακτικά φορέματα, σαπούνι, γάλα και διάφορα άλλα θρεπτικά τρόφιμα, μελετά δε ήδη και την κατασκευήν θαλασσίων λουτρών»²⁵¹. Η *Νέα Χίος* εκφράζει αλληπάλληλα²⁵² την ευγνωμοσύνη της στην «αιωνία μητέρα της φιλανθρωπίας»²⁵³ και του πολιτισμού που αποστέλλει «βουνά ρουχισμού και κλινοσκεπασμάτων» για διανομή «προς θέρμανσιν των κατάψυχρων και γυμνών προσφύγων οι οποίοι τουρτουρίζοντες και τρέμοντες ευρίσκονται εδώ και εκεί στις τρώγλας και τα διάφορα υπόγεια»²⁵⁴. Η Αμερική αποστέλλει μεν «βουνά ρουχισμού και κλινοσκεπασμάτων»²⁵⁵, αλλά η *Νέα Χίος* κρούει τον κώδωνα και εφιστά την προσοχή των υπευθύνων κατά τη διανομή, γιατί άλλοι παίρνουν υπεράριθμα κλινοσκεπάσματα κι άλλοι δεν έχουν τίποτε να σκεπασθούν.²⁵⁶ Η «ρεμούλα»²⁵⁷ κατά τη διανομή αποσταλέντων βοηθημάτων είναι συχνή με συνέπεια πολλοί εξ αυτών να στερούνται και των χρεωδών ακόμα²⁵⁸.

Δεν παραλείπει, δε, πολλάκις να υπογραμμίζει ότι οι πρόσφυγες είναι ευγνώμονες στους «πέραν του Ατλαντικού σωτήρας των» και να διερωτάται «τι θα εγένετο όλος αυτός ο πτωχόκοσμος χωρίς την πτωχομάνα των Αμερικήν»²⁵⁹.

IV. Ξένοι οργανισμοί

Σημαντικός υπήρξε ο ρόλος των ξένων οργανώσεων και ιδίως της Κοινωνίας των Εθνών²⁶⁰ και του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού.

²⁴⁷ Εφημ. *Νέα Χίος*, 06-03-1923

²⁴⁸ Εφημ. *Νέα Χίος*, 17-11-1922

²⁴⁹ Εφημ. *Νέα Χίος*, 27-10-1922

²⁵⁰ Εφημ. *Παγκιακή*, 25-11-1922

²⁵¹ Εφημ. *Παγκιακή*, 10-03-1923

²⁵² Εφημ. *Νέα Χίος*, 13-10-1922· Εφημ. *Νέα Χίος*, 22-12-1922· Εφημ. *Νέα Χίος*, 06-03-1923

²⁵³ Εφημ. *Νέα Χίος*, 22-12-1922

²⁵⁴ Στο ίδιο

²⁵⁵ Εφημ. *Νέα Χίος*, 22-12-1922

²⁵⁶ Εφημ. *Νέα Χίος*, 22-12-1922

²⁵⁷ Εφημ. *Παγκιακή*, 13-10-1922

²⁵⁸ Εφημ. *Παγκιακή*, 22-12-1922

²⁵⁹ Εφημ. *Νέα Χίος*, 06-03-1923

Όταν την επαύριον της μεγάλης μικρασιατικής συμφοράς το Ελληνικόν Κράτος ευρέθη προ ενός εκατομμυρίου προσφύγων όλοι εννόουν ότι δεν ήτο δυνατόν να αντιμετωπίση, στηριζόμενον εις τας ιδίας και μόνον αυτού δυνάμεις τας τεραστίας υποχρεώσεις αίτινες το εβάρυνον (...) Ευτυχώς εκ της δυσχερούς θέσεως ης ην ευρέθη η επίσημος Ελλάς -και μη λησμονώμεν ότι την εποχήν εκείνην ελθούσα εις τα πράγματα η Επανάστασις ευρήκε τα Ταμεία κενά- ήλθον να την εξάγουν διάφοροι ξένοι οργανώσεις. Αφιχθείσαι ενταύθα και διαθέσασαι τεράστια ποσά παραλλήλως προς ενθουσιώδη ζήλον και υπέροχον αυταπάνησιν, συνετέλεσαν ώστε να αντιμετωπίσωμεν τελεσφόρως το ζήτημα της περιθάλψεως και συντηρήσεως των προσφύγων.²⁶¹

Αρχικά η διευθύντρια του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού μισ Γκοντ Σμόλτων ταξιδεύει στη Χίο για να μελετήσει «την κατάστασιν των εντεύθα προσφύγων και ληφθώσιν όλα τα μέσα διά την βελτίωσιν αυτών διά της παροχής πάσης αμέσου και δυνατής συνδρομής»²⁶². «Διά της πλωτής αποθήκης Μαρίας Λουίζης τα μέλη της αμερικανικής επιτροπής βοηθημάτων διά την εγγύς Ανατολήν» φθάνουν στη Χίο «όπως χορηγήσωσιν κλίνας, ενδύματα, υποδήματα, άλευρα, όρυζαν, ζάκχαριν, γάλα, κουβέρτες, φάρμακα κτλ»²⁶³, ενώ αμέσως μετά καταφθάνει και το «μέγα βενζινόπλοιο Μαρία κομίσαν άλευρα και γαλέττας της Αμερικανικής Επιτροπής βοηθημάτων διά την εγγύς Ανατολήν»²⁶⁴. Αναφορές για αποστολή σάκων αλεύρων είτε από την Αμερικανική Περίθαλψη²⁶⁵ είτε από τον Αμερικανικό Ερυθρό Σταυρό²⁶⁶ βρίσκουμε συχνά. Τι έχει διανεμηθεί από 10-23 Οκτωβρίου ως 25 Δεκεμβρίου 1922 στη Χίο (στο νοσοκομείο, το Δημαρχείο, τα ιατρεία, τους αρτοποιούς, στο μητροπολίτη Βριούλων, στο μητροπολίτη Αρμενίων και σε όλα τα χωριά ονομαστικά) απαριθμεί η *Νέα Χίος*²⁶⁷, ενώ μία τεράστια στήλη με τα διανεμηθέντα κατά το μήνα Μάιο 1923, με ποσότητες ανά περιοχή, παραθέτει η *Παγκιακή*²⁶⁸.

²⁶⁰ Εφημ. *Νέα Χίος*, 04-10-1922 για παροχή βοηθημάτων· Εφημ. *Νέα Χίος*, 15-11-1922 όπου αναφορά χρηματικού βοηθήματος από την Επιτροπή της ΚτΕ

²⁶¹ Εφημ. *Νέα Χίος*, 03-05-1922

²⁶² Εφημ. *Νέα Χίος*, 06-10-1922

²⁶³ Εφημ. *Νέα Χίος*, 06-10-1922

²⁶⁴ Στο ίδιο

²⁶⁵ Εφημ. *Νέα Χίος*, 15-10-1922· Εφημ. *Νέα Χίος*, 15-11-1922

²⁶⁶ Εφημ. *Νέα Χίος*, 19-11-1922 για αποστολή 3.000 σάκκων αλεύρων· Εφημ. *Νέα Χίος*, 13-12-1922 για αποστολή 2.400 σάκκων αλεύρων· Εφημ. *Νέα Χίος*, 10-03-1923 για 6.000 σάκκους αλεύρων, 12 κιβώτια σάπωνος, 20 κιβώτια φάρμακα, 100 κλίνες σιδηρές και διάφορα εργαλεία και έπιπλα προς ίδρυση κλινικών εν τη υπαίθρω

²⁶⁷ Εφημ. *Νέα Χίος*, 22-11-1922

²⁶⁸ Εφημ. *Παγκιακή*, 05-05-1923

Χορευτική ημερίδα διοργανώνεται υπό την προεδρεία του αμερικανού αντιπροσώπου Styron στη Λέσχη Φιλελευθέρων και όπως πληροφορούμαστε τα εισιτήρια έχουν μεγάλη ζήτηση²⁶⁹ και ο χορός υπήρξε «λίαν επιτυχής»²⁷⁰.

Ακόμη, η Αμερικανική Επιτροπή Περιθάλψεως Προσφύγων ιδρύει γραφείο «προς τον σκοπόν να βοηθήση του Πρόσφυγας όπως ανεύρωσι τους απωλεσθέντας συγγενείς των. Επίσης θα παράσχη την βοήθειάν της όπως θέσει εις επικοινωνίαν τους Πρόσφυγας μετά συγγενών των ευρισκομένων εν Αμερική».²⁷¹

Εντούτοις πριν μπει το καλοκαίρι του 1923²⁷² ανακοινώνεται ότι ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός εγκαταλείπει την Ελλάδα, καθώς δε δύναται να βοηθά πλέον 100 χιλιάδων ενηλίκων, παρά μόνο παιδιά²⁷³, και γι' αυτό η *Νέα Χίος* προτρέπει τον προσφυγικό κόσμο να καταβάλει «μεγίστη φροντίδα» για ν' αντιμετωπισθούν οι δυσχέρειες²⁷⁴. Την ίδια προτροπή απευθύνει και το Υπουργείο Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως τονίζοντας ότι οι πρόσφυγες «οφείλουν να σπεύσουν προς ανεύρεσιν εργασίας»²⁷⁵. Ο Ερυθρός Σταυρός αποχωρώντας διανέμει είδη που επαρκούν μέχρι της 31^{ης} Ιουλίου.²⁷⁶

*Μία των οργανώσεων τούτων, η την μεγαλειέραν αρωγήν προσενεγούσα ημίν, ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός, ηγγέλθη ότι απέρχεται εξ Ελλάδος. Το κενόν όπερ θ' αφήση όπισθέν της, εάν πραγματοποιηθή η απόφασις αύτη έσεται μέγα (...) Τα ίχνη άπερ θα καταλίπη έσονται τόσον καταφανή τόσον βαθέως κεχαραγμένα ανά πάσαν γωνίαν της Ελλάδος, ώστε και η ευγνωμοσύνη μας ως εξίσου βαθέως κεχαραγμένη εν ημίν να παραμένη ανεξίτηλος.*²⁷⁷

Παράλληλα δε λείπουν και τα ευχαριστήρια προς το έργο του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, καθότι «οι δύστυνοι οι περιάγοντες τα φάσματα της γυμνότητος και της δυστυχίας και της πείνης, ενεδύθησαν και ετράφησαν και ενοσηλεύθησαν και ολόκληρος ούτος ο Ελληνισμός, τον οποίον ασφαλέστατα θα εθέριζε ο θάνατος,

²⁶⁹ Εφημ. *Νέα Χίος*, 10-01-1923· Εφημ. *Παγκιακή*, 13-01-1923

²⁷⁰ Εφημ. *Νέα Χίος*, 17-01-1923

²⁷¹ Εφημ. *Νέα Χίος*, 08-12-1922

²⁷² Εφημ. *Νέα Χίος*, 24-05-1923 «Το Σον Υπουργείον Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως δι' εγκυκλίου του διαταγής υπ' αριθ. 40, 408 από 3 ισταμένου γνωρίζει επισήμως πλέον ότι την 31^{ην} τρέχοντος μηνός Μαΐου αναχωρεί οριστικώς εξ Ελλάδος ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός»

²⁷³ Εφημ. *Παγκιακή*, 14-04-1923

²⁷⁴ Εφημ. *Νέα Χίος*, 12-04-1923

²⁷⁵ Εφημ. *Νέα Χίος*, 24-05-1923

²⁷⁶ Εφημ. *Παγκιακή*, 14-06-1923

²⁷⁷ Εφημ. *Νέα Χίος*, 03-05-1923

έζησε, και την ζωήν του οφείλει κατά μέγα μέρος εις τας Αμερικανικάς φυλανθρωπικάς οργανώσεις»²⁷⁸.

Στη **φωτογραφία 10**²⁷⁹ βλέπουμε σωρεία προσφύγων μαζεμένων έξω από ένα οίκημα που φέρει την ταμπέλα «American Red Cross». Διακρίνονται πολλά παιδιά και καλάθια/κοφίνια με τρόφιμα.



²⁷⁸ Εφημ. *Νέα Χίος*, 19-06-1923· επίσης Εφημ. *Παγκιακή*, 21-04-1923

²⁷⁹ <https://www.mnimes.org>

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

Η κατάσταση στο νησί – Ζητήματα υγιεινής

«Τα μύρα της νήσου μας αντικατεστάθησαν με της αηδέστερες βρωμερώτερες απόπνοιες» (*Νέα Χίος*, 17-09-1922)

Η πόλη της Χίου άμα τη ελεύσει των ορδών των προσφύγων μαθαίνουμε ότι «αληθή κόπρων βρωμά μέσα εις τας ακαθαρσίας»²⁸⁰ κι ότι «με τα τσαγγιά η πανούκλα περπατά»²⁸¹ λόγω συσσώρευσης ακαθαρσιών, όπερ ανησυχεί τη *Νέα Χίο*, καθότι ελλοχεύει ο κίνδυνος «να αναπτυχθούν διάφοροι επιδημικά νόσοι»²⁸². Η *Νέα Χίος*, ως βενιζελική, δε χάνει ευκαιρία να ξιφουλκήσει εναντίον της κυβέρνησης, τονίζοντας ότι «αυτή είναι η κατάσταση που δημιουργήσαν ενταύθαν τα κοπέλια του Γούναρη με τους ολίγους οπαδούς των και οι οποίοι αναισθητούν ακόμη» αλλά και εναντίον του δημάρχου τον οποίο κατηγορεί ότι δαπανά χρήματα μόνο «για τρούλλους και ψευδοεξωραϊσμούς» και του υποδεικνύει ότι «με τα λόγια και τα τσιληπουρδητά δεν γίνονται οι δουλειές»²⁸³. Συστήνει, δε, σύντομο καθαρισμό και απολύμανση επανειλημμένη, ίδρυση πρόχειρων αποπάτων και περισυλλογή των προσφύγων σε παραπήγματα.²⁸⁴

Μετά από μια βδομάδα, που έχουν μεσολαβήσει η Επανάσταση της 11^{ης} Σεπτεμβρίου και η πτώση της κυβέρνησης, πληροφορούμαστε ότι «οσοπά και τακτοποιείται το ωραίο μας νησί. Θα παρέλθουν όμως μήνες να συνέλθη (...) Οι πρόσφυγες ιδίως κατακλύζουν δρόμους και πεζοδρόμια. Τι θα γείνη όλος αυτός ο κόσμος ένας θεός ξεύρει»²⁸⁵. Παρά ταύτα η *Νέα Χίος* εξακολουθεί να παραπονείται ότι

Εκείνο που εγείρει τα μελαγχολικότερα συναισθήματα και γεννά τας φοβερωτέρας και απαισιωτέρας σκέψεις είνε η βρώμα και η δυσωδία της πόλεως. Τα μύρα της νήσου μας αντικατεστάθησαν με της αηδέστερες βρωμερώτερες απόπνοιες. Η ατμόσφαιρα έχει καταστή πνιγηρά. Παντού ακαθαρσίες. Παντού βρωμισιές χωρίς τα λαμβανόμενα μέτρα

²⁸⁰ Εφημ. *Νέα Χίος*, 10-09-1922 «Δεν υπήρχε και δεν υπάρχει λίγο ασβέστι να ρίπτεται στις ακαθαρσίες στις διαφόρους γωνίας που μετεβλήθησαν εις αποπάτους ελλείψει τοιούτων;»

²⁸¹ Στο ίδιο

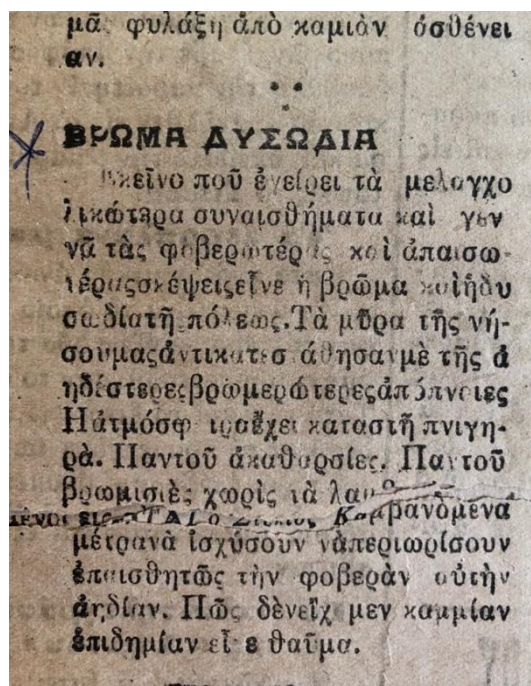
²⁸² Εφημ. *Νέα Χίος*, 03-09-1922 «Η πόλις βρωμά»· επίσης Εφημ. *Παγχακή*, 19-10-1922

²⁸³ Εφημ. *Νέα Χίος*, 10-09-1922

²⁸⁴ Στο ίδιο

²⁸⁵ Εφημ. *Νέα Χίος*, 17-09-1922

να ισχύσουν να περιορίσουν αυτήν αηδίαν. Πώς δεν είχαμεν καμμίαν επιδημίαν είνε θαύμα.²⁸⁶



Εφημ. *Νέα Χίος*, 17-09-1922

Το εν λόγω ζήτημα εξακολουθεί να απασχολεί τις αρχές και αρκετούς μήνες μετά, όπως διαβάζουμε στην από 01-02-1923 6^η συνεδρία του Δημοτικού Συμβουλίου Χίου²⁸⁷: «Παρακαλούμεν καθορίσητε τόπον μεταφοράς των ακαθαρσιών της πόλεως εις το μέρος της βορείας άκρας της τάφρου του Φρουρίου της πόλεως, μεριμνήσητε δε την άμεσον και σύντονον εφαρμογήν του μέτρου τούτου».

Πέρα από τις ακαθαρσίες και τον «μολυσμένον αέρα»²⁸⁸, δεν αφθονεί και το νερό²⁸⁹. Στα από 01-02-1923 πρακτικά του ΔΣ Χίου (6^η συνεδρία) αναφέρεται ότι «παρατηρείται εν σχέσει με τον πληθυσμόν της πόλεως κατόπιν της μεγάλης διά της εγκαταστάσεως των προσφύγων αυξήσεως αυτού ότι το προς ύδρευσιν της πόλεως διατιθέμενον ύδωρ εκ της δεξαμενής και ευαρίθμων φρεάτων αυτής είναι ανεπαρκέστατον διά τας ανάγκας της πόλεως», γι' αυτό ζητούν την αύξηση των υδάτων.²⁹⁰ Στην από 23-07-1923 28^η συνεδρία του ΔΣ Χίου ο Δήμαρχος προτείνει

²⁸⁶ Στο ίδιο

²⁸⁷ Βιβλίον Πρακτικών Συνεδριάσεων του Δημοτικού Συμβουλίου Χίου, έτη 1922-1924, αριθμός εισαγωγής 43, ταξινομικός αριθμός 043, σ. 130

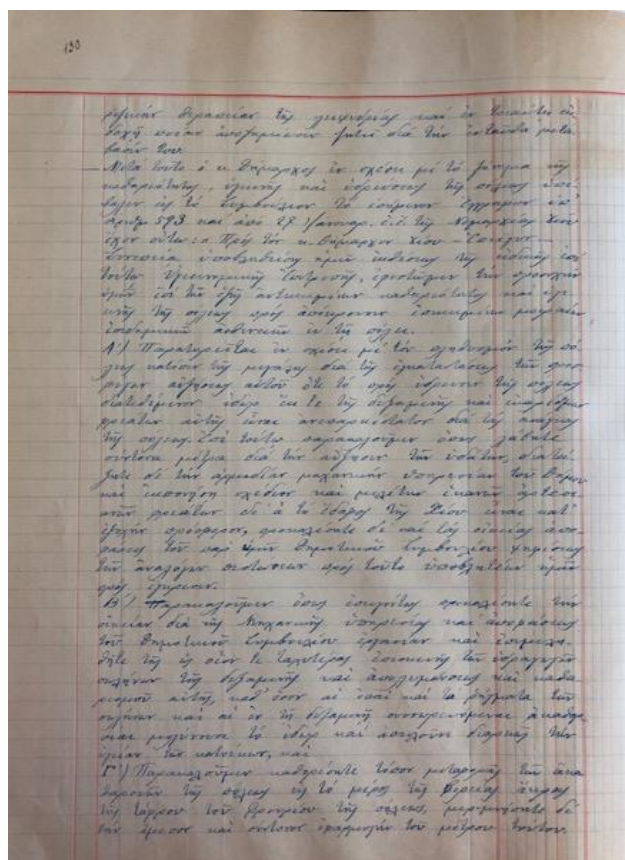
²⁸⁸ Εφημ. *Νέα Χίος*, 27-09-1922

²⁸⁹ Εφημ. *Νέα Χίος*, 20-09-1922

²⁹⁰ Βιβλίον Πρακτικών Συνεδριάσεων του Δημοτικού Συμβουλίου Χίου, ό.π., σ. 130

συνομολόγηση δανείου χάριν της ύδρευσης και το ΔΣ επιφυλάσσεται να μελετήσει το φλέγον τούτο θέμα με την ελπίδα να βρεθούν τα χρήματα και να εκλείψει η ανάγκη για δάνειο.²⁹¹ Πράγματι στην από 12-09-1923 34^η συνεδρία αναφέρεται ότι ο Δήμαρχος ενόψει της «μεγάλης λειψυδρίας ήτις μαστίζει την πόλιν κατά τους θερινούς μήνας» επισκέφθηκε τον εύπορο Χίο Κωνσταντίνο Φλοίσκο στον οποίο εξέθεσε «την φρικώδη κατάστασιν εις ην ευρίσκεται η ύδρευσις της πόλεως».²⁹² Ο Κ. Φλοίσκος πήρε «την ευγενή και φιλοπάτριδα απόφασιν όπως προσφέρη προς τον Δήμον ως δωρεά το διά την κατασκευήν του έργου απαιτηθησομένου ποσού 150.000 δραχ» και μάλιστα προικοδότησε και το νέο υδραγωγείο με παγία κατάθεση 100 αγγλικών λιρών στην τράπεζα για να επισκευάζεται αυτό και να καθαρίζεται, υπό τον όρο να ονομαστεί «φλοίσκειο υδραγωγείο». Το ΔΣ Χίου ψήφισε και πράγματι έδωσε στο υδραγωγείο το ανωτέρω όνομα αλλά ονόμασε και την οδό προ της οικίας του Χίου δωρητή «οδό Κωνσταντίνου Φλοίσκου».

Παρακάτω παρατίθεται η σελ. 130 της 6^{ης} συνεδρίας του ΔΣ, όπου θίγονται αμφότερα τα θέματα της ακαθαρσίας και της ελλιπούς ύδρευσης:



²⁹¹ Στο ίδιο, σ. 218-220

²⁹² Στο ίδιο, σ. 238-242

Επίσης νεκρά ζώα μένουν για μέρες στο δρόμο και μολύνουν την ατμόσφαιρα της πόλης²⁹³, ενώ εντοπίζονται και σμήνη μυιών, σε σημείο που η *Νέα Χίος* προτείνει να απαγορευθεί «η πώλησις ασκέπαστων εδωδύμων»²⁹⁴. Σύντομα κάνουν την εμφάνισή τους οι πρώτες ασθένειες: «η νόσος εντερίτις λακτίζει κυριολεκτικώς τον προσφυγικόν κόσμον»²⁹⁵.

Σιγά σιγά πάντως η κατάσταση κάπως βελτιώνεται:

*Την τεραστίαν την ιλιγγιώδη κίνησιν των περασμένων ημερών διεδέχθη σχετική ησυχία. Όλος εκείνος ο θόρυβος, η κινήσις των πλοίων, η πλημμυρίς και η άμπωτις των ανθρωπίνων μαζών, το πανδαιμόνιον του αλλαλαγμού των μετακομίσεων, της ανεμοζάλης του συνωστισμού εξαντλείται ολίγον και περιορίζεται. Εν τω μεταξύ χάρις εις τα ληφθέντα παρά του κ. Δημάρχου μας μέτρα η καθαριότης της πόλεως αποκαθίσταται τακτοποιουμένη κατά το δυνατόν της συνήθους αυτής κινήσεως και ζωής. Δεν μένει παρά η δυνατή έτι αραιώσις των προσφύγων διά την απαραίτητον στέγασιν των λοιπών, όλα επανέρχονται εις την φυσικήν των εξέλιξιν.*²⁹⁶

Παράλληλα με την τρικούβερτη «πείνα, ακρίβεια και δυστυχία»²⁹⁷ καταγγέλλεται και η αισχροκέρδεια²⁹⁸ ακόμη και σε είδη καθημερινής ανάγκης²⁹⁹ - ειδικότερα η *Παγχακή* κάνει λόγο για έλλειψη σε ψωμί, λάδι, ζάχαρη, καφέ, κάρβουνα³⁰⁰-, ενώ μαθαίνουμε ότι παρατηρείται έλλειψη ξυλανθράκων παρότι το ψύχος είναι δριμύ³⁰¹. Το κρέας καθίσταται είδος σπάνιο κι έχει 25 δρχ η οκά.³⁰² Γι' αυτό η Κυβέρνηση αναγκάζεται να λάβει μέτρα προς καταπολέμηση της αισχροκέρδειας³⁰³ κι έρχονται και οι αντίστοιχες καταδίκες³⁰⁴. Τα σχολεία παραμένουν κλειστά λόγω της στέγασης σε αυτά των προσφύγων, κάτι που όσο παρέρχονται οι μήνες προξενεί περισσότερο εκνευρισμό.³⁰⁵

²⁹³ Εφημ. *Νέα Χίος*, 27-09-1922 «Επίσης δέον είναι να περιμαζευθώσι τα διάφορα εγκαταλελειμμένα ασθενή και ψόφια κτήνη τα οποία ψοφούν εδώ και εκεί και κάμνουν ημέρας άταφα»

²⁹⁴ Στο ίδιο

²⁹⁵ Στο ίδιο· Εφημ. *Νέα Χίος*, 04-10-1922· επίσης Εφημ. *Παγχακή*, 29-09-1922

²⁹⁶ Εφημ. *Νέα Χίος*, 08-10-1922

²⁹⁷ Εφημ. *Παγχακή*, 29-03-1923

²⁹⁸ Εφημ. *Νέα Χίος*, 27-09-1922· Εφημ. *Παγχακή*, 09-12-1922

²⁹⁹ Εφημ. *Νέα Χίος*, 24-11-1922

³⁰⁰ Εφημ. *Παγχακή*, 09-12-1922

³⁰¹ Στο ίδιο

³⁰² Εφημ. *Παγχακή*, 10-02-1923

³⁰³ Εφημ. *Παγχακή*, 24-03-1923

³⁰⁴ Εφημ. *Παγχακή*, 01-06-1923

³⁰⁵ Εφημ. *Νέα Χίος*, 26-11-1922 «Τα παιδιά μας αδικούνται»· Εφημ. *Νέα Χίος*, 10-12-1922 «Είνε ανάγκη να λειτουργήσουν» τα σχολεία· Εφημ. *Παγχακή*, 25-11-1922

Καθώς αρχίζει να αποκτά μια «μονιμότητα» η εγκατάσταση των προσφύγων εμφανίζονται και οι πρώτες διαμαρτυρίες, αφού αναφέρεται ότι ένα υπέροχο δάσος καταστράφηκε, γιατί «η προσφυγική λαίλαψ δεν άφισε τίποτε»³⁰⁶.

*Ανάγκη πρωτίστως να περιμαζευθώσι από τα πεζοδρόμια και τα διάφορα της πόλεως μέρη οι διάφοροι πρόσφυγες οι οποίοι παρ' όλην την πρόνοιαν της κατασκευής αποπάτων χρησιμοποιούν τόσον αδιαφόρως ως τοιούτους τας γωνίας και τους δρόμους της πόλεως και να εγκατασταθώσι εις χωράφια έξω της πόλεως ή να σταλούν εις άλλα μέρη.*³⁰⁷

Η Μαρία Τζιώτη (**μαρτυρία 19**) αναφέρει:

*Ο Δημοτικός κήπος μόλις είχε δενδροφυτευθεί τότε, ήταν μικρά δενδράκια και τότε που ήρθαν οι πρόσφυγες καταστραφήκανε εφόσον κατασκήνωσαν οι άνθρωποι. Ε, δεν μπορούσαν να μείνουν, τα μικρά δενδράκια οπωσδήποτε χαθήκανε. Δεν υπήρχε καν νερό να πιούνε οι άνθρωποι. Δεν υπήρχαν οι γεωτρήσεις, υπήρχαν δύο, τρεις πηγές. Ο πολύς ο κόσμος από τα πηγάδια είτε από τις φουντάνες, όπως λέμε, που είχε, ζητούσε. Ούτε τρόφιμα ερχότανε αρκετά. Δεν υπήρχαν. Ήτανε δύσκολα. Δεν ήταν οι περιστάσεις τέτοιες που να μπορέσουν να προσφέρουν περισσότερα οι άνθρωποι.*³⁰⁸

Στην από 08-12-1922 25^η συνεδρία του ΔΣ Χίου επισημαίνεται ότι «ο Δήμος διά της αθρόας συγκεντρώσεως πολυπληθούς στρατού κτηνών και προσφύγων υπέστη μεγάλης ζημίας καταστραφείσης εντελώς της από της εξωραϊζομένης και δενδροφυτευομένης Δημοτικής Πλατείας της οποίας η εκ της καταστροφής ζημία ανέρχεται εις δεκάδας χιλιάδων δραχμών»³⁰⁹. Γι' αυτό και ζητείται από το Δημόσιο αποζημίωση. Παρατίθενται κατωτέρω οι σελίδες στις οποίες αναφέρονται τα παραπάνω:

³⁰⁶ Εφημ. *Νέα Χίος*, 14-10-1922

³⁰⁷ Στο ίδιο

³⁰⁸ Α. Ρικανιάδη, ό.π., σ. 64

³⁰⁹ Βιβλίον Πρακτικών συνεδριάσεων του Δημοτικού Συμβουλίου Χίου, ό.π., σ. 90-91

Ταυτόχρονα οι ασθένειες εξακολουθούν να πλήττουν τόσο τους γηγενείς όσο και τον προσφυγικό κόσμο: οστρακιά³¹⁰, τύφος³¹¹, διφθερίτιδα³¹², ευλογιά³¹³. Η εξάπλωση των μολυσματικών ασθενειών αποδίδεται σε μεγάλο βαθμό στο συνωστισμό των προσφύγων και τρόμος κυριεύει το νησί.³¹⁴ Η στατιστική θνησιμότητας στο δήμο Χίου εκ νοσημάτων ανεβάζει τα θύματα σε 16.³¹⁵

Ο χειμώνας είναι βαρύς, το κράτος έχει να αντιμετωπίσει σωρεία προβλημάτων και τα πρώτα σοβαρά επισιτιστικά ζητήματα ανακύπτουν.³¹⁶ Στις αρχές Δεκεμβρίου η νομαρχία Χίου ζητά από το Υπουργείο Επισιτισμού αποστολή σίτου, καθότι «η μεν ύπαιθρος από μηνός στερείται σιταραλεύρου, η δε πόλις πλέον του δεκαημέρου»³¹⁷. Ακολουθώντας κάνουν την εμφάνισή τους και δείγματα νοθείας του ψωμιού, στο οποίο κυριαρχούν τα πίτουρα.³¹⁸ Εν συνεχεία εμφανίζεται έλλειψη λαδιού.³¹⁹ Το πρόβλημα του σίτου λύνεται, αλλά ο άρτος πάσχει, καθώς το χρησιμοποιούμενο για τη ζύμωση αυτού ύδωρ είναι ακατάλληλο.³²⁰

Ο άρτος τον οποίον τρώγομεν γέμει ακαθαρσιών και διαφόρων αντικειμένων επιβλαβών διά την υγείαν των πολιτών. Ο άρτος των προσφύγων μάλιστα μέχρις εσχάτως με τους μεγάλους των προστάτας ως επιχειρηματίας τι δεν είχε μέσα. Ξύλα ακάθαρ-ύδατα

³¹⁰ Εφημ. *Νέα Χίος*, 22-10-1922· Εφημ. *Νέα Χίος*, 04-02-1923· Εφημ. *Νέα Χίος*, 19-04-1923· Εφημ. *Παγχακή*, 29-09-1922· Εφημ. *Παγχακή*, 25-11-1922· Εφημ. *Παγχακή*, 13-01-1923· Εφημ. *Παγχακή*, 21-04-1923

³¹¹ Εφημ. *Νέα Χίος*, 22-10-1922· Εφημ. *Νέα Χίος*, 26-11-1922· Εφημ. *Νέα Χίος*, 10-01-1923· Εφημ. *Νέα Χίος*, 14-01-1923 όπου αναφέρεται ότι παίρνει επικίνδυνες διαστάσεις η εξάπλωση του τύφου με «αλλεπάλληλα κρούσματα» αλλά και επίφοβη πύκνωση θανάτων· Εφημ. *Νέα Χίος*, 24-01-1923· Εφημ. *Νέα Χίος*, 24-04-1923· Εφημ. *Νέα Χίος*, 08-05-1923· Εφημ. *Νέα Χίος*, 22-05-1923· Εφημ. *Νέα Χίος*, 24-05-1923· Εφημ. *Νέα Χίος*, 26-05-1923· Εφημ. *Νέα Χίος*, 28-05-1923· Εφημ. *Νέα Χίος*, 12-06-1923· Εφημ. *Νέα Χίος*, 16-06-1923· Εφημ. *Νέα Χίος*, 12-07-1923· Εφημ. *Νέα Χίος*, 21-08-1923· Εφημ. *Παγχακή*, 17-11-1922· Εφημ. *Παγχακή*, 28-04-1923· Εφημ. *Παγχακή*, 14-06-1923· Εφημ. *Παγχακή*, 20-06-1923· Εφημ. *Παγχακή*, 29-06-1923· Εφημ. *Παγχακή*, 11-07-1923· Εφημ. *Παγχακή*, 21-07-1923· Εφημ. *Παγχακή*, 28-07-1923· Εφημ. *Παγχακή*, 25-08-1923

³¹² Εφημ. *Νέα Χίος*, 04-02-1923· Εφημ. *Νέα Χίος*, 17-03-1923· Εφημ. *Νέα Χίος*, 21-04-1923· Εφημ. *Νέα Χίος*, 21-08-1923· Εφημ. *Παγχακή*, 13-01-1923· Εφημ. *Παγχακή*, 28-04-1923· Εφημ. *Παγχακή*, 25-08-1923

³¹³ Εφημ. *Νέα Χίος*, 14-04-1923· Εφημ. *Νέα Χίος*, 21-04-1923· Εφημ. *Νέα Χίος*, 26-04-1923· Εφημ. *Νέα Χίος*, 29-04-1923· Εφημ. *Νέα Χίος*, 21-07-1923· Εφημ. *Παγχακή*, 21-04-1923· Εφημ. *Παγχακή*, 28-04-1923· Εφημ. *Παγχακή*, 05-05-1923· Εφημ. *Παγχακή*, 12-05-1923· Εφημ. *Παγχακή*, 24-05-1923· Εφημ. *Παγχακή*, 01-06-1923· Εφημ. *Παγχακή*, 01-06-1923· Εφημ. *Παγχακή*, 28-07-1923

³¹⁴ Εφημ. *Νέα Χίος*, 29-04-1923

³¹⁵ Εφημ. *Νέα Χίος*, 06-03-1923

³¹⁶ Εφημ. *Νέα Χίος*, 17-12-1922 «Δεν έχομεν ψωμί». Μάλιστα ένας λόγος για τον οποίο καθυστερεί η αποτολή σίτου είναι, όπως μαθαίνουμε, ο επισιτισμός της νήσου όχι από τον Πειραιά αλλά από τη Σύρο «με την οποίαν ουδέν μέσον ατιμήρους συγκοινωνίας» τη συνέδεε, με συνέπεια να εξαρτάται η αποστολή από τον «ούριον ή ενάντιον άνεμον».

³¹⁷ Εφημ. *Νέα Χίος*, 03-12-1922· επίσης Εφημ. *Παγχακή*, 09-12-1922

³¹⁸ Εφημ. *Παγχακή*, 13-01-1923

³¹⁹ Εφημ. *Νέα Χίος*, 02-02-1923· Εφημ. *Νέα Χίος*, 21-07-1923

³²⁰ Εφημ. *Νέα Χίος*, 22-03-1923

κεραμίδια ολόκληρα ρωκανίδια και ότι άλλο είπης. Ακόμα τήκεται ασθενής νεαρά πρόσφυξ η οποία κατέπιεν με τον άρτο της καρφίδα η οποία παρ' όλης τας ιατρικάς περιθάλψεις δεν κατώρθωσε έτι ως πληροφορούμεθα να εξαχθή και τις είδε τι θ' απογείνη.³²¹

Τα λιμνάζοντα ύδατα, «που ήρχισαν να αποπνέουν την ανθιγιεινήν του βούρκου και της σήψεως δυσσομίαν», γίνονται εστία νοσογόνων μολυσμάτων και ελωδών πυρετών, γι' αυτό ενόψει της έλευσης του καλοκαιριού τα έλη πρέπει ν' ανοιχθούν προς τη θάλασσα και να εκχυθούν τα νοσογόνα ύδατα σε αυτήν, συμβουλεύει η *Νέα Χίος*.³²²

Όταν υπάρχουν ζητήματα επισιτισμού ή δημόσιας υγείας, προδήλως μένουν πίσω εγγειοβελτιωτικά έργα. «Όλος ο κόσμος έχει να κάμη με την αδράνειαν της Δημοτικής Αρχής διά τον φωτισμόν και την οικτράν κατάστασιν των δρόμων της πόλεως» μαθαίνουμε από την *Παγχιακή*.³²³ «Αι οδοί της υπαίθρου μας εγκαταλείφθησαν εις το έλεος του Θεού. Αδιάβατοι σχεδόν εις πολλά μέρη προκαλούν δίκαια τα σχόλια των χωρικών μας (...) Είναι λυπηρόν διά την νήσον μας να ευρίσκεται εις τέτοια χάλια υπό έποψιν οδοποιίας». ³²⁴ Σε πολλά σημεία ο δρόμος είναι σχεδόν αδιάβατος.³²⁵ Εντούτοις το Μάιο του 1923 σημειώνεται πρόοδος: κατακυρώνεται σε εταιρεία ο ηλεκτροφωτισμός της πόλεως.³²⁶ «Παροιμιώδης»³²⁷ είναι και η ακαθαρσία του Φρουρίου της Χίου, που φιλοξενεί μόνο πρόσφυγες, και ως εκ τούτου ενεργείται απολύμανση³²⁸ και αργότερα λαμβάνεται απόφαση για εξυγιαντικά έργα³²⁹. Διαμαρτυρίες προξενούν και τα δημαρχιακά κára, τα οποία παρατηρούνται «πλήρη ακαθαρσιών ασκεπή ανά τα διάφορα κέντρα και τας οδούς της πόλεώς μας», με «εσμό μυιών» επικαθήμενων επί των ακαθαρσιών που φέρουν, κι αποτελούν εστία για μολυσματικές νόσους³³⁰.

³²¹ Εφημ. *Νέα Χίος*, 29-03-1923

³²² Εφημ. *Νέα Χίος*, 12-05-1923

³²³ Εφημ. *Παγχιακή*, 09-12-1922

³²⁴ Εφημ. *Νέα Χίος*, 22-03-1923

³²⁵ Εφημ. *Νέα Χίος*, 21-07-1923 Μάλιστα «εις την οδόν Καρδαμύλων-Χίου η οποία είνε και η μάλλον πολυσύχναστος οδός έχει σχηματισθεί ένα ρήγμα εις το πλέον επικίνδυνον σημείον αυτής εις απορραγάς προς την θάλασσαν ώστε οι διαβάται και ξεπεζεύοντες να κινδυνεύουν να κατακρημνισθούν εις την άβυσσον και να μην ακουσθή ούτε η ακοή των κατά την κοινήν έκφρασιν»

³²⁶ Εφημ. *Νέα Χίος*, 12-05-1923

³²⁷ Εφημ. *Νέα Χίος*, 12-06-1923

³²⁸ Εφημ. *Παγχιακή*, 14-06-1923

³²⁹ Εφημ. *Νέα Χίος*, 09-08-1923

³³⁰ Εφημ. *Νέα Χίος*, 19-06-1923

Τα παραπάνω στην πλειοψηφία τους δεν είναι υπερβολή, αλλά η ρεαλιστική απεικόνιση της πραγματικότητας ενός νησιού που αντιμετωπίζει πολλαπλά προβλήματα κι αυτό επιβεβαιώνεται ακόμη και από τη μαρτυρία του Νικολάου Παπανικολάου (**μαρτυρία 2**)³³¹, ο οποίος διηγείται: «Υποφέραμε εμείς, αλλά υπόφερε κι η Χίος πολύ. Ούτε αγκάθια δεν είχαν μείνει».

³³¹ *Η Έξοδος*, ό.π., σ. 76-77

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

Εκμετάλλευση και ζητήματα ενσωμάτωσης

«Εγώ η κόρη του Χατζή Σαρρή, τηγάνισα ψάρια μέσα σε πιάτο γιατί η γειτόνισσα που της γύρεψα το τηγάνι της, δεν μου το 'δωσε λέγοντας πως σε Τουρκάλες δεν το δίνω» (μαρτυρία Κρυστάλλως Μελαχροινούδη)

Η ενσωμάτωση των προσφύγων στη χιακή κοινωνία είναι ένα ζήτημα που δεν μπορεί να μελετηθεί επαρκώς στο μικρό εξεταζόμενο χρονικό διάστημα της παρούσας εργασίας. Στις εφημερίδες πολλές και συχνές είναι οι αναφορές σε επεισόδια που προξενούν ή στα οποία εμπλέκονται πρόσφυγες, χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει ότι υπάρχει πρόθεση στοχοποίησής τους, γιατί ταυτόχρονα αναφέρουν στο αστυνομικό δελτίο τους και εγκληματικές ενέργειες από Χιώτες, όπως φερ' ειπείν κλοπές σε βάρος προσφύγων³³². Αναφέρονται τραυματισμοί³³³, πλαστογραφία³³⁴, δενδροφθορά³³⁵, φθορά ξένης ιδιοκτησίας³³⁶, πώληση «άρτων ελλειποβαρών»³³⁷ και πώληση άρτου «αισχροκερδικώς»³³⁸ από πρόσφυγες αρτοποιούς, αδίκω επιθέσεις³³⁹, εξυβρίσεις³⁴⁰, απειλή³⁴¹, βιαιοπραγίες³⁴², διατάραξη οικιακής ειρήνης³⁴³, διάρρηξη οικίας³⁴⁴, απάτη³⁴⁵, επεισόδια σε βάρος πολιτευομένων³⁴⁶ και διατάραξη κοινής ησυχίας³⁴⁷. Στη μαρτυρία του Νικόλαου Παπανικολάου (**μαρτυρία 2**), εξάλλου, διαβάζουμε: «Άλλος πήγαινε για ξύλα, άλλος για κουκουνάρες... Μας κυνηγούσαν πολύ οι αγροφύλακες κι όλος ο κόσμος. Άλλος ζητιάνευε, άλλος πήγαινε στα

³³² Εφημ. *Νέα Χίος*, 14-01-1923

³³³ Εφημ. *Νέα Χίος*, 15-10-1922 για πρόσφυγα που «εκτύπησε διά φιάλης εις την κεφαλήν το τέκνον του και το ετραυμάτισεν επικινδύνως». Εφημ. *Νέα Χίος*, 12-04-1923· Εφημ. *Νέα Χίος*, 08-05-1923· Εφημ. *Νέα Χίος*, 05-06-1923· Εφημ. *Νέα Χίος*, 12-06-1923· Εφημ. *Νέα Χίος*, 19-07-1923· Εφημ. *Παγχακή*, 21-04-1923· Εφημ. *Παγχακή*, 05-05-1923· Εφημ. *Παγχακή*, 14-06-1923· Εφημ. *Παγχακή*, 29-06-1923

³³⁴ Εφημ. *Νέα Χίος*, 14-01-1923

³³⁵ Εφημ. *Νέα Χίος*, 08-03-1923

³³⁶ Εφημ. *Παγχακή*, 03-03-1923

³³⁷ Εφημ. *Νέα Χίος*, 08-03-1923

³³⁸ Στο ίδιο

³³⁹ Εφημ. *Νέα Χίος*, 08-03-1923· Εφημ. *Νέα Χίος*, 12-04-1923· Εφημ. *Νέα Χίος*, 19-07-1923· Εφημ. *Παγχακή*, 21-04-1923

³⁴⁰ Εφημ. *Νέα Χίος*, 08-03-1923· Εφημ. *Παγχακή*, 03-03-1923· Εφημ. *Παγχακή*, 14-06-1923

³⁴¹ Εφημ. *Νέα Χίος*, 08-03-1923

³⁴² Εφημ. *Νέα Χίος*, 31-05-1923 μήνυση προσφύγων από πρόσφυγα· Εφημ. *Παγχακή*, 08-06-1923

³⁴³ Εφημ. *Νέα Χίος*, 31-05-1923 μήνυση προσφύγων από πρόσφυγα

³⁴⁴ Εφημ. *Παγχακή*, 08-06-1923

³⁴⁵ Εφημ. *Παγχακή*, 29-06-1923

³⁴⁶ Εφημ. *Νέα Χίος*, 11-08-1923

³⁴⁷ Εφημ. *Νέα Χίος*, 11-08-1923· Εφημ. *Παγχακή*, 18-08-1923

περιβόλια. Ότι έβρισκε ο καθένας, έπαιρνε για να ζήσει»³⁴⁸. Δεν λείπουν και οι συλλήψεις λόγω κλοπών³⁴⁹ και ληστείας³⁵⁰, ενώ ταραχές προξενούνται από εν μέθη διατελούντες³⁵¹. Μαθαίνουμε, δε, ότι «παραπονούνται οι διάφοροι κτηματίαι και ιδίως οι περιβολάρηδες, ότι κατακλέπτονται»³⁵². Τα περιστατικά πληθαίνουν και συνεπεία τούτων

*ο Διοικητής Χωροφυλακής κ. Ορφανουδάκης ηναγκάσθη να καλέση παρ' αυτό εν τοις Γραφείοις της Μοιραρχίας (...) τας επιτροπάς των διαφόρων τμημάτων των ενταύθα προσφύγων και μετά κατάλληλον εισήγησιν περί του σκοπού της προσκλήσεως προέτρεψεν και παρακάλεσεν αυτούς όπως καταλλήλως νουθετώσι και ποδηγετώσι τους συμπολίτας αυτών και αποτρέπωσιν αυτούς από πάσης εγκληματικής πράξεως χάριν της Δημοσίας ασφάλειας και τάξεως.*³⁵³

Από την άλλη ζητήματα αισχροκέρδειας με θύματα τους πρόσφυγες δεν είναι σπάνια. «Προς Θεού ας παύση η εκμετάλλευσις» αναφωνεί η *Νέα Χίος*, που εκθέτει ότι οι πρόσφυγες πέφτουν θύματα μαυραγοριτών που «αλλάζουν τας μπαγκανόττας προς 15 και 16 δραχμ. εκάστην, ενώ η τιμή των εις Αθήνας είνε 26 και 27 δραχ»³⁵⁴, ενώ παρακάτω αναφέρει ότι υπάρχουν άνθρωποι που ληστεύουν τους πρόσφυγες και ζητά «Να παταχθούν»³⁵⁵. Αργότερα με πικρία σχολιάζει τη «ληθαργούσα φιλανθρωπία»³⁵⁶ των ιερέων και διερωτάται «Μήπως οι ιερείς μας θέλουν το δεκάρικο στο χέρι διά να κάμουν εκείνο που επιβάλλει εις αυτούς το σχήμα των;»³⁵⁷ Καταγγέλλει ότι «πολλοί εξ αυτών επιλήσμονες του ευαγγελικού αυτών καθήκοντος

³⁴⁸ *Η Έξοδος*, ό.π., σ. 76-77

³⁴⁹ Εφημ. *Νέα Χίος*, 08-10-1922 για κλοπή ενός σάκκου ορύζης, που την επιούσα ανακαλύφθηκε κρυπτόμενος υπό πρόσφυγος· Εφημ. *Νέα Χίος*, 10-01-1923 για σύλληψη δύο προσφύγων που διέρρηξαν οινοπωλείον· Εφημ. *Νέα Χίος*, 14-01-1923 για τρεις διαρρήξεις στην ίδια περιοχή μέσα σε μία νύκτα με ύποπτο οργανοπαίκτη εκ Σμύρνης καθώς και για μια ακόμη διάρρηξη από πρόσφυγα που συνελήφθη επ' αυτοφώρω· Εφημ. *Νέα Χίος*, 29-04-1923 για κλοπή αγελάδας· Εφημ. *Νέα Χίος*, 08-035-1923 για κλοπή 5 οκκάδων σάλτσας ντομάτας από βαρέλι παντοπωλείου· Εφημ. *Νέα Χίος*, 22-05-1923 για κλοπή τροφίμων-υφασμάτων-μετρητών από εμπορικό κατάστημα πρόσφυγος· Εφημ. *Νέα Χίος*, 07-07-1923· Εφημ. *Νέα Χίος*, 10-07-1923· Εφημ. *Παγχιακή*, 13-10-1922 για κλοπή ενός σακκός ορύζης και για κλοπή δύο αιγών· Εφημ. *Παγχιακή*, 13-01-1923 για κλοπή ειδών αξίας 400 δρχ από οινοπωλείο· Εφημ. *Παγχιακή*, 11-07-1923

³⁵⁰ Εφημ. *Παγχιακή*, 28-04-1923 για ληστεία πρόσφυγος από πρόσφυγα

³⁵¹ Εφημ. *Νέα Χίος*, 15-10-1922· Εφημ. *Νέα Χίος*, 11-08-1923

³⁵² Εφημ. *Παγχιακή*, 13-10-1922

³⁵³ Εφημ. *Νέα Χίος*, 14-01-1923

³⁵⁴ Εφημ. *Νέα Χίος*, 17-09-1922

³⁵⁵ Εφημ. *Νέα Χίος*, 20-09-1922

³⁵⁶ Εφημ. *Παμπροσφυγική*, 01-02-1925

³⁵⁷ Εφημ. *Νέα Χίος*, 22-09-1922

δεικνύονται πολύ σκληροί (...) προς τους καλούντας αυτούς διά τας θρησκευτικές των ανάγκας κωφεύοντες και ενόχως αδιαφορούντες προς αυτούς»³⁵⁸.

Καταγγελία προσφύγων γίνεται σχετικά με διανεμηθέν κρέας, το οποίο προήλθε από αγελάδα που έπασχε κατά τον τοκετό και ήταν ετοιμοθάνατη, και ως εκ τούτου όσοι έφαγαν από το εν λόγω κρέας έπαθαν εντερικές αναταράξεις.³⁵⁹ Ακολουθούν διαμαρτυρίες προσφύγων για μη παρασκευή άρτου ή παροχή αυτού λιποβαρούς.³⁶⁰

«Προς τας Αστυνομίας του Κράτους διεβιβάσθησαν διαταγαί διά την επίβλεψιν επί της ηθικής των προσφύγων, όπως μη γίνεται εκμετάλλευσις εις βάρος αυτών».³⁶¹

«Είναι γεγονός ότι τους πρόσφυγες εκμεταλλεύτηκαν οι εργοδότες στους οποίους δούλευαν για ένα κομμάτι ψωμί. Αλλοίμονο αν αρρώσταιναν. Θα έπρεπε να δουλεύουν σα σκλάβοι για να ξεπληρώσουν τα φάρμακα και τις κούρες των γιατρών».³⁶²

Ανάλογα περιστατικά μπορούμε να ανιχνεύσουμε και στις παρατιθέμενες στην εργασία μαρτυρίες.

Η Αργυρώ Αδαμαντίου Μαθιούδη το γένος Δημάκη από το Ρεϊσδερέ στην αφήγησή της (**μαρτυρία 1**)³⁶³ αναφέρει ότι η οικογένειά της κατέφυγε στη Χίο το 1914 και γύρισε στη Μικρά Ασία το 1916. Όταν τα πράγματα χειροτέρεψαν κι η αναγκαστική επάνοδος στην Ελλάδα ήταν προ των πυλών τους συμβούλεψε κάποιος να μουν πάλι σε πλοία και να φύγουν. «Εσύ είσαι αρραβωνιασμένος και αγαπάς τη Χιώτισσα να πας στη Χίο κι όχι να μας λένε εμάς πρόσφυγοι και να πα παίρνουμε το μπουκαλάκι το λάδι να. Όχι όχι μας είχανε σκουπίδια να πάμε πάλι έτσι»³⁶⁴ του απάντησαν. Αργότερα αναγκάστηκαν από τις περιστάσεις να μετακινηθούν περνώντας πρώτα στη Μυτιλήνη. Στο σχετικό απόσπασμα περιγράφει την αξενία των Λεσβίων:

³⁵⁸ Εφημ. *Νέα Χίος*, 08-10-1922

³⁵⁹ Εφημ. *Νέα Χίος*, 15-10-1922

³⁶⁰ Εφημ. *Νέα Χίος*, 03-03-1923

³⁶¹ Εφημ. *Νέα Χίος*, 01-12-1922

³⁶² Δημήτρης Διον. Μελαχροινούδης, *Η Καλλιμασιά της Χίου*, τυπογραφείο Έντυπο, Χίος, 2015, σ. 320

³⁶³ Βλ. παράρτημα, σ. 154-166

³⁶⁴ Στο ίδιο, σ. 155

Ύστερα ήρθανε οι Εγγλέζοι εν εμπορίε κανείς να κινηθεί μας μετρούσανε εκατό εκατό μας πέρνουνε και μας πάνε στη Μυτιλήνη. Της μητέρας μου δεν της ήρεσενε η Μυτιλήνη της ήρεσενε η Χίος, ξέρεις πως ήταν όλα κλειστά τα σπίτια δεν ήβγαινε ένας χριστιανός να δόκει ένα ποτήρι νερό. Σκληροί οι Μυτιληνιοί η μάνα μου το 'λεγε.³⁶⁵

Επέστρεψαν, λοιπόν, στη Χίο και συγκεκριμένα στον Βροντάδο, όπου όμως αναγνωρίζει ότι ο κόσμος τους συνέτρεξε³⁶⁶. Μάλιστα όταν αργότερα χτίστηκαν συνοικισμοί και τους προτάθηκε να μετακομίσουν εκεί, προτίμησαν να μείνουν στη συνοικία του Αγίου Μάρκου Βροντάδου, που δείχνει ότι είχαν ενσωματωθεί: «Τότες της είπανε να πάνε στον συνοικισμό και επιάσαμε εγώ και το Γιωργό και κλαίαμε, λέει κι εκείνη:

-Να κλαίνε τα παιδιά μου αφού δεν θένε να φύγουνε από τον Άγιο Μάρκο.

Δεν επήε στο συνοικισμό»³⁶⁷.

Ο Νικόλαος Παπανικολάου (**μαρτυρία 2**) από το Σαζάκι³⁶⁸ επισημαίνει προς επίρρωσιν των καταγγελλομένων στο χιακό Τύπο:

Μείναμε μέσα στη θάλασσα δυο τρεις ώρες και σχεδόν γυμνούς μας μάζεψαν από το καϊκι. Βγήκαμε στη Λαγκάδα, κοντά στα Καρδάμυλα. Εκεί υπήρχε άγρια εκμετάλλευση. Οι καπεταναίοι δε φερθήκανε σαν πατριώτες· σωστοί κουρσάροι της θάλασσας. Όσοι δεν είχαν λεπτά τους έπαιρναν τα πράματα. Εμείς τσακωθήκαμε με τον καπετάνιο και μας είπε: Έπρεπε να σας αφήσω να πνιγείτε. Από τη Λαγκάδα, μετά, πήγαμε κατευθείαν στη Χώρα. Είχαμε εκεί γνωστούς από τον πρώτο διωγμό.

Παράπονα για τη συμπεριφορά ορισμένων πλουσίων ντόπιων της γειτονιάς του εκφράζει κι ο Γιάγκος Χ. Τρεχαντζάκης (**μαρτυρία 9**):

Ντυμένες αυστηρά, με τ' απαραίτητα καπελλίνα τους και τις τσάντες τους, περνούσαν αμίλητες, σοβαρές κι ακατάδεχτες σα να 'καναν μεγάλη τιμή στα ταπεινά δρομάκια της γειτονιάς που τα πατούσαν (...) απ' ένα στενόμακρο παραθυράκι του κιοσκέ τ' αρχοντικού, ένα θλιβερό μουντάκι νέου κοριτσιού, τολμούσε να κοιτάζει στο δρόμο και

³⁶⁵ Στο ίδιο, σ. 160

³⁶⁶ Στο ίδιο, σ. 161

³⁶⁷ Στο ίδιο, σ. 162

³⁶⁸ Η Έξοδος, ό.π., σ. 76-77

να χαμογελάσει κι αυτό. Και τότε κάποιο χέρι το τραβούσε απ' το παράθυρο και τη θέση του έπαιρνε η αυστηρή κι ακατάδεχτη μορφή της μαμάς³⁶⁹

για να καταλήξει όμως παρακάτω «οι απλοϊκοί άνθρωποι, οι γείτονές μας, μας έδειξαν από την αρχή μεγάλη συμπάθεια και σε καμία περίπτωση δεν θυμούμαι να μας είχαν πικράνει»³⁷⁰.

«Μας αποκαλούσαν Τουρκομερίτες, Τουρκόσπορους» αναφέρει ο ιερέας π. Εμμανουήλ Τζιώτης³⁷¹ (**μαρτυρία 14**) που παρά ταύτα προσπαθεί να δικαιολογήσει αυτή τη συμπεριφορά: «Φυσικό είναι οι Χιώτες να αισθανθήκανε κάποια ανατριχίλα, κάποια αποστροφή στην αρχή. Οι Χιώτες πάντα ήτανε κλειστά σπίτια. Δεν ήταν σαν και τώρα. Πρώτα, πού να βάλουν άνθρωπο στο σπίτι τους».³⁷²

Τον Αθανάσιο Ροδάκη (**μαρτυρία 11**) μαθαίνουμε ότι ο πατέρας του τον πήγε στο σχολείο Αττικής (στη γειτονιά του), αλλά επειδή ήταν πρόσφυγας τον έδιωξαν και αναγκάστηκε να πάει σε άλλο σχολείο. «Μέχρι και στο σχολείο δε μας ήθελαν τα προσφυγόπουλα» θυμάται «γιατί είμαστε ψειριάρηδες, έτσι μας χαρακτήριζαν. Να μην πω για τις γυναίκες μας, που τις χαρακτήριζαν πρόστυχες»³⁷³.

Η Ροδόκλεια Καλαμωτούση (**μαρτυρία 15**) αναφέρει ότι οι ντόπιοι «δέχτηκαν τους πρόσφυγες αφιλόξενα. Κανένας δεν άνοιξε ένα δωμάτιο από το σπίτι του για να το δώσει στους άστεγους, δώσαν μόνο τις αυλές τους, τα ερείπια. Δε θέλαν τον πρώτο καιρό να παντρεύονται τα παιδιά τους με πρόσφυγες, για αυτό και κλέβουνταν».³⁷⁴

³⁶⁹ Γ. Χ. Τρεχαντζάκης, *Σμύρνη-Χίος*, ό.π., σ. 53-54

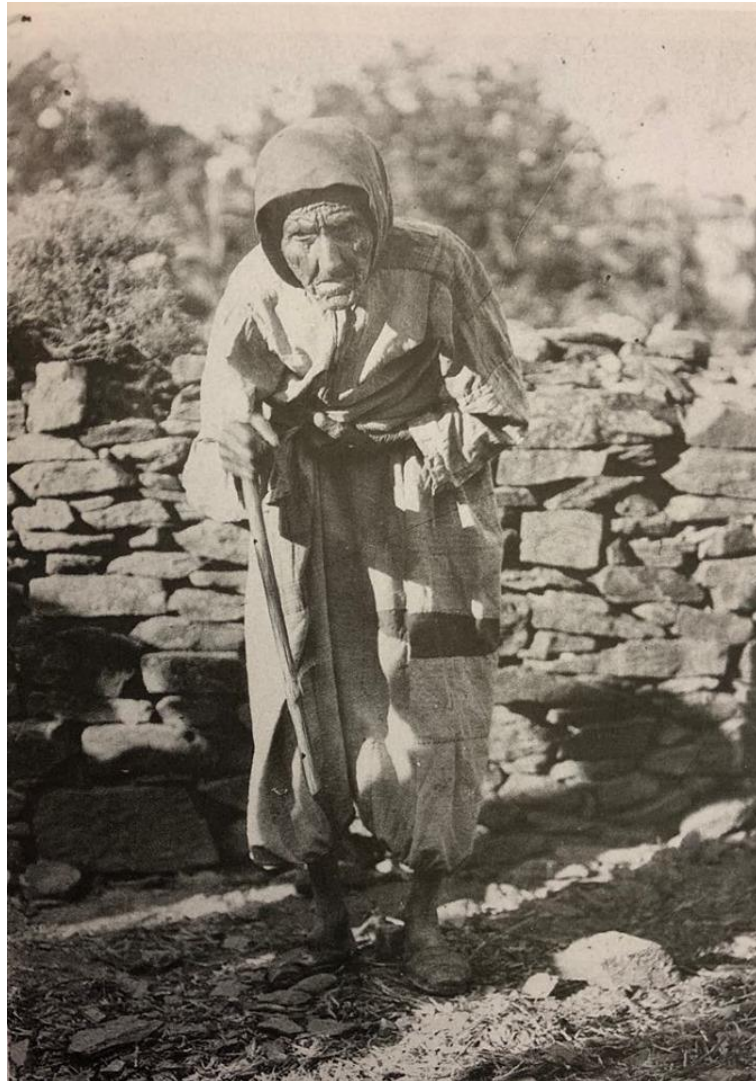
³⁷⁰ Στο ίδιο, σ. 65

³⁷¹ Α. Ρικανιάδη, ό.π., σ. 60

³⁷² Στο ίδιο, σ. 56

³⁷³ Α. Ι. Ροδάκης, «Ο δεύτερος διωγμός», ό.π., σ. 20

³⁷⁴ Δημήτρης Μελαχροινούδης, «Οι πρόσφυγες στο δήμο Ανέμων», *Χιόνη*, τεύχος 7, 1992, σ. 24



Ηλικιωμένη Μικρασιάτισσα στις Οινούσσες το 1928 (φωτ. Π. Παπαχατζηδάκη), Φωτογραφικό αρχείο Μουσείου Μπενάκη

Η Κρυστάλλω Μελαχροινούδη (**μαρτυρία 17**) ενισχύει έτι περαιτέρω την εικόνα της αξενίας των γηγενών: «Εγώ, η κόρη του Χατζή Σαρρή, τηγάνισα ψάρια μέσα σε πιάτο, γιατί η γειτόνισσα που της γύρεψα το τηγάνι της, δεν μου το ‘δωσε λέγοντας πως σε Τουρκάλες δεν το δίνω. Της το φύλαξα όμως και γω και σα μου ‘στειλε προξενειό για το γιο μου, είπα της, πως Τουρκάλας γιος δεν της κάμνει»³⁷⁵.

Αντίστοιχα η Σαρούλα Σκύφτη (**μαρτυρία 21**) θυμάται³⁷⁶:

Έφυγε το βαπόρι καμιά φορά. Μας έβγαλε στη Χίο. Ψιχάλιζε· τι να κάνουμε, όλες οι πόρτες ήταν κλειστές. Οι Χιώτες φοβούνταν, δεν ξέρω. Κοίταγαν από πάνω. Εμείς, για

³⁷⁵ Στο ίδιο, σ. 25

³⁷⁶ *Η Έξοδος*, ό.π., σ. 122 -123

να φυλαχτούμε απ' τη βροχή, στέκαμε στα ρέχτια. Συνεννογιούμασταν πως η Χίος δεν ήταν τόπος για ν' ακουμπήσουμε. Πήραμε από ένα ψωμί· ο καθένας νοιάζονταν για τον εαυτό του. Μπήκαμε σ' ένα μπακάλικο να ψουνίσουμε· πήραμε το 'να, τ' άλλο. Βγάλαμε να πληρώσουμε· ο μπακάλης δεν έπαιρνε τις παγκανότες, έλεγε: «Δεν περνάν αυτά τα λεφτά, δεν τα θέλω». Τι να κάναμε, αφήσαμε τα πράματα και φύγαμε. Όμως βγήκαμε, βρήκαμ' έναν αξιωματικό, αστυνόμο, θα σε γελάσω, κι είπαμε τι μας σύμβαινε. Φάνηκε πρόθυμος και μας είπε: «Ελάτε δω, πάμε στο μαγαζί» κι εκεί είπε του μπακάλη: «Δεν μου λες σε παρακαλώ, γιατί δεν τα παίρνεις αυτά τα λεφτά;». Τότε γύρισε σ' εμάς: «Βάλτε τα στην τσέπη σας», μας είπε, «πάρτε και τα ψούνια. Θα σ' τα πληρώσω εγώ» είπε του μπακάλη. «Δεν ντρέπεσαι, δεν βλέπεις το κακό που πάθανε; Δεν λες πώς τα φέρανε κι αυτά ως εδώ;». Πήραμε τα ψούνια κι άρατες (άφαντες). Έλα όμως που ψιχάλιζε και βράδιαζε. Στραφήκαμε στα περιβόλια, κάτω από τα δέντρα· εκεί δεν θα βραχούμε πια. Ξημερώσαμε. Σταμάτησ' η βροχή. Κουβαριασμένες η μία κοντά στην άλλη. Το πρωί τα μάσαμε πάλι και δρόμο για μέσα στη Χίο (...).

Οι μνήμες της Μαρίας Μπιρμπίλη³⁷⁷ (μαρτυρία 22) δεν είναι καλύτερες:

Το πρωί παίρνομε το δρόμο για τ' Αλάτσατα. Εγώ είχα την κόρη κρεμασμένη στην πλάτη κι έναν μποζά στο χέρι· η συχωρεμένη η μαμά μου κουβάλαε μια στάμνα νερό για τα παιδιά. Το βράδυ μείναμε στ' Αλάτσατα, σ' ένα συγγενή μας. Όλη νύχτα κι εκεί το κανόνι δε σταμάτησε. Το πρωί περνούσανε στρατιώτες, μας είπανε πως οι Τούρκοι φθάσανε στο Πυργί. Τα μαζέψαμε κι από τ' Αλάτσατα και πήγαμε στα Λίτζια, στους Βίτελ τα λουτρά· εκεί είχε καϊκια πολλά. Μπήκαμε σ' ένα καϊκι, μαζί και λίγοι χωριανοί, και βγήκαμε στη Χίο. Στην αρχή μείναμε στο λιμάνι. Χάμω στα χώματα κοιμόμαστε. Μια μέρα ο άντρας μου μού λέει: «Μαρία, να σηκωθούμε να φύγουμε, βλέπω τους αξιωματικούς χωρίς εξαρτήσεις, φοβάμαι μη γίνει κανένα κίνημα». Νύχτα μας εσήκωσε. Παίρνομε πάλι τα έχοντά μας στον ώμο, και τραβούμε νότια και πάμε σ' ένα περιβόλι. Ο νοικοκύρης μάς διώχνει, φοβήθηκε μη φάμε τα μανταρίνια. Πάμε σ' έναν ελιώνα. Μας διώχνουν κι από κει. Εμείς δε φύγαμε. «Κερατά», του λέει ο άντρας μου, «εμείς είμαστε διωγμένοι, πού θες να πάμε;». Κάναμε σπιτάκια με τις πέτρες, σαν τα παιδιά, και κάτσαμε. Πιάνει ένα απόγευμα βροχή, δεν είχαμε πώς να προφυλαχτούμε. Πήγαμε σ' ένα σπίτι, κάτω από τα σκαλοπάτια. Το πρωί ανοίγει ο νοικοκύρης την πόρτα, μας βλέπει, την ξανακλείνει. Σε λιγάκι ξαναβγαίνει, κρατούσε τρεις φέτες ψωμί και τυρί για τα παιδιά. «Εμείς», του είπαμε, «ήρθαμε για να φυλαχτούμε, δεν ήρθαμε για ελεημοσύνη». Ένα μήνα μείναμε στη Χίο, ούτε παράθυρο, ούτε πόρτα χιώτικη είδαμε ανοιχτή. Μετά, σπάσαμε μια αποθήκη και πήγαμε και καθίσαμε. Από κει δα ξεκινήσαμε και φύγαμε.

³⁷⁷ Στο ίδιο, σ. 72

Φαιόχρωμες είναι οι μνήμες και της Ζωής Τικόγλου³⁷⁸ (**μαρτυρία 25**) από την ελάχιστη παραμονή της στο νησί: «Πρωτοβγήκαμε στη Χίο· ήταν το πιο κοντινό λιμάνι. Δεν μας κάναν καθόλου καλή υποδοχή. Είχε πέσει και πολύς κόσμος. Ούτε νερό δε μας δίναν».

Μια ακόμη ενδεικτική της υποδοχής των προσφύγων εικόνα μας δίνει η παρακάτω μαρτυρία του Ηλία Θεριουδάκη (**μαρτυρία 13**):

Γενικά αντιμετωπίσαμε όλοι οι πρόσφυγες αυτή την περιφρόνηση. Ακόμη και στην εκκλησία δεν μας ήθελαν οι Χιώτες κοντά τους. Μια φορά, ο παπάς της Λέττεινας, πάνω στο κήρυγμα είπε, αγαπάτε αλλήλους και μια ενορίτισσα αρώτησε τον παπά. Και τους πρόσφυγες πάτερ μου; Ο παπάς, στάθηκε μες στη μέση της Ωραιάς Πύλης για μερικά λεπτά σιωπηλός και μετά φώναξε: Αλλονού Θεού άνθρωποι είναι οι δύστυχοι, και αλλονού νάτανε, στη θέση που βρίσκονται σήμερα, είναι καλό να τους δώσουμε ένα ποτήρι νερό και ένα μέχρι βοήθειας και στήριξης. Το αγαπάτε αλλήλους είναι για κάθε άνθρωπο πάνω στη γη. Και η κυρία που ρώτησενε ημουγκάθηνε. Αλλοίμονο δε, αν προσφυγόπουλο αγαπούσε Χιωτοπούλα ή Χιωτοπούλα προσφυγόπουλο.³⁷⁹

Ο Γεώργιος Σεφέρης στο ημερολόγιο «Μέρες Α'»³⁸⁰ κάνει λόγο για ένα ακραίο συμβάν:

Σήμερα άκουσα από ένα πρόσφυγα τούτο: Έφευγαν από τη Σμύρνη. Όταν βγήκαν στη Χίο μαγαζιά, σπίτια, πόρτες, παράθυρα, τα πάντα, έκλεισαν μονομιάς. Αυτός με τη γυναίκα του μέσα στο κοπάδι... το μωρό έξι μέρες να τραφεί, έκλαιγε, χαλούσε τον κόσμο. Η μάνα ζητά νερό - από ένα σπίτι τελοσπάντων αποκρίνονται: «ένα φράγκο το ποτήρι». Κι ο πατέρας, που διηγείται: «Έφτυσα τότε μέσα στο στόμα του παιδιού μου για να το ξεδιψάσω».

Συγκλονιστικές είναι στο σύνολό τους οι μελανές μνήμες των προσφύγων. Ο Κωνσταντίνος Καραμπλάκας³⁸¹ (**μαρτυρία 24**), προσέφυγε στις Οινούσσες (ή Αιγνούσα), που υπάγονται διοικητικά στο νομό Χίου, και παραθέτω τη μαρτυρία του, η οποία εμπεριέχει ως προς τις σχέσεις των γηγενών με τους πρόσφυγες μια οπτική πιο εξισορροπημένη:

³⁷⁸ Στο ίδιο, σ. 107-108

³⁷⁹ Δ. Γ. Μαρή, ό.π. σ. 10

³⁸⁰ Γεώργιος Σεφέρης, *Μέρες Α'*, Αθήνα, εκδόσεις Ίκαρος, 2019, σ. 61

³⁸¹ Νίκος Ανδριώτης, *Το μικρό ταξίδι*, ό.π., σ. 133

Λοιπόν ήμασταν άγριοι κι εμείς, ήτανε άγριοι κι εκείνοι. Αλλά ύστερα ημέρεψαν τα πράγματα. Περνούσαμε καλά. Μας πήρανε με τα βαπόρια τους, εδουλέψαμε όμως, όχι τσάμπα. Εδουλέψαμε, κουρασθήκαμε, πληρωθήκαμε. Στις αρχές, μέχρι που να συνηθίσει ο ένας τον άλλο εδώ στην Αιγνούσα, εμείς οι πρόσφυγες με τους Αιγνουσιώτες, είχαμε κάτι γκρίνιες. Ύστερα φτιάζανε τα πράγματα. Όπως τα αντρόγυνα καμιά φορά, ίσαμε που να νιώσει ο ένας τον άλλο.

Αντίθετη με τους παραπάνω άποψη είχε η Μαριγίτσα Κοπανά (**μαρτυρία 16**) που υποστηρίζει ότι οι Καλλιμασιώτες ήταν «καλοδεχούμενοι»³⁸².

Επίσης θετική είναι η αποτίμηση της υποδοχής στη Χίο και για τον Νικόλαο Πεττό³⁸³ (**μαρτυρία 23**), που τελικά θα ζήσει στις Οινούσες: «Μετά από καμιά δεκαπενταριά μέρες πήγαμε στη Λαγκάδα κι από κει στη Βολισσό. Στη Βολισσό βρήκαμε σπίτια, οι άνθρωποι μας αγκαλιάσανε καλά (...) Ήρθαμε αρχές του Σεπτεμβρη (...) Πήγαμε στη Βολισσό, επειδή ήτανε μεγάλη και είχε και δουλειά. Όλοι οι Βολισσαίοι μας περιποιηθήκανε, μας αγαπούσανε».

Επισκοπώντας τις παραπάνω μαρτυρίες καταλήγουμε στο συμπέρασμα πως όλοι όσοι τοποθετούνται θετικά για τη φιλοξενία των αυτοχθόνων ή προσπαθούν να δικαιολογήσουν τις αντιδράσεις των γηγενών ή να τις παρουσιάσουν μετριασμένες, είναι άνθρωποι που τελικά παρέμειναν στο νησί. Τις αρνητικότερες εικόνες μας μεταφέρουν, κατά πλειοψηφία, εκείνοι που έφτασαν στη Χίο, έμειναν για μικρό διάστημα κι έφυγαν. Αυτοί, δηλαδή, για τους οποίους η Χίος ήταν ο πρώτος σταθμός. Τούτο εξηγείται εν μέρει αφού αποτελούσαν μέρος μιας ατέρμονης εισροής που τον πρώτο καιρό άγγιξε τις 60.000 προξενώντας τον πανικό των αρχών, την παράλυση του νησιού και την ενόχληση έως εχθρικήτητα των κατοίκων που ξαφνικά έβλεπαν την καθημερινότητά τους ν' αλλάζει άρδην και την περιουσία τους ν' απειλείται. Τουναντίον οι πρόσφυγες που έμειναν μόνιμα στη Χίο έχουν θετικότερες μνήμες ή έστω έχουν ξεθωριάσει οι μελανές ενθυμήσεις τους, πράγμα που φρονώ ότι αποτελεί απότοκο της ενσωμάτωσης που σταδιακά συντελέστηκε.

³⁸² Δ. Μελαχροινούδης, ό.π., σ. 24

³⁸³ Ν. Ανδριώτης, ό.π., σ. 124 και σ. 126

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

Ζητήματα «αραίωσης»

«Η αραίωσις των προσφύγων θα είνε η σωτηρία των» (*Νέα Χίος*, 12/05/1923)

Ήδη από το Σεπτέμβριο του 1922, που καταφθάνουν οι πρόσφυγες, προβάλλει επιτακτικό το ζήτημα της περιβόητης αραίωσής τους. Οι πυκνές συγκεντρώσεις προσφύγων στην πόλη την ασφυκτιούν κι έτσι συζητιέται ότι θα ήταν καλύτερο να περισυλλεγούν από την Αστυνομία και να διανεμηθούν στα χωριά³⁸⁴. Δεν είναι μόνο ο συνωστισμός, όμως, που επιβάλει αραίωση· είναι και η αδυναμία της νήσου να διαθρέψει τόσα πολλά άτομα καθότι «δεν είναι ούτε μεγάλη ούτε πεδινή (μόλις τα 14% αυτής αποτελούσι καλλιεργήσιμοι κάμποι) ούτε γεωργικώς πλουσία εις είδη τροφής-διότι η μαστίχη, τα εσπεριδοειδή και τα αμύγδαλα δεν αποτελούσι τροφήν»³⁸⁵. Αυτό επιβεβαιώνεται και από τα λεγόμενα της Ευαγγελίας Βαβουτάκη (**μαρτυρία 20**): «Εδώ (στη Χίο) δεν είχε γεωργικά πράγματα πολλά. Πήγαιναν στα χωριά... Ο άλλος μου ο αδερφός ο μεγάλος ήταν παντρεμένος και πήγε στην Παλιά Ελλάδα. Ήρθε ένα παπόρι και μάζεψε οικογένειες και πήγε στην Παλιά Ελλάδα πως εκεί έχει δουλειές να πάνε να δουλεύουνε οι πρόσφυγες»³⁸⁶. Η *Παγχακή* ελπίζει ότι ο αρχικός αριθμός των στη Χίο συγκεντρωμένων προσφύγων, υπερβαίνων τις 60.000, θα περιορισθεί «εις ολιγώτερον του ενός τρίτου»³⁸⁷. Σύντομα ξεκινούν οι διαρροές προς «διάφορα Κέντρα της Παλαιάς Ελλάδας και Κρήτην»³⁸⁸. Πληροφορούμαστε ότι αναχωρούν πέντε ατμόπλοια πλήρη πολεμικών ειδών και προσφύγων³⁸⁹ με τον αριθμό των αναχωρούντων να φτάνουν τις 18.000³⁹⁰. Μέσα σε λίγες μέρες «οι εις διάφορους Λιμένας της Παλαιάς Ελλάδος και ιδίως Πειραιά και Θεσσαλονίκην αναχωρήσαντες Μικρασιάται πρόσφυγες ανέρχονται εις 38.000»³⁹¹.

Ωστόσο «διά τηλεγραφήματός των προς την ενταύθα Γεν. Διοίκησιν η Γενική Διοίκησις της Κρήτης παρακαλεί όπως του λοιπού μη επιτραπεί η διά Κρήτην

³⁸⁴ Εφημ. *Νέα Χίος*, 10-09-1922

³⁸⁵ Εφημ. *Νέα Χίος*, 06-03-1923

³⁸⁶ Α. Ρικανιάδη, ό.π., σ. 61

³⁸⁷ Εφημ. *Παγχακή*, 24-09-1922

³⁸⁸ Εφημ. *Νέα Χίος*, 20-09-1922

³⁸⁹ Στο ίδιο

³⁹⁰ Στο ίδιο

³⁹¹ Εφημ. *Νέα Χίος*, 24-09-1922

αναχώρησις Προσφύγων λόγω του Μεγάλου εν τη νήσω αποβιβασθέντος αριθμού ο οποίος καθιστά προβληματική την θέσιν της νήσου και των εν αυτή προσφύγων»³⁹².

Η πόλη τείνει να επιστρέψει στους ρυθμούς της, αλλά για να γίνει αυτό ομαλά απαιτείται αραίωση, διαβάζουμε στη *Νέα Χίος*³⁹³. Παρά ταύτα «το Υπουργείον περιθάλλεως διά τηλεγραφήματός του απαγορεύει απολύτως την αναχώρησιν επί του παρόντος προσφύγων διά Πειραιά, Αθήνας, Βόλον, Θεσσαλονίκη και Κρήτην»³⁹⁴. Τα νούμερα μιλούν από μόνα τους:

*(...) η Χίος δεν δύναται να περιποιηθή επαρκώς 37.000 πρόσφυγας, ενώ η διπλασία Μυτιλήνη φιλοξενή 45.000 και ιδιαιτέρως η Πόλις της Χίου κατοικουμένη από 10.000 κατοίκους, δεν δύναται επαρκώς να φιλοξενήσει 20.000 Πρόσφυγας. Διά τούτο είναι επιβεβλημένη ανάγκη προς το συμφέρον αμφοτέρων των μερών να ληφθή μέριμνα ίνα όπως, ή μερικά χιλιάδες προσφύγων μεταφερθούν εις μέρη του Κράτους όπου δεν μετέβησαν ή ελάχιστοι μετέβησαν, ή τουλάχιστον να κατανεμηθή και εις τας Κοινοτήτας της Υπαίθρου χώρας ανάλογος αριθμός ένθα και υπό καλητέρας υγιεινάς συνθήκας θα ευρεθώσιν και εργασίας παντοειδείς θα επιτύχωσιν, και τα μέσα της συντηρήσεως ακοπώτερα και ευωδότερα θα τοις παρέχονται.*³⁹⁵

Παρά το μεγάλο αριθμό της συγκέντρωσής τους στο νησί, όμως, «διά νεωτέρου τηλεγραφήματος προς την Νομαρχίαν το Υπουργείον Περιθάλλεως απαγορεύει παντελώς την δι' Αθήνας και Πειραιά αναχώρησιν των Προσφύγων, και δι' ιδίων ακόμη ναύλων»³⁹⁶. Στο μεταξύ «ο Πανιώνιος Σύλλογος, 100.000 Αμερικανικά Εκκλησία, ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός και πολλάί άλλαι Φιλανθρωπικαί Οργανώσεις καταβάλλουν προσπάθεια όπως επιτραπή η εις Αμερικνήν είσοδος των προσφύγων εκείνων των οποίων οι συγγενείς των ευρίσκονται ενταύθα»³⁹⁷.

Στην από 15-03-1923 υπ' αρ. 8 συνεδρίαση του ΔΣ Χίου³⁹⁸ διαβάζουμε ότι

εάν λάβομεν υπόψει την έκτασιν της πόλεως, τας κατοικίας και τον πληθυσμόν των Χίων κατοίκων, συγχρόνως τα μέσα άτινα παρέχει προς συντήρησιν από απόψεως τροφίμων και ύδατος, παρατηρώ ότι ο εγκατασταθείς εν τη πόλει μας προσφυγικός πληθυσμός είναι υπερβολικά δυσανάλογος προς εκείνον τον οποίον δύναται να περιθάλλη. Η

³⁹² Εφημ. *Νέα Χίος*, 06-10-1922· Εφημ. *Παγχαϊκή*, 03-11-1922

³⁹³ Εφημ. *Νέα Χίος*, 08-10-1922

³⁹⁴ Εφημ. *Νέα Χίος*, 22-10-1922· επίσης Εφημ. *Νέα Χίος*, 29-10-1922

³⁹⁵ Εφημ. *Νέα Χίος*, 13-12-1922

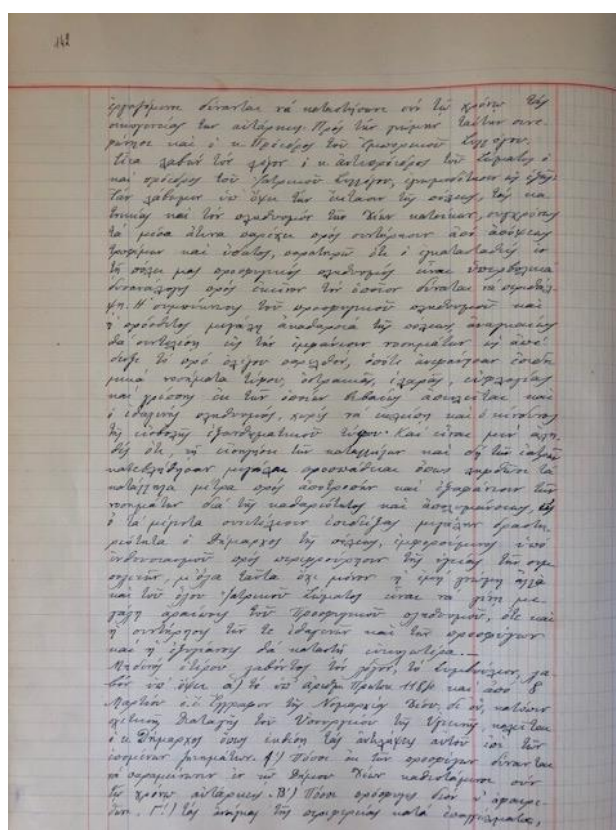
³⁹⁶ Εφημ. *Νέα Χίος*, 15-12-1922· Εφημ. *Παγχαϊκή*, 17-12-1922

³⁹⁷ Εφημ. *Νέα Χίος*, 05-01-1923

³⁹⁸ Βιβλίον πρακτικών συνεδριάσεων του Δημοτικού Συμβουλίου Χίου, ό.π., σ. 139-144

συμπύκνωσις του προσφυγικού πληθυσμού και η πρόσθετος μεγάλη ακαθαρσία της πόλεως αναγκαίως θα συντελέσει εις την εμφάνισιν νοσημάτων, ως απέδειξε το προ ολίγου παρελθόν, οπότε ανεφάνησαν επιδημικά νοσήματα τύφου, οστρακιάς, ιλαράς, ευφλογιάς και γρίπης εκ των οποίων βεβαίως απειλείται και ο ιθαγενής πληθυσμός, χωρίς να εκλείπη και ο κίνδυνος της εισβολής εξανθηματικού τύφου.³⁹⁹

Η γνώμη, δε, όλου του ιατρικού σώματος είναι να γίνει μεγάλη αραίωση του προσφυγικού πληθυσμού ώστε η συντήρηση ιθαγενών και προσφύγων, αλλά και η εξυγίανση θα επιτευχθούν ευκολότερα⁴⁰⁰. Το σχετικό απόσπασμα εκτίθεται στη σελ. 142 του πρακτικού:



Τον Απρίλιο του 1923 πληροφορούμαστε ότι στη Χίο παραμένουν 33.000 πρόσφυγες. Ωστόσο εξακολουθεί η απαγόρευση της ελεύθερης και κατά βούληση μετακίνησης των προσφύγων, «μέτρον γενικόν, υπαγορευθέν από σοβαρωτάτους λόγους δημόσιας υγείας και συντείνον εκ παραλλήλου εις την πρόληψιν της αθρόας συρροής του προσφυγικού κόσμου εις ωρισμένα μεγάλα του Κράτους κέντρα, υπερπληρωθέντα προ πολλού και μη δυνάμενα προ της παρελεύσεως του χειμῶνος ν’

³⁹⁹ Στο ίδιο, σ. 142

⁴⁰⁰ Στο ίδιο, σ. 142

αραιωθώσι»⁴⁰¹. Η Χίος ζητά περαιτέρω αραιώση, αλλά το Υπουργείο Υγιεινής απαντάει ότι προηγείται η διάσωση «εκ των εσχατιών του Πόντου, της Κιλικίας, Νοτίου Μικρασίας κλπ. 200.000 περίπου προσφύγων, βεβαρημένων διά λοιμωδών και μεταδοτικών νόσων»⁴⁰².

Όπως τονίζει η *Νέα Χίος* «Η αραιώσεις των προσφύγων θα είνε η σωτηρία των»⁴⁰³, γι' αυτό και όταν ζητούνται πρόσφυγες αμπελουργοί για να καλύψουν γεωργικές ανάγκες των αμπελοκτημόνων της Πελοποννήσου επιβραβεύει το μέτρο⁴⁰⁴ ως το καλύτερο και περισσότερο μελετημένο⁴⁰⁵. Έπειτα τα υπουργεία Γεωργίας και Κοινωνικής Πρόνοιας αποφασίζουν τη μεταφορά 4.000 προσφύγων εκ Χίου στην Πάτρα, στην Κόρινθο, τον Πύργο και τη Μαραθούπολη ελλείψει εργατικών χεριών, ενώ επιτρέπουν και τη μετάβαση καπνοκαλλιεργητών στη Λήμνο⁴⁰⁶. Εν συνεχεία ανακοινώνονται αναχωρήσεις προσφύγων⁴⁰⁷, μεταξύ των οποίων 2.000 σε Κόρινθο και Λήμνο⁴⁰⁸, και στις αρχές Ιουλίου του 1923 διαβάζουμε ότι

*απεστάλησαν προς τας διοικητικές αρχάς Χίου και Μυτιλήνης, οδηγίαι σχετικώς με την αποφασισθείσαν υπό του Υπουργικού Συμβουλίου, αραιώσιν των προσφύγων των νήσων τούτων. Εστάλησαν επίσης και τα αναγκαιούντα χρήματα, διά να δοθούν εις τους πρόσφυγας τους έχοντας εις πολλές πόλεις της Ελλάδος οικείους διά να εγκατασταθούν παρ' αυτοίς. Επίσης γίνεται σκέψις περί ευρύτερας μεταφοράς αυτών εδόθησαν δε αι δέουσαι διαταγαί εις την εποικιστικήν υπηρεσίαν της Μακεδονίας, όπως ετοιμάσει τον αναγκαιούντα χώρον προς εγκατάστασιν αυτόθι 30 χιλ. προσφύγων εκ Χίου και Μυτιλήνης.*⁴⁰⁹

⁴⁰¹ Εφημ. *Παγχακή*, 17-03-1923

⁴⁰² Στο ίδιο

⁴⁰³ Εφημ. *Νέα Χίος*, 12-05-1923

⁴⁰⁴ Εφημ. *Παγχακή*, 21-04-1923 «Αι αθηναϊκές εφημερίδες γράφουν ότι τι Υπουργείον της Κοινωνικής πρόνοιας διέταξε να μεταφερθούν εκ Χίου εις Πελοπόννησον 5.000 πρόσφυγες αμπελουργοί. Το ίδιον υπουργείον καταρτίζει επίσης καταλόγους των εν Ελλάδι αγροτών προσφύγων προς οριστικήν τούτων εγκατάστασιν εις τας αγροτικάς περιφερείας»

⁴⁰⁵ Στο ίδιο

⁴⁰⁶ Εφημ. *Παγχακή*, 28-04-1923

⁴⁰⁷ Εφημ. *Νέα Χίος*, 19-06-1923· Εφημ. *Νέα Χίος*, 28-06-1923· Εφημ. *Παγχακή*, 19-05-1923· Εφημ. *Παγχακή*, 20-06-1923· Εφημ. *Παγχακή*, 29-06-1923

⁴⁰⁸ Εφημ. *Παγχακή*, 19-05-1923

⁴⁰⁹ Εφημ. *Νέα Χίος*, 07-07-1923

κροήσαν. Δὲν σημαίνει τίποτε
ἂν ζημιωθοῦν τώρα ἐλάχιστα.

Η ΑΡΑΙΩΣΙΣ

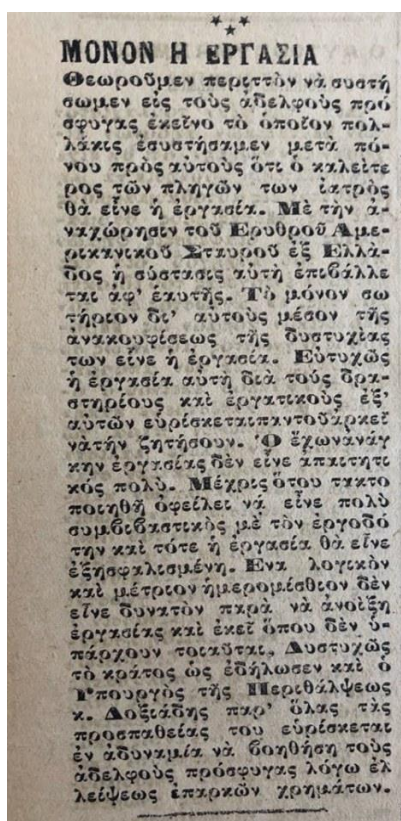
Ἦρχισεν, εὐτυχῶς, ἡ ἀραιώ-
σις τῶν ἐν τῇ νήσῳ μας προσφύ-
γων, μεταφερθέντων ἕως τώρα πε-
ρὶ τὰς δύο χιλιάδας τοιούτων εἰς
Κόρινθον καὶ Ἀθήνας. Δὲν ἀρκεῖ
ὁμῶς τοῦτο. Ἐπιβάλλεται γενναιο-
τέρα ἡ ἀραιώσις, διότι καὶ ἄλλοτε
ἐτονίσαμεν, ὅτι ἡ νήσός μας δὲν δύ-
ναι νὰ βαστάσῃ πρόσφυγας, ὑ-
περβαίνοντας τὸ ἥμισυ τοῦ προαν-
ματικοῦ ληγενοῦς πηγεθυσμοῦ. Καὶ
ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ἐρωτῶμεν, εἰ νὰ
ἐγένεν ἀραγεὺς πόσους τὴν πόλιν εἰ-
χεδῶσιν ὁ κ. ὑπουργὸς τῆς Περιθάλ-
ψεως πρὸ μηνῶν εἰς τὸν κ. Γ. Χα-
τζηφραγκοῦλῃν Ἀνδρεάδην, ὅτι
τὸν Ἀπρίλιον θὰ μεταφέρῃ ἐντεῦ-
θεν περὶ τὰς 20 χιλιάδας προσφύ-
γων ὡς τοῦλάχιστον διὰ τῆς ὑπο-
γραφῆς του ἐδήλωσεν εἰς τὸ «Ἐ-
λευθερον Βῆμα» πρὸ διμήνου πε-
ρίπου ὁ κ. Ἀνδρεάδης, ἀπαντῶν
καὶ ἀντικρούων τὸν ἐνεργήσαντα
δραστηρίως διὰ τὴν ἀραιώσιν τῶν
ἐν Χίῳ προσφύγων κ. Λεωνῆν Καλ-
βοκορέσην; Θὰ ἐλησμονήθῃ, φαί-
νεται, καὶ ἀπὸ τὸν δόσαντα τὴν ὑ-
πόσχεσιν καὶ ἀπὸ τὸν λαβόντα.
Τὴν ὑπενθυμίζομεν ταπεινῶς εἰς
ἀμφοτέρους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΩΟ

Εργασία

«(...) όχι μόνο το επάγγελμα δεν έχει ανάγκη πρόσθετου προσωπικού, αλλά τουναντίον περνάει κρίση λόγω του συναγωνισμού που προκάλεσαν οι πρόσφυγες» (από 15/03/1923 8^η συνεδρία Δ.Σ. Χίου)

Οι μήνες περνούν και το Κράτος βαρυνκομά από την υποχρέωση διατροφής άνω του ενός εκατομμυρίου προσφύγων⁴¹⁰. Κατ' αναλογία προς το γηγενή πληθυσμό η Χίος έχει τους περισσότερους (53%)⁴¹¹. Ήδη από τα τέλη του 1922 το Κράτος ανακοίνωνε ότι θα παύσει τη διανομή επιδόματος στους ικανούς προς εργασία πρόσφυγες, «προς καταπολέμησην της αργίας» τους «αναμένοντες παρά του Κράτους την ολοκληρωτικήν συντήρησίν των»⁴¹².



Εφημ. *Νέα Χίος*, 30-06-1923

⁴¹⁰ Εφημ. *Νέα Χίος*, 30-06-1923, όπου ο συνολικός αριθμός των αφιχθέντων προσφύγων υπολογίζεται σε 1.100.000. Εφημ. *Παγκιακή*, 10-03-1923, όπου σύμφωνα με τις επίσημες στατιστικές ο αριθμός των αφιχθέντων μαζί με αυτούς που ήταν καθ' οδόν μέχρι τέλους Δεκεμβρίου 1922 ανερχόταν σε 920.000

⁴¹¹ Εφημ. *Νέα Χίος*, 30-06-1923

⁴¹² Εφημ. *Νέα Χίος*, 24-12-1922

Στην από 15-03-1923 8^η συνεδρία του ΔΣ Χίου⁴¹³ το ΔΣ καλείται κατόπιν εντολής του Υπουργείου Υγιεινής που διαβιβάστηκε στη Νομαρχία να συντάξει έκθεση που να απαντά στα παρακάτω ερωτήματα:

- 1) Πόσοι εκ των προσφύγων δύνανται να παραμείνουν στο δήμο Χίου καθιστάμενοι συν τω χρόνω αυτάρκεις
- 2) Πόσοι πρόσφυγες δέον είναι να αφαιρεθούν
- 3) Τις ανάγκες της περιφέρειας κατ' επαγγέλματα και
- 4) Αριθμό επαγγελματιών οι οποίοι περισσεύουν «ενταύθα»

Σχετικά με το πρώτο ερώτημα υποβλήθηκε από το γραφείο Περιθάλψεως σημείωμα σύμφωνα με το οποίο ο αριθμός των προσφύγων που βρίσκονται στην περιφέρεια του δήμου Χίου έχει ως εξής:

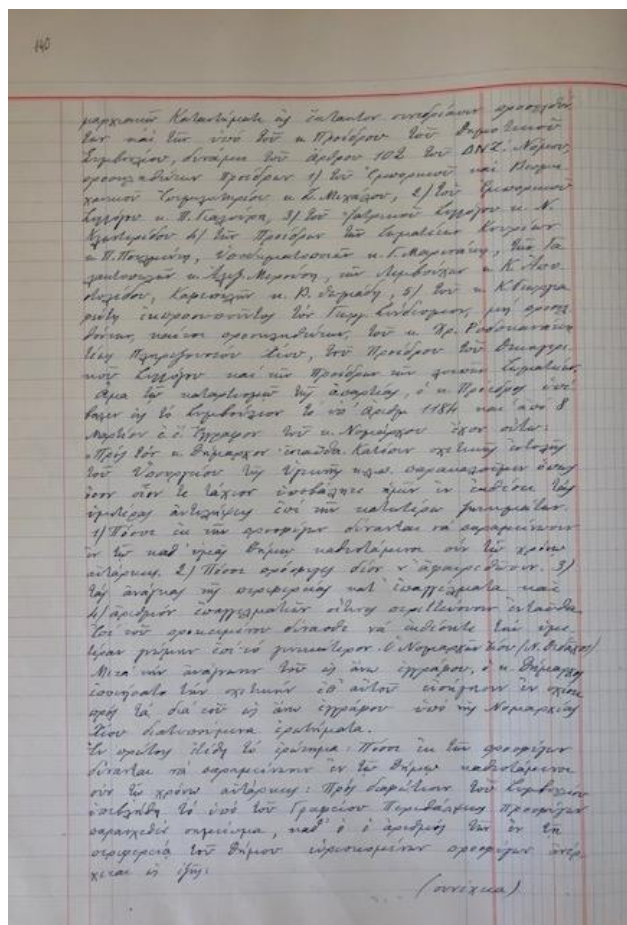
	Άνδρες κάτω των 14 ετών	Άνδρες άνω των 14 ετών	Γυναίκες κάτω των 14 ετών	Γυναίκες άνω των 14 ετών
Πόλις Χίου	3.275	4.008	3.174	7.128
Αρμένιοι	104	117	103	199
Κιρκάσιοι	6	6	5	34
Κάμπος	394	505	368	951
Λιβιάδια	165	180	155	316
	3.944	4.816	3.805	8.628

Επί τη βάσει των πληροφοριών τούτων γενομένης συζητήσεως έλαβε τον λόγο εκπρόσωπος του Γεωργικού Συνδέσμου ο οποίος γνωμάτευσε ότι «η δημοτική περιφέρεια Χίου, ήτοι Κάμπος, κυρίως πόλις και Λιβιάδια δύναται να χρησιμοποιήση πεντακοσίους γεωργούς ωρίμου ηλικίας δυναμένους να ανταποκριθώσιν εις την καλλιέργειαν των αγροτικών κτημάτων». Εν συνεχεία έλαβαν το λόγο οι πρόεδροι των Κουρέων, υποδηματοποιών, βυρσοδεψών και γαλακτοπωλών που δήλωσαν ότι τα εκπροσωπούμενα επαγγέλματα δεν έχουν καμία ανάγκη επαγγελματιών προσφύγων. Ακολούθησε ο πρόεδρος των καφεπωλών που γνωμάτευσε ότι μπορούν να χρησιμοποιηθούν περί τους είκοσι πρόσφυγες ως «υπηρετικόν προσωπικόν». Ο πρόεδρος των λεμβούχων επεσήμανε ότι όχι μόνο το επάγγελμα δεν έχει ανάγκη πρόσθετου προσωπικού, αλλά τουναντίον περνάει κρίση λόγω του συναγωνισμού που προκάλεσαν οι πρόσφυγες, παρότι αδαείς ως προς τη συγκεκριμένη απασχόληση,

⁴¹³ Βιβλίον πρακτικών συνεδριάσεων του Δημοτικού Συμβουλίου Χίου, ό.π., σ. 139-144

αφού πρωτύτερα ήταν αχθοφόροι. Τέλος ο πρόεδρος του Εμπορικού Επιμελητηρίου γνωμάτευσε ότι μπορούν να παραμείνουν στην πόλη 1.000 οικογένειες των οποίων οι άρρενες αρχηγοί εργαζόμενοι δύνανται συν τω χρόνω να καταστούν αυτάρκεις.

Παρακάτω παρατίθενται οι σελίδες από τις οποίες εξήχθησαν τα σχετικά αποσπάσματα:



χιλίων εργατών λατομείων στην Κασάνδρα⁴¹⁸. Αργότερα το Κράτος θα δώσει την εγγύησή του για τη χορήγηση δανείων από την Εθνική Τράπεζα της Ελλάδας σε καπνοκαλλιεργητές⁴¹⁹. Όλα αυτά αποτελούν μέτρα του Κράτους για εργασιακή αποκατάσταση των προσφύγων.

«Όταν ελύσαμε το πρόβλημα της στέγασης, αρχίσαμε να λύνουμε και το πρόβλημα της μάζας»⁴²⁰ διηγείται η Κατερίνα Καρακωσταντή (**μαρτυρία 10**), η οποία μας δίνει πληροφορίες για τις εργασίες στις οποίες απασχολήθηκαν οι γυναίκες πρόσφυγες.

Γυναίκες, άντρες στη δουλειά. Στα χωράφια, στα εργοστάσια, στους φούρνους, στις οικοδομές, παντού· στο μανταρίνι οι γυναίκες και στη μαστίχα του Καρδασιλάρη και του Κάβουρα και στα καπνά του Μπουρνιά. Παραδουλεύτρες στα σπίτια, νοσοκόμες στις κλινικές και στα νοσοκομεία, κεντήστρες, υφάντρες. Μια Αρμένισσα στον καινούργιο δρόμο, ύφαινε χαλί τύπου Περσίας. Βελέντζες όμορφες, με φράτζες ύφαινε και το Γιασεμιώ του Πολυχρόνη. Όλες χρουσοχέρες. Κεντούσανε τσεβρέδες με μπρίλα, μπλέκανε με μετάξια νήματα και κλωστές ό,τι δεν βάνει ο νους ανθρώπου. Κι ήταν τόσο προσεκτικές, ώστε η εντύπωση έκανε στους καταστηματάρχες η μιζέρια τους. Ακόμα και για τις κάλτσες επροσέχανε το πάχος και την απόχρωση του νήματος. Η κυρά Μπαλαχούτενα είχε ατέλειωτη δουλειά γιατί δεν ήθελε, λέει, να είναι η δουλειά της «ταρακλειά» (παράταιρη). Επήγανε επίσης και εργάτριες στα Ταμπάκικα, στα βυρσοδεψεία, δηλαδή οι πρώτες γυναίκες που επιάσανε εκεί δουλειά. Ήταν η Φιλιώ η Ζαννάρα, η Ευθαλία η Ρειζεντριανή και η Αθανασία Παπαδοπούλου και εγυρίζανε τση βαρέλες στη δέψης.⁴²¹

⁴¹⁸ Εφημ. *Νέα Χίος*, 30-06-1923

⁴¹⁹ Εφημ. *Νέα Χίος*, 04-08-1923

⁴²⁰ Δ.Γ. Μαρή, ό.π., σ. 12

⁴²¹ Στο ίδιο, σ. 12

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΑΤΟ

Αριθμοί

«Εν συνόλω ο νομός Χίου εδέχθη 33.202 άτομα έναντι 63.235 αυτοχθόνου πληθυσμού» (Νέα Χίος, 31/03/1923)

Οι πρόσφυγες της Χίου το Σεπτέμβριο του 1922 ξεπερνούν τις 60.000⁴²², εκ των οποίων μετά την πρώτη αραίωση παραμένουν 38.000⁴²³, κι από αυτούς οι 20.000 διαμένουν στην πόλη της Χίου⁴²⁴. Ως το Μάρτιο του 1923 ο συνολικός αριθμός των εν Χίω προσφύγων φθάνει τις 33.200⁴²⁵ προερχόμενοι «ως επί το πλείστον από την Ερυθραίαν και την περιοχήν Καράβουρνα, οι δε λοιποί εκ του νομού Σμύρνης, Μαρμαρά, και Κωνσταντινουπόλεως. Η δυσαναλογία μεταξύ άρρενος και θήλεως πληθυσμού είναι τρομακτική»⁴²⁶. Μετά από πρόχειρο υπολογισμό του αρθρογράφου οι 70 στους 100 είναι γυναίκες⁴²⁷.

*Η πόλις της Χίου φιλοξενεί 13.870 άτομα έναντι 15.181 ιθαγενούς πληθυσμού. Τα προάστεια αυτής 5.257 έναντι 11.186. Εις τα Καμπόχωρα ο προσφυγικός πληθυσμός ανέρχεται εις 2.193 έναντι 9.878 ιθαγενών. Η περιφέρεια Καρδαμύλων φιλοξενεί 2.910 έναντι 7.865 αυτοχθόνων. Τα Μαστιχώχωρα 1.645, έναντι 10.414. Η περιφέρεια Βολισσού 377 έναντι 3.886, αι δε Οινούσσα 1.949 έναντι ιθαγενούς από 1.192 άτομα. Εν συνόλω ο νομός Χίου εδέχθη 33,202 άτομα, έναντι 63.235 αυτοχθόνου πληθυσμού.*⁴²⁸

Σύμφωνα βέβαια με απογραφή προσφύγων ενεργηθείσα τον Απρίλιο του 1923 από το τμήμα Στατιστικής του Υπουργείου Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως ο αριθμός των προσφύγων στο νομό Χίου ανέρχεται σε 28.312, εκ των οποίων 12.315 άνδρες και 15.997 γυναίκες.⁴²⁹ Από αυτούς οι 17.439 είναι εγκατεστημένοι στο Δήμο Χίου, ο οποίος, σύμφωνα με την απογραφή, χωρίζεται σε τέσσερις ζώνες: η Χώρα της Χίου, όπου απογράφονται 15.627 πρόσφυγες (μεταξύ των οποίων 6.647 άνδρες και 8.980 γυναίκες), το Βαρβάσι με σύνολο 25 πρόσφυγες (11 άνδρες και 14 γυναίκες), ο

⁴²² Εφημ. Νέα Χίος, 17-09-1922

⁴²³ Εφημ. Νέα Χίος, 17-11-1922

⁴²⁴ Εφημ. Νέα Χίος, 13-12-1922

⁴²⁵ Εφημ. Νέα Χίος, 31-03-1923

⁴²⁶ Στο ίδιο

⁴²⁷ Εφημ. Νέα Χίος, 31-03-1923

⁴²⁸ Στο ίδιο

⁴²⁹ http://dlib.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE/showdetails?p_id=10095545&p_derive=book&fbclid=IwAR38BC0MqNGeTfsd7eQuB2rZUqqCWQUBoX6rMvAiQWSmYIVS0Hdom5I-MSU

Κάμπος με προσφυγικό πληθυσμό 1.279 ατόμων (εκ των οποίων 506 άνδρες και 1.279 γυναίκες) και τα Λειβάδια με 508 πρόσφυγες (217 άνδρες και 291 γυναίκες).

Το γεγονός, δε, ότι ο δήμος της Χίου ήταν ανάμεσα στους δήμους που δέχθηκαν το μεγαλύτερο αριθμό προσφύγων επιρρώνεται και από τα στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδας της 15/16 Μαΐου 1928, όπου μεταξύ των δέκα δήμων της χώρας με τη μεγαλύτερη αναλογία προσφύγων στο συνολικό πληθυσμό τους η Χίος τοποθετείται 9^η με ποσοστό προσφύγων επί του συνολικού πληθυσμού 35,70%⁴³⁰. Για εξαγωγή συμπερασμάτων αξίζει να σημειωθεί συγκριτικά ότι στην 7^η θέση βρίσκεται ο δήμος Πειραιά με ποσοστό 40%.

Οι υπόλοιποι 10.873 πρόσφυγες απογράφονται στα χωριά της Χίου. Ειδικότερα: 1.839 στα Καρδάμυλα, 1.824 στο Βροντάδο, 798 στα Θυμιανά, 651 στα Νένητα, 474 στη Λαγκάδα, 331 στην Καλλιμασιά, 318 στην Καλαμωτή, 289 στη Βολισσό, 263 στο Νεχώρι, 256 στον Καταρράκτη, 221 στο Πυργί, 143 στο Χαλκειός, 121 στους Βαβύλους, 117 στα Αρμόλια, 11 στο Βουνό, 100 στα Μεστά, 100 στη Βέσσα, 95 στη Συκιάδα, 83 στο Θολοποτάμι, 79 στο Βασιλειώνικο, 77 στην Κοινή, 60 στην Έξω Διδύμα, 54 στα Κουρούνια, 53 στο Δαφνώνα, 51 στα Πατρικά, 45 στο Βερβεράτο, 45 στους Ολύμπους, 39 στον Άγιο Γεώργιο (Συκούση), 39 στα Καμπιά, 27 στα Φλάτσια, 26 στο Ζυφιά, 23 στην Μέσα Διδύμα, 22 στη Σιδηρούντα, 20 στα Αυγώνυμα, 20 στον Ανάβατο, 20 στην Παρπαριά, 18 στο Άγιο Γάλας, 15 στο Πιτύος, 11 στα Λεπτόποδα, 11 στην Ποταμιά, 9 στο Λιθί, 8 στην Παγίδα, 7 στην Ελάτα, 7 στην Κέραμο, 7 στα Νενητούρια, 5 στο Βίκι, 5 στην Πισπιλούντα, 2 στα Διευχά και 1.967 στις Οινούσσες.

Επιπρόσθετα σημειωτέον είναι ότι μετά από συγκριτική επισκόπηση των απογραφών των προσφύγων κατά τα έτη 1923 και 1928, προκύπτει μια θεαματική μείωση του «επήλυδος» πληθυσμού, που έξι χρόνια μετά την άφιξή του στη Χίο συμποσούνται σε 12.854, εκ των οποίων οι 5.457 είναι άνδρες και οι 7.397 είναι γυναίκες⁴³¹. Πέρα από το ότι εμφανίζεται σταθερά μεγαλύτερος ο γυναικείος πληθυσμός, εξάγουμε το συμπέρασμα ότι πολλές χιλιάδες προσφύγων αναχώρησαν για την ενδοχώρα αποδεικνύοντας ότι η Χίος για τους περισσότερους εξ αυτών δεν

⁴³⁰ Ν. Ανδριώτης, «Οι πρόσφυγες», *Ιστορία του νέου ελληνισμού 1770-2000*, ό.π., σ. 87

⁴³¹ http://www.e-demography.gr/ElstatPublications/censuses/docs/eDemography_Metadata_Censuses_Doc_000059_gr.pdf

ήταν παρά ένας σταθμός στο δύσβατο ταξίδι της εγκατάστασης και ενσωμάτωσής τους στη χώρα. Οφείλεται, ακόμη, στην προσπάθεια των αρχών για αποσυμφόρηση του νησιού από το μεγάλο αριθμό προσφύγων που είχε συγκεντρωθεί.⁴³²

⁴³² Ν. Ανδριώτη, *Το μικρό ταξίδι*, ό.π., σ. 50 «Το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται συνολικά στο νομό Χίου: από 28.312 που ήταν οι πρόσφυγες το 1923 μειώνονται σε 13.900 το 1928. Οι αρχές κατέβαλαν προσπάθειες να αποσυμφορήσουν το νομό από τον μεγάλο αριθμό προσφύγων που είχε συγκεντρωθεί εκεί».

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Ο Νικόλαος Πλαστήρας

«Αυτός είναι ο Πλαστήρας, που τώρα, τη στιγμή που όλα χάθηκαν πολεμάει ακόμα για την τιμή της Πατρίδας. Αυτός, ο ερωτευμένος μαζί της, την βλέπει τώρα ντροπιασμένη, άπιστη και όμως ακόμα όπως είναι συντριμμένος, πληγωμένος, σαν άλλος Κυναίγειρος, πολεμάει και με τα δόντια του γι' αυτήνε...» (Νέα Χίος, 08-09-1922)



Ι) Τα πρώτα χρόνια

Ο Νικόλαος Πλαστήρας γεννήθηκε στις 4 Νοεμβρίου 1883 στην Καρδίτσα, της μόλις απελευθερωμένης Θεσσαλίας. Είναι η εποχή που η «μεγαλοϊδεΐτις νόσος»⁴³³ πλήττει την «αναιμική ελλαδική επικράτεια»⁴³⁴ που ασφυκτιούσε κι ήθελε διακαώς να μεγαλώσει. Ο Πλαστήρας ανδρώνεται σε μια Ελλάδα που πάλλεται από τον αλυτρωτικό πυρετό. Ο Δεκέμβριος του 1903 τον βρίσκει στη Λάρισα, δεκανέα στο 5^ο Σύνταγμα Πεζικού. Σύντομα «ο ξερακιανός μαυριδερός ορεσίβιος»⁴³⁵ προβιβάζεται σε λοχία και έπειτα σε επιλοχία. Τον Απρίλιο του 1907 παίρνει μέρος στον Μακεδονικό αγώνα. Μετά την ολοκλήρωση της αποστολής του επιστρέφει στη

⁴³³ Κ.Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, Αθήνα, Ερμής, 1994, σ. 415

⁴³⁴ Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Ελληνική εξωτερική πολιτική 1830-1981*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2014, σ. 82

⁴³⁵ Κώστας Χατζηαντωνίου, *Νικόλαος Πλαστήρας*, Εκδόσεις Παρουσία, 1999, σ. 26

μονάδα του και το 1908 δίνει ανεπιτυχώς εξετάσεις προκειμένου να εισαχθεί στη Σχολή Υπαξιωματικών της Κέρκυρας. Γυρίζει, λοιπόν, στο 5^ο Σύνταγμα, στα Τρίκαλα, και συμμετέχει ενεργά στον «Σύνδεσμο Υπαξιωματικών» με σκοπό την εξυγίανση του Στρατού. Πρόκειται για μια οργάνωση αντίστοιχη του «Στρατιωτικού Συνδέσμου» των αξιωματικών, που, δυσαρεστημένος από τον παλαιοκομματισμό και τα Ανάκτορα, έκανε το Κίνημα στο Γουδί το 1909. Το 1909 ξεσπά η Επανάσταση στο Γουδί και λίγους μήνες αργότερα αναλαμβάνει τη διακυβέρνηση της χώρας ο Ελευθέριος Βενιζέλος. Ο στρατός ανασυγκροτείται και ο Πλαστήρας το 1910 μπαίνει στη Σχολή Υπαξιωματικών της Κέρκυρας για να εξέλθει ανθυπολοχαγός τον Ιούλιο του 1912.

Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι θα τον βρουν στο 5^ο Σύνταγμα Πεζικού να διακρίνεται στις μάχες της Ελασσόνας, των Γιαννιτσών και του Λαχανά. Οι συμπολεμιστές του θα τον ονομάσουν «Μαύρο Καβαλάρη». Με το πέρας των επιχειρήσεων θα γυρίσει στα Τρίκαλα και θ' αποσπαστεί στη Χίο.

II) Οι δεσμοί του Πλαστήρα με τη Χίο

Οι δεσμοί του Πλαστήρα με τη Χίο ανατρέχουν στο 1914, όταν εστάλη στη Χίο, όπου έμεινε για 2,5 περίπου έτη, συνέταξε τον επιτελικό χάρτη του νησιού⁴³⁶ και ανέλαβε την εκπαίδευση «των πρώτων υπό τας σημαίας προσελθόντων νεαρών Χίων»⁴³⁷. Όταν θα μάθει για το βορειοηπειρωτικό αγώνα θα φύγει κρυφά για να οδηγήσει το σύνταγμα στη Βόρειο Ήπειρο, αλλά τελικά μαθαίνει για τη συνθηκολόγησή⁴³⁸ και επιστρέφει στη Χίο. Το 1916, κι ενώ υπηρετεί στο νησί, προσχωρεί στο Κίνημα Εθνικής Αμύνης του Ελευθερίου Βενιζέλου και από την προσωρινή κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης του ανατίθεται η διοίκηση του Τάγματος της Μεραρχίας Αρχιπελάγους⁴³⁹. Αργότερα, το Μάιο του 1918, θα λάβει μέρος τη μάχη του Σκρα, με το τάγμα των Χίων και Μικρασιατών που ο ίδιος οργάνωσε και εκπαίδευσε, θα θριαμβεύσει και θα προαχθεί σε αντισυνταγματάρχη. Το 1919 θα

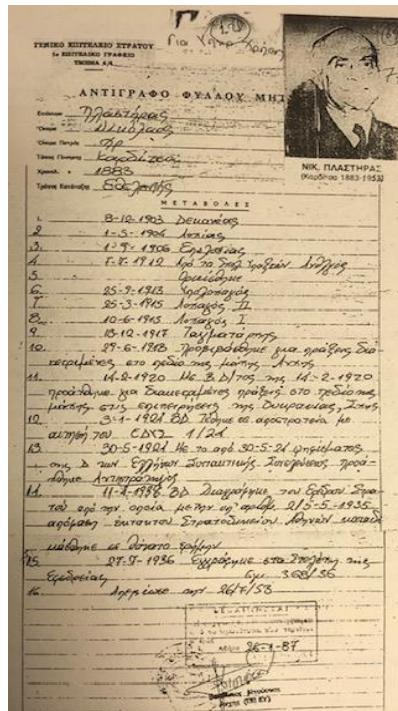
⁴³⁶ Στο ίδιο, σ. 37

⁴³⁷ Φράση του ίδιου από επιστολή του προς τον Χίο ευπατρίδη Φ. Αργέντη, όπως αναφέρεται στο *Ο Νικόλαος Πλαστήρας και η Χίος*, έκδοση Μορφωτικού Συνδέσμου Βαρβασίου Χίου, Χίος 2000, σ. 105

⁴³⁸ Πρωτόκολλο της Κέρκυρας, 17 (4) Μαΐου

⁴³⁹ Η Μεραρχία του Αρχιπελάγους συγκροτήθηκε το 1918 στα νησιά του ΒΑ Αιγαίου Λέσβο, Χίο, Σάμο και Λήμνο από στρατιώτες που βρέθηκαν σε αυτά και κυρίως από άνδρες που απέδωσαν οι επιστρατεύσεις.

συμμετάσχει με το 5/42 τάγμα ευζώνων στην εκστρατεία της Αντάντ στην Ουκρανία, κατά των Μπολσεβίκων. Η επονομαζόμενη Εκστρατεία της Κριμαίας είχε ατυχή κατάληξη για τους δυτικούς συμμάχους αλλά ο Πλαστήρας, αντιμετώπισε νικηφόρα τα στρατεύματα των μπολσεβίκων και για τη δράση του προήχθη επ' ανδραγαθία. Έτσι έγινε συνταγματάρχης στα 36 του χρόνια και μεταφέρθηκε με τη μονάδα του στη Σμύρνη.



Φύλλο μητρώου Πλαστήρα, Πηγή: Ο Νικόλαος Πλαστήρας και η Χίος, Έκδοση Μορφωτικού Συνδέσμου Βαρβασίου Χίου Βιβλιοθήκη "Ο ΦΑΡΟΣ", σ. 83

Στη μικρασιατική εκστρατεία ο Θεσσαλός συνταγματάρχης δίνει πολλές νικηφόρες μάχες με λίγες απώλειες. Οι Τούρκοι του δίνουν το όνομα «Καρά-Πιπέρ» (μαύρο πιπέρι), εξαιτίας του μελαψού του χρώματος, ενώ το 5/42 Σύνταγμα Ευζώνων έγινε γνωστό ως «Σεϊτάν Ασκέρ» (Στρατός του Διαβόλου). Κατά την τουρκική αντεπίθεση στο Σαγγάριο, που προκάλεσε την κατάρρευση του Μετώπου, ο Πλαστήρας διακρίνεται. «Οι εύζωνές του ήταν σχεδόν το μόνο στρατιωτικό τμήμα που παρέμεινε οργανωμένο, πειθαρχημένο και με τάξη μέχρι το τέλος. Όταν ολόκληρη η στρατιά της Μικράς Ασίας υποχωρούσε άτακτα κάτω από την πίεση των κεμαλικών στρατευμάτων με το ηθικό τσακισμένο μόνο τα τμήματα του συνταγματάρχη Πλαστήρα αντιστέκονταν στους Τούρκους»⁴⁴⁰. Γι' αυτό και

⁴⁴⁰ Ανδρέας Καστάνης, «Ο Νικόλαος Πλαστήρας ως στρατιωτικός», *Ο Νικόλαος Πλαστήρας και η Χίος*, Χίος, Έκδοση Μορφωτικού Συνδέσμου Βαρβασίου Χίου Βιβλιοθήκη ο Φάρος, 2000, σ. 74

εγκατέλειψαν τελευταίοι τα παράλια της Ιωνίας. Η αντίσταση των στρατιωτικών τμημάτων του Πλαστήρα επέτρεψε σε πολλούς Μικρασιάτες να προλάβουν να φύγουν και να σωθούν. Ο σύνδεσμός του με το νησί κορυφώνεται το 1922, όταν με τους ευζώνους του θα περάσουν από τον Τσεσμέ στη Χίο.

Ειδικότερα, μετά την κατάρρευση του μικρασιατικού μετώπου ο στρατός, «διαλυμένος και ασύνταχτος», «χωρίς επιμελητεία, χωρίς τροφές, χωρίς μέσα συντηρήσεως»⁴⁴¹ συγκεντρώθηκε στη Σμύρνη, μα ήταν προφανές ότι δεν μπορούσε να μείνει εκεί. Αρκετά πλωτά δεν υπήρχαν για να τον μεταφέρουν στην Ελλάδα. Τα βαπόρια έβαζαν όσους χωρούσε καθένα, τους αποβίβαζαν στη Χίο και στη Μυτιλήνη και ξαναγύριζαν να πάρουν κι άλλους. Έτσι έγινε η μεταφορά του Στρατού και του υλικού του από τις 27 Αυγούστου ως τις 2 Σεπτεμβρίου. «Όταν έφτασε ο Πλαστήρας –στες δύο Σεπτεμβρίου– ήταν τα τελευταία τμήματα μαζί με το τάγμα προκαλύψεως, που κρατούσε το προγεφύρωμα»⁴⁴². Αρχικά φορτώθηκαν στα βαπόρια τα μεταγωγικά του συντάγματός του και των ταγμάτων. Εν συνεχεία φορτώθηκε το υλικό, τα μαγειρικά σκεύη και τα μεταγωγικά των λόχων με διαταγή να ξεφορτώσουν στη Χίο. Ο ίδιος επιβιβάστηκε στο ατμόπλοιο «Τήνος», στο οποίο είχε επιβιβαστεί και το Σύνταγμά του. Ο στρατηγός και το επιτελείο βλέποντάς τον αγανακτισμένο δίσταζαν να δώσουν διαταγή να αποπλεύσει το «Τήνος», γιατί γνώριζαν την επιρροή του στους αξιωματικούς. Εντέλει δόθηκε εντολή να μεταφερθεί όχι στη Χίο, αλλά στη Μυτιλήνη⁴⁴³, όπου θεωρούσαν ότι τον ακινητοποιούσαν. Γιατί το πίστευαν αυτό;

*Στη Μυτιλήνη είχε αποβιβαστεί η περισσότερη δύναμι της δεύτερης Μεραρχίας, που ήταν οπωσδήποτε συντεταγμένη. Η Μεραρχία αυτή είχε υποχωρήσει, χωρίς να δώσει καμιά σημαντική μάχη και χωρίς να ενοχληθεί σοβαρά απ' τον Κεμαλικό στρατό. Είχε αποβιβαστεί εκεί κι ο Διοικητής της Στυλιανός Γονατάς. Ο Στυλιανός Γονατάς ήταν απ' τους βασιλόφρονες Αξιωματικούς, που παρέμειναν στο στρατό το 1917. Έτσι, το Στρατηγείο πίστευε, πως με τη συντεταγμένη δύναμι της Μεραρχίας του ο Γονατάς, ήταν σε θέση και θα μπορούσε να προλάβει, ή και να καταπνίξει κάθε κίνησι του Πλαστήρα.*⁴⁴⁴

Ο Πλαστήρας απόρησε, καθώς τα μεταγωγικά των ταγμάτων του είχαν ήδη μεταφερθεί στη Χίο και ζήτησε να τον μεταφέρουν κι εκείνον εκεί. Εντούτοις το

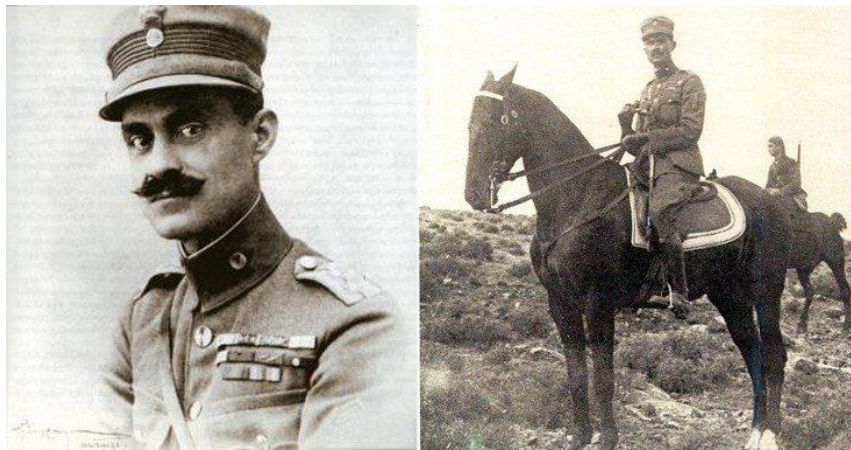
⁴⁴¹ Ιωάννης Αναστ. Πεπονής, *Νικόλαος Πλαστήρας στα γεγονότα 1909-1945*, Αθήναι, 1948, σ. 214

⁴⁴² Στο ίδιο, σ. 215

⁴⁴³ Αναφορά ότι δόθηκε εντολή το «Τήνος» να πλεύσει προς Σάμο κι όχι προς Μυτιλήνη, Α. Ρήγος, *Τα κρίσιμα χρόνια 1922-1935*, ό.π., σ. 25

⁴⁴⁴ Ι. Πεπονής, ό.π., σ. 215-216

«Τήνος» άρχισε να πλέει προς Μυτιλήνη. Μπροστά του, σε απόσταση από αυτό, έπλεαν κι άλλα βαπόρια με κατεύθυνση προς τη Χίο. Μόλις πλησίασαν το νησί ο Πλαστήρας πήγε και βρήκε τον καπετάνιο και του ζήτησε να τον αποβιβάσει στη Χίο. Ο καπετάνιος υπάκουσε. Εξάλλου η φήμη του Θεσσαλού συνταγματάρχη τον είχε ήδη μεταβάλει σε θρύλο και προξενούσε υπέρμετρο θαυμασμό. Όταν έγινε αντιληπτή η αλλαγή πορείας του «Τήνος» ο καπετάνιος έλαβε σήμα να διορθώσει τη γραμμή του και να πλεύσει στη Μυτιλήνη. Έφθασε και δεύτερο σήμα με την προειδοποίηση ότι αν το «Τήνος» δεν άλλαζε πορεία επρόκειτο να βληθεί. Ο Πλαστήρας, όμως, επέμεινε κι έτσι το ατμόπλοιο συνέχισε την πορεία του για Χίο. Το πρώτο βλήμα από το πολεμικό «Αλφειός»⁴⁴⁵ δεν άργησε να σκάσει, στα πλάγια του πλοίου και σε απόσταση. Το δεύτερο έσκασε πιο μπροστά, αλλά πάλι σε απόσταση. Στο μεταξύ το «Τήνος» έχοντας αναπτύξει ταχύτητα έφτασε τα προπορευόμενα για Χίο βαπόρια. Εν συνεχεία «λόξεψε και μπήκε ανάμεσά τους. Συνέχισε τη γραμμή του στη Χίο προσπαθώντας πάντα να βρίσκεται καλυμμένο απ' τα' άλλα βαπόρια και σε μικρή απόστασι απ' αυτά»⁴⁴⁶. Έτσι ο Πλαστήρας με το Σύνταγμά του αποβιβάστηκαν στη νήσο Χίο.



III) Από την Επανάσταση της 11^{ης} Σεπτεμβρίου 1922 κι έπειτα

Από τη Χίο ο Πλαστήρας θα οργανώσει την επανάσταση της 11^{ης} Σεπτεμβρίου 1922, η οποία θα επιτευχθεί με τη συμμετοχή του στρατού και του στόλου. Μάλιστα πηγές προσκείμενες στο στρατιωτικό καθεστώς επιβεβαίωναν ότι είχαν προηγηθεί μυστικές κινήσεις βενιζελικών αξιωματικών που είχαν μείνει στη

⁴⁴⁵ Α. Ρήγος, ό.π., σ. 25

⁴⁴⁶ Ι. Πεπονής, ό.π., σ. 218

στρατιά της Μικράς Ασίας από το 1921 σε συνεννόηση με απότακτους και εξόριστους συναδέλφους τους, ενώ ότι το Φεβρουάριο του 1922 είχε υπογραφεί και μυστικό πρωτόκολλο μεταξύ των μνημένων αξιωματικών με προσωρινό αρχηγό τον Πλαστήρα σε επαφή με εξόριστους στην Κωνσταντινούπολη αξιωματικούς υπό τον Γεώργιο Κονδύλη και τους αποστράτους Θεόδωρο Πάγκαλο και Αλέξανδρο Οθωναίο που βρίσκονταν στην Αθήνα.⁴⁴⁷ Ο Στ. Γονατάς στα Απομνημονεύματά του, μάλιστα, ισχυρίζεται ότι «το κίνημα διηύθυνε ο συνταγματάρχης Πλαστήρας όταν ο στρατός βρισκόταν ακόμα στη Μικρά Ασία, αλλά εξερράγη στη Χίο»⁴⁴⁸.

Η Επαναστατική Επιτροπή, αποτελούμενη από τον ίδιο, τον Στυλιανό Γονατά και τον αντιπλοίαρχο Φωκά θα αξιώσει την παράδοση της εξουσίας, την έξωση του βασιλιά Κωνσταντίνου και την παραίτηση της κυβέρνησης. Εντέλει ο βασιλιάς Κωνσταντίνος θα παραιτηθεί υπέρ του υιού του Γεωργίου Β', ενώ πρωθυπουργός αναλαμβάνει ο Σωτήριος Κροκιδάς.

Η Επαναστατική Επιτροπή επρόκειτο να έρθει αντιμέτωπη με τις εθνικιστικές απαιτήσεις του Κεμάλ και με ενάμισι εκατομμύριο πρόσφυγες που έχρηζαν περιθάλψεως, ενώ έπρεπε να επουλώσει και το τραυματισμένο λαϊκό αίσθημα που ζητούσε την παραδειγματική τιμωρία των υπαιτίων της μικρασιατικής καταστροφής. Επανάσταση⁴⁴⁹ ή πραξικόπημα⁴⁵⁰, πάντως στόχος ήταν, σύμφωνα με τον Πλαστήρα⁴⁵¹, «η σήψη» και «η προδοσία» να μη «σηκώσουν κεφάλι», να κατασιγαστούν τα «εθνοκτόνα πάθη»⁴⁵². Το έργο ήταν δύσκολο, καθώς έπρεπε να σωθεί η Θράκη, να επιτευχθεί ανασυγκρότηση του στρατού, να αντιμετωπισθούν οι αλαζονικές τουρκικές αξιώσεις, να αποκατασταθούν οι εκατοντάδες χιλιάδων

⁴⁴⁷ Α. Ρήγος, ό.π., σ. 25· Επίσης Σ. Ριζάς, ό.π., σ. 340

⁴⁴⁸ Σ. Ριζάς, ό.π., σ. 340

⁴⁴⁹ Ενδεικτικά ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς αναφέρει: «Η στρατιωτική επανάσταση του 1922 έσωσε τη χώρα από το χάος που δημιουργήθηκε μετά τη μικρασιατική καταστροφή. Οι ριζοσπάστες αξιωματικοί κατόρθωσαν να αναδιοργανώσουν το Στρατό, επιβάλλοντας μέσα σε ελάχιστο χρονικό διάστημα πειθαρχία και αποθαρρύνοντας τους Τούρκους από το ν' ακολουθήσουν μια επιθετική πολιτική» (στο *Η Ελληνική Τραγωδία*, Αθήνα, Εκδόσεις Αντώνης Λιβάνης «Νέα Σύνορα», 1981, σ. 30)· ο Γρηγόριος Δαφνής επισημαίνει: «Το έργο της εκκαθάρισεως είχε αναλάβει η στρατιωτική επανάστασις του Σεπτεμβρίου 1922 (...) Η Επανάστασις, διά να επιτύχη εις το έργο της, έπρεπε να ταχθή υπεράνω κομμάτων» (στο *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, Ίκαρος, 1955, σ. 9).

⁴⁵⁰ Ενδεικτικά ο Gunnar Hering χρησιμοποιεί τους όρους «πραξικόπημα» και «στρατιωτική χούντα» (στο *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, σ. 1022 - 1023)· ο Γιώργος Μαυρογορδάτος αναφέρει: «το κίνημα του στρατού και του στόλου (με επικεφαλής τους συνταγματάρχες Ν. Πλαστήρα και Σ. Γονατά) εξελίχθηκε σε στρατιωτική δικτατορία, που ονομάστηκε επίσημα «Επανάσταση του 1922» (στο «Μεταξύ δύο πολέμων», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμος 7^{ος}, σ. 9).

⁴⁵¹ Από συνέντευξή του στην εφημερίδα *Μεταρρύθμισις*, βλ. Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, Μορφωτικό ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 2012, σ. 1024

⁴⁵² Από προκήρυξη της 29^{ης} Οκτωβρίου 1923, βλ. υποσημείωση (61) – Στο ίδιο, σ. 1025

προσφύγων, να βρεθούν χρήματα για την ανασυγκρότησιν του στρατού και την αποκατάσταση των προσφύγων, να υπογραφεί το συντομότερο δυνατό η συνθήκη ειρήνης, να καταλογισθούν οι ευθύνες για την Μικρασιατική Καταστροφή, να δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις ομαλού πολιτικού βίου, να διενεργηθούν ελεύθερες εκλογαί, να επέλθει η ενότητα του Έθνους, που, από το 1915 είχε διχασθεί.⁴⁵³

Τελικά θα εξασφαλίσει την εδαφική ακεραιότητα της χώρας με την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάνης, θα αποκαταστήσει τους πρόσφυγες και θα οδηγήσει τη χώρα σε εκλογές, το Δεκέμβριο του 1923, οπότε και ο Πλαστήρας θα παραιτηθεί από τις τάξεις του στρατεύματος, ενώ η Βουλή για τις υπηρεσίες του στη χώρα θα τον προαγάγει στο βαθμό του αντιστρατήγου. Η νέα Βουλή που θα προκύψει από τις εκλογές του 1923 είναι συντακτική και θ' ανοίξει το δρόμο για τη Β' Ελληνική Δημοκρατία.

Παρότι βέβαια ξεκίνησε ως αμιγώς στρατιωτική αντίδραση στη μικρασιατική ήττα «η Επανάσταση απέτυχε να παραμείνει «υπεράνω κομμάτων» και να παραμερίσει τις προϋπάρχουσες κομματικές διαιρέσεις. Υπό την πίεση των γεγονότων και των πιο ακραίων στοιχείων της, η πολιτική της πήρε αμέσως το χαρακτήρα μιας τακτοποίησης λογαριασμών με τον αντιβενιζελισμό, οδηγώντας μοιραία στην ταύτισή της με το βενιζελισμό».⁴⁵⁴

Το Γενάρη του 1924 ο Πλαστήρας αποστρατεύεται με βαθμό αντιστράτηγου. Το 1933, μετά την εκλογική νίκη του (αντιβενιζελικού) Παναγή Τσαλδάρη, θα οργανώσει κίνημα υπέρ του Βενιζέλου, με την έγκριση του τελευταίου, με τη δικαιολογία ότι η άνοδος των αντιβενιζελικών στην εξουσία θα σήμαινε το τέλος της Δημοκρατίας. Το κίνημα αποτυγχάνει και ο ίδιος θα καταφύγει αρχικά στο Λίβανο και μετά στη Γαλλία. Το 1935 θα υποκινήσει για δεύτερη φορά κίνημα υπέρ του Βενιζέλου, και πάλι με την έγκρισή του. Το κίνημα αυτό επίσης αποτυγχάνει. Το 1937 θα εκδηλώσει αντιδικτατορική δραστηριότητα υπέρ του Μεταξά. Η Κατοχή τον βρίσκει στην ελεύθερη ζώνη της Γαλλίας. Μετά τα Δεκεμβριανά (1944) θα κληθεί ν' αναλάβει την κυβέρνηση ως προσωπικότητα ευρείας αποδοχής, παρότι οι Βρετανοί επιθυμούσαν να τον διώξουν άμεσα. Τελικά ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός, τότε αντιβασιλέας, ζητά την παραίτηση του Πλαστήρα και της κυβέρνησής του. Έκτοτε

⁴⁵³ Γ. Δαφνής, ό.π., σ. 9

⁴⁵⁴ Γ. Μαυρογορδάτος, ό.π., σ. 9

έμεινε στην Ελλάδα κι ασχολήθηκε με τον πολιτικό βίο ως αρχηγός της Εθνικής Προοδευτικής Ένωσης Κέντρου.

Στις πρώτες μετεμφυλιακές εκλογές της 14^{ης}/01/1950 θα συνεργαστούν το Κόμμα των Προοδευτικών Φιλελευθέρων με το Προοδευτικό Κόμμα του Εμμανουήλ Τσουδερού, το οποίο ήταν η μετεξέλιξη του Προοδευτικού Κόμματος του Γεώργιου Καφαντάρη. Η κομματική μορφή του συνασπισμού των δύο αυτών κομμάτων ήταν η Εθνική Προοδευτική Ένωση Κέντρου (ΕΠΕΚ) με αρχηγό τον Πλαστήρα, στην οποία προσχώρησαν γρήγορα και άλλες προοδευτικές πολιτικές προσωπικότητες δημιουργώντας την αίσθηση ενός κόμματος ευρείας εκλογικής βάσης.⁴⁵⁵ Η ΕΠΕΚ συσπείρωσε το προοδευτικό κομμάτι του κεντρώου χώρου αλλά και των μετριοπαθών αριστερών. «Οι οπαδοί του νέου κόμματος ουσιαστικά ανήκαν στον κεντροαριστερό χώρο, οι οποίοι δεν είχαν πάρει μέρος στις εκλογές του 1946, ενώ “αποκλείστηκαν όσα κόμματα είχαν συνεργασθεί το 1946 με το ΕΑΛ, για την προπαγάνδισή της αποχής”».⁴⁵⁶ Ο Πλαστήρας, που υποσχόταν να προωθήσει έμπρακτα τη συμφιλίωση των νικητών και των ηττημένων του εμφυλίου πολέμου, θα δεχθεί επιθέσεις από το χώρο της Δεξιάς αλλά γρήγορα θα βρει απήχηση στο λαό. Στις εκλογές της 5^{ης} Μαρτίου 1950 νικητής των εκλογών θα είναι ουσιαστικά εκείνος, αφού το κόμμα του θα λάβει 45 έδρες καταφέροντας σοβαρό πλήγμα στα παραδοσιακά κόμματα (Λαϊκό Κόμμα που πήρε 62 έδρες και Κόμμα των Φιλελευθέρων που πήρε 56 έδρες).

Ο Πλαστήρας τελικά σχημάτισε δύο φορές κυβέρνηση συνασπισμού από κόμματα του Κέντρου στην περίοδο 1950-1952, συνεργαζόμενος κατά τη δεύτερη περίοδο της πρωθυπουργίας του με το Κόμμα των Φιλελευθέρων του Σοφοκλή Βενιζέλου. Η κυβέρνηση αυτή θα αντέξει έως τις 10/10/1952, οπότε ο Νικόλαος Πλαστήρας θα υποβάλει την παραίτησή του, λόγω των σοβαρών διαφωνιών στους κόλπους της για τα «μέτρα ειρήνευσης». Κατά τη διάρκεια της θητείας της κυβέρνησης εκτελέστηκαν ο Νίκος Μπελογιάννης και οι σύντροφοί του, παρά τις αντιρρήσεις του ασθενούντος την περίοδο εκείνη Πλαστήρα. Η ΕΠΕΚ εντέλει δεν κατάφερε να επηρεάσει τη μετεμφυλιακή πολιτική όπως επαγγελλόταν. Ωστόσο «σηματοδότησε την ανάδυση της Αριστεράς του Κέντρου, ενός χώρου μεταξύ του παραδοσιακού βενιζελισμού και της Αριστεράς ο οποίος είτε αυτοτελώς είτε

⁴⁵⁵ Σέφης Αναστασάκος, *Ο Πλαστήρας και η εποχή του*, τόμος Γ', εκδόσεις Επικαιρότητα, 2009, σ. 330

⁴⁵⁶ Στο ίδιο, σ. 330

εντασσόμενος σε ευρύτερα κεντρώα ή κεντροαριστερά σχήματα θα αποτελούσε μόνιμο και ισχυρό στοιχείο της ελληνικής πολιτικής»⁴⁵⁷. Στις εκλογές του Νοεμβρίου του 1952 θα υποστεί μεγάλη ήττα από τον Αλέξανδρο Παπάγο που είχε στο μεταξύ συγκροτήσει τον Ελληνικό Συναγερμό. Πέθανε στην Αθήνα στις 26 Ιουλίου 1953, σε ηλικία 70 ετών. Τόσο ως κυβερνών κόμμα όσο και ως κομματικός σχηματισμός η ΕΠΕΚ υπήρξε βραχύβια, καθώς διασπάστηκε και συρρικνώθηκε στην ουσία μετά τον θάνατο του αρχηγού της.

Ο Νικόλαος Πλαστήρας έχει κριθεί ως ικανότατος στρατιωτικός, έντιμος πολιτικός και υποδειγματικός άνθρωπος. Οραματιστής και «αθεράπευτος σταυροφόρος» μιας ολόκληρης εποχής και μιας «ευζωνικής πολιτικής»⁴⁵⁸, όπως ο ίδιος χαρακτήριζε τη δράση του στην πολιτική κονίστρα, υπήρξε ιδιαίτερα αγαπητός στα λαϊκά στρώματα. Τα εικονοστάσια πολλών Μικρασιατών λέγεται ότι κοσμούσε μεταξύ των εικόνων αγίων και η δική του φωτογραφία, η φωτογραφία του «αγίου της προσφυγιάς», όπως τον αποκαλούσαν.⁴⁵⁹ Στους τοίχους σπιτιών, μεταξύ οικογενειακών φωτογραφιών, ήταν συχνά κι αυτή του Πλαστήρα, ακόμα και σε σπίτια ανθρώπων που δεν τον ψήφισαν ποτέ.⁴⁶⁰ Ο διαπρύσιος υποστηρικτής του Βενιζέλου και μαχητής του κωνσταντινικού συστήματος, όπως αυτό είχε εισχωρήσει στην πολιτική, το στρατό και την αυλή, ανέλαβε την ευθύνη για την εκτέλεση των Έξι και άνοιξε βαθύ χάσμα με τα αντιβενιζελικά κόμματα. Ως πρωθυπουργός υπήρξε μετριοπαθής και ανέπτυξε πλούσια δράση, αλλά δεν κατάφερε να προχωρήσει την πολιτική της εθνικής συμφιλίωσης όσο θα ήθελε. Από την ανάγνωση, πάντως, των αχιογραφικών και μη προσεγγίσεων του προκύπτει ότι αντιλαμβανόταν τον εαυτό του ως υπόχρεο της σωτηρίας της Ελλάδος και, στα χρόνια που εξετάζουμε, της ανασυγκρότησης του καταρρακωθέντος κατά το 1922 από τη Μικρασιατική Καταστροφή κράτους.⁴⁶¹

⁴⁵⁷ Σωτήρης Ριζάς, «Οι εκλογές του 1950 και η ΕΠΕΚ», *Καθημερινή*, 27-10-2012,

<https://www.kathimerini.gr/471863/article/epikairothta/ellada/oi-ekloges-toy-1950-kai-h-epek>

⁴⁵⁸ Άλκης Ρήγος, «Νεοελληνική πολιτική σκηνή και ο ρόλος του Ν. Πλαστήρα», *Ιστορικό-Πολιτικό Συνέδριο για το Νικόλαο Πλαστήρα*, ό.π., σ. 57

⁴⁵⁹ Παναγιώτης Νάνος, «Ο Νικόλαος Πλαστήρας ως άνθρωπος», *Ο Νικόλαος Πλαστήρας και η Χίος*, ό.π., σ. 102

⁴⁶⁰ Στο ίδιο, σ. 102-103

⁴⁶¹ Η Πηνελόπη Δέλτα θυμάται: «Κι εκείνο το μεσημέρι, μπαίνει ο Πλαστήρας στην Αθήνα, μαύρος, σκονισμένος, παλιοντυμένος, αδύνατος, άγριος, με σφιγμένα δόντια και μάτια που έβλεπε την απελπισία. Σε κείνους που έκαναν να τον ζητωκραυγάσουν φώναζε θυμωμένος:

-Τι ζητωκραυγάσετε; Επιστρέφουμε νικημένοι, κατεστραμμένοι (...)

Όταν μερικοί προσήψαν στον Πλαστήρα άκαιρη γενναιοδωρία, αποκρίθηκε:

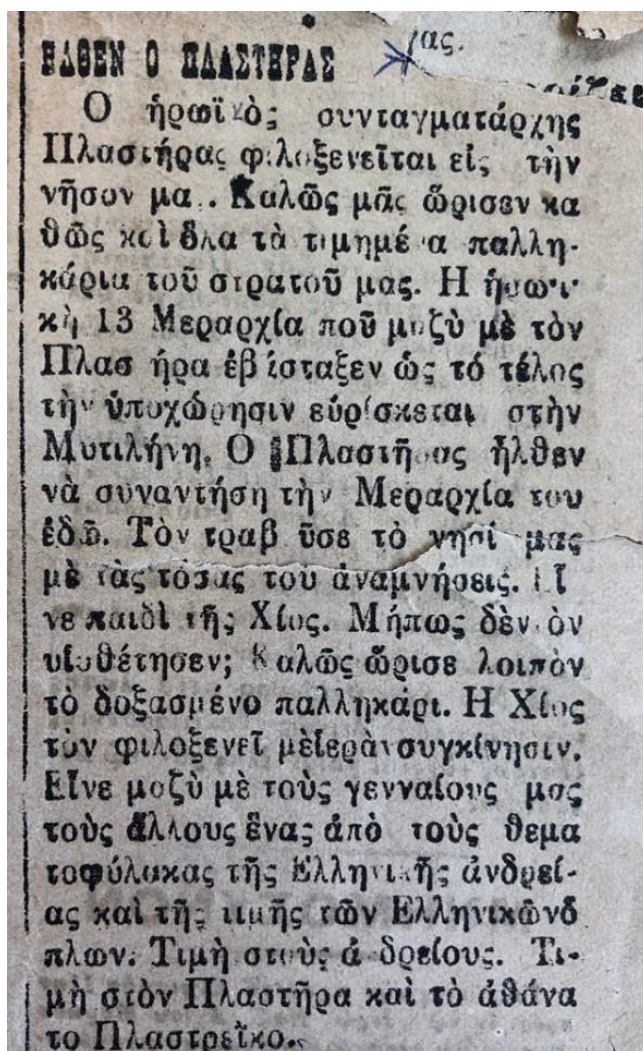
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Ο ρόλος της Χίου έως την επανάσταση

«Τον τραβούσε το νησί μας με τας τόσας του αναμνήσεις. Είνε παιδί της Χίος».

(*Νέα Χίος*, 08-09-1922)

Όπως είδαμε ο Πλαστήρας επέμεινε να τον αποβιβάσουν στη Χίο κι όχι στη Μυτιλήνη (ή τη Σάμο). Ανάγκασε μάλιστα τον καπετάνιο ν' αλλάξει πορεία και να παραβεί τις εντολές που του είχαν δοθεί, με κίνδυνο να βληθεί το πλοίο. Γιατί ήθελε να αποβιβαστεί στη Χίο όμως;



Εφημ. *Νέα Χίος*, 08-09-1922

-Δεν ήρθα εδώ για να εκδικηθώ, αλλά για να σώσω την Ελλάδα. Δεν είμαι πολιτικός, είμαι στρατιώτης (...)- Α. Ρήγος, *Τα Κρίσιμα Χρόνια*, ό.π., σ. 31

Αρχικά δέον είναι να επισημανθεί ότι στη Χίο υπήρχε πολύς στρατός.⁴⁶² Η επανάσταση μπορεί να ήταν της εμπνεύσεως του Πλαστήρα, αλλά επρόκειτο για μια ιδέα που σίγουρα υπήρχε στο μυαλό της πλειοψηφίας του στρατεύματος. Ένα στράτευμα διαλυμένο, καταρρακωμένο, ηθικά καθημαγμένο. Αυτό που έλειπε ήταν ο ενσάρκωτης, εκείνος που θα έδινε στην άυλη ιδέα υπόσταση. Το ρόλο αυτό έμελλε να παίξει ο Πλαστήρας κι όπως προαναφέρθηκε οι διεργασίες είχαν ξεκινήσει ήδη από τη Μικρά Ασία. Έπειτα το νησί βρίσκεται κοντύτερα στην Αθήνα, η κατάληψη της οποίας ήταν απαραίτητη για τους σκοπούς της Επανάστασης.

Σύμφωνα με την επίσημη ιστορική έκθεση του Μπακιρτζή περί της προπαρασκευαστικής περιόδου της επανάστασης μαθαίνουμε σχετικά με την επιλογή της Χίου:

Κατά την τελευταίαν περίοδον της υποχωρήσεως, ήτοι από Νυμφαίου εις Τσεσμέ, η αγανάκτησις πάντων γενικώς είχε κορυφωθεί, και αυτοί οι μάλλον σιωπηλοί κριταί της καταστάσεως ήρχισαν πλέον να καταφέρονται κατά των Ηρωστράτων του μεγαλουργήματος του συντελεσθέντος από το έτος 1909 μέχρι του έτους 1920. Ο Συν/χης Πλαστήρας Ν. απεφάσισε να τεθή επί κεφαλής πάντων των Ελλήνων πατριωτών, να σαρώση πάντα συντελεστήν της καταστροφής της Μεγάλης Ελλάδος, με τους καλούς δε πατριώτας ανατρέπων παν εμπόδιον να χωρήσωσι προς τα εμπρός και διά νέων έτι θυσιών να επιτύχωσι την εξυγίανσιν του εσωτερικού μετώπου, την περιφρούρησιν των κατεχόμενων μερών και την συν το χρόνω επανόρθωσιν της συντελεσθείσης καταστροφής. Τούτων ούτως εχόντων εξέλεξεν ως κέντρον της επαναστατικής του δράσεως την νήσον Χίον, διότι:

- 1) *Η νήσος Χίος ευρίσκεται εγγύτερον των Αθηνών, η κατάληψις των οποίων ήτο απαραίτητος διά την εκτέλεσιν των σκοπών της Επαναστάσεως και*
- 2) *Διότι αυτόθι είχε μεταφερθή το μεγαλύτερον μέρος των συντριμμάτων του Ελληνικού Στρατού.*⁴⁶³

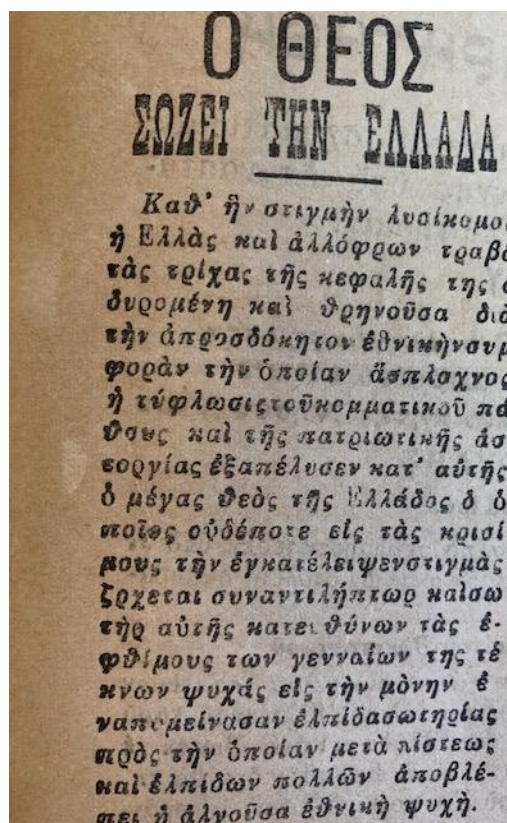
Έτσι η Χίος στρατηγικά και χωρικά παίζει πολύ σημαντικό ρόλο στην οργάνωση της επανάστασης.

Έπειτα στη Χίο, όπως, προαναφέρθηκε είχε προϊστορία. Ερχόμενος ο Πλαστήρας θα βρει παλιούς του γνώριμους, πολιτικούς υποστηρικτές αλλά και

⁴⁶² Κώστας Αθάνατος, *Το εθνικόν κίνημα Χίου και Μυτιλήνης*, Αθήναι, 1923, σ. 23

⁴⁶³ Στο ίδιο, σ. ιβ'

στρατιώτες του, οι οποίοι έχουν περάσει από τα απέναντι παράλια. Έτσι θα ξεσηκώσει χωρίς δυσκολία και θ' ανασυντάξει μαζί με το Γονατά τ' απομεινάρια του διαλυθέντος εκστρατευτικού σώματος. Δεν είναι υπερβολή να πούμε ότι ο Πλαστήρας περιβάλλεται με το μανδύα του θρύλου για τους Χιώτες, όπως φαίνεται και από την πρώτη είδηση που συναντάμε στη *Νέα Χίο* «Ο θρυλικός ήρωας Πλαστήρας καίτοι πληγωμένος εξακολουθεί να διοική τον ηρωικόν στρατόν του και να μάχεται και να θριαμβεύει»⁴⁶⁴. Όταν ο «ηρωϊκός συνταγματάρχης»⁴⁶⁵ Πλαστήρας φθάνει στη Χίο φιλοξενείται στο ΚΥΜΑ, ενώ η 13^η μεραρχία έχει περάσει στη Μυτιλήνη. «Καλώς μας ώρισεν», του απευθύνει χαιρετισμό άμα τη αφίξει του η *Νέα Χίος*, η οποία τον αποκαλεί «άλλο Κυναίγειρο» και αναφωνεί με ανακούφιση «Ο Πλαστήρας είναι ακόμη ζωντανός, η ηρωική λοιπόν Ελλάς δεν πέθανε. Ας ελπίζωμεν»⁴⁶⁶. Και συνεχίζει για την επιλογή της απόβασης στη Χίο: «Τον τραβούσε το νησί μας με τας τόσας του αναμνήσεις. Είνε παιδί της Χίος. Μήπως δεν τον υιοθέτησεν; Καλώς ώρισε λοιπόν το δοξασμένο παλληκάρι»⁴⁶⁷.



Εφημερίδα *Νέα Χίος*, 15-09-1922

⁴⁶⁴ Εφημ. *Νέα Χίος*, 25-08-1922

⁴⁶⁵ Εφημ. *Νέα Χίος*, 08-09-1922

⁴⁶⁶ Στο ίδιο

⁴⁶⁷ Στο ίδιο

Το προπύργιο του Πλαστήρα, λοιπόν, δεν ήταν η ιδιαίτερη πατρίδα του, αλλά η Χίος⁴⁶⁸. Το 1919 σε μια επιστολή του προς τον τότε δήμαρχο Χίου, Λεωνίδα Μυλωνάδη, γράφει: «Αι απονεμηθείσαι τιμαί ... εκ μέρους της προσφιλούς μου νήσου, της δευτέρας ταύτης Πατρίδος μου»⁴⁶⁹. Χαρακτηριστικά είναι όσα ο ίδιος αναφέρει στις «Αναμνήσεις» του από την Ουκρανία το 1919, όταν εγκατέλειπε με λύπη του τους Χίους στρατιώτες για ν' αναλάβει τη διοίκηση του 5/42 Συντάγματος Ευζώνων στην Ουκρανία, αποκαλώντας του Χίους στρατιώτες του συντάγματος που συγκρότησε «φίλους»:

*Πίσω άφηνα ένα Σύνταγμα που έβαλα όλη μου την ψυχή για να το συγκροτήσω. Αρχισα από το Νοέμβριο του '16 στη Χίο. Το οδήγησα τον Απρίλη του '17 στο Μακεδονικό Μέτωπο, λίγους μήνες στα Βιτόλια και έπειτα έως τον Οκτώβριο του '18 συνεχώς εις τον τομέα της Μποέμιτσας (Σκρα-Λούμνιτσα). Τρία εξάμηνα σκληρή ζωή μέσα σε μισοφτιασμένα χαρακώματα και αμπρί, με καθημερινούς βομβαρδισμούς και ατέλειωτη υπόγεια εργασία. Έπειτα σπάσιμο του μετώπου, καταδίωξη των Βουλγάρων, νίκαι, αιχμάλωτοι, λάφυρα άπειρα, δόξαι, ελπίδες, χαρές. Άφηνα φίλους, συμπολεμιστές, ανθρώπους αφοσιωμένους με ατσάλενια ψυχή, με ειλικρίνεια, με φρόνημα και προπαντός πολεμιστάς δοκιμασμένους με εξαιρετική πείρα.*⁴⁷⁰

Εντυπωσιακή είναι η επιστολή του από το μέτωπο την 1^η Αυγούστου 1917 στο φίλτατό του Χίο γιατρό Γεώργιο Πιταούλη «σε μια ρεαλιστική περιγραφή του τραυματισμού του, για τη θεραπεία του οποίου προτίμησε το αντίσκηνο του καταυλισμού για να είναι κοντά στους αγαπητούς του Χιώτες στρατιώτες, παρά το γαλλικό χειρουργείο της Φλώρινας»⁴⁷¹.

⁴⁶⁸ Νίκος Ανώγης, «Καταγεγραμμένες μαρτυρίες, απόψεις και ιστορικά γεγονότα του πολέμου του 1922 και νεότερα για το “Μαύρο Καβαλάρη”», *Ιστορικό-Πολιτικό Συνέδριο για το Νικόλαο Πλαστήρα. Πρακτικά*, ό.π., σ. 342 - 343

⁴⁶⁹ Εφημ. *Νέα Χίος*, Οκτώβριος 1919 όπως αναφέρεται σε: «Ο Νικόλαος Πλαστήρας και η Χίος», *Ο Νικόλαος Πλαστήρας και η Χίος*, ό.π., σ. 118

⁴⁷⁰ Α. Αξιώτακης, «Ο Νικόλαος Πλαστήρας και η Χίος», *Ο Νικόλαος Πλαστήρας και η Χίος*, ό.π., σ. 107

⁴⁷¹ Στο ίδιο, σ. 108



Είναι κατανοητό από τα ανωτέρω ότι ο Πλαστήρας στη Χίο ένωθε γνώριμα, διατηρούσε σχέσεις με Φιλελευθέρους, έχαιρε εκτιμήσεως. Όπως αναφέρεται στην έκθεση του Μπακιρτζή, εκεί θα βρει «φίλους αξιωματικούς», τους οποίους θα παρακαλέσει να «εξακριβώσουν το φρόνημα γενικώς των εν Χίω ευρισκομένων αξιωματικών και οπλιτών». «Αληθής συναγερμός παρατηρήθη τότε εν Χίω», διαβάζουμε στην ίδια έκθεση. «Αυθορμητώς οι αξιωματικοί πάντων των όπλων και βαθμών επεσκέπτοντο τον Συν/χην Πλαστήραν Ν. και εζήτησαν να προσφέρουν τας υπηρεσίας των όπως σώσωσι την Ελλάδα, τιμωρήσωσι τους ενόχους της Εθνικής καταστροφής, αποφασισμένοι να συντρέξωσι διά πάντων των μέσων το έργον της Επαναστάσεως».⁴⁷² Στις συσκέψεις της επανάστασης ο Πλαστήρας θα συναντήσει μεταξύ άλλων τον εφοπλιστή Γιάννη Λιβανό, τον ευπατρίδη Γεώργιο Χωρέμη, το βουλευτή Χίου γιατρό Ασπιώτη, τον γιατρό από τη Σμύρνη Απόστολο Ψαλτώφ.⁴⁷³ Ο Λιβανός λέει στον Πλαστήρα ότι θα διαθέσει «όλην του την περιουσίαν και τον εαυτόν του μαζί μ' ένα παληοντούφεκο, πούχε κρυμένο στη σοφίτα της

⁴⁷² Κ. Αθάνατος, ό.π., σ. ιγ'

⁴⁷³ Στο ίδιο, σ. 26: «Εις το τραπέζι του φιλόξενου καπετάν-Γιάννη Λιβανού, το μεσημέρι διεξήχθη συζήτησις κεκαλυμμένη. Ο κ. Ψαλτώφ μας εξιστόρησε θλιβερά την Μικρασιατικήν τραγωδίαν. Έβαλε λάδι στη φωτιά. Ο κ. Λιβανός, με την πλουσίαν απλοϊκότητά του, είπεν ότι θα διέθετε όλην του την περιουσίαν και τον εαυτόν του μαζί μ' ένα παληοντούφεκο, πούχε κρυμένο στη σοφίτα της επαύλεως, αν ημπορούσε έτσι να συμβάλη σε μίαν χειρονομίαν χάριν της Πατρίδος! Ο Πλαστήρας, στη μέση, άκουγε σιωπηρός πάντα. Κάτω από το κρυσταλλωμένο του χαμόγελο, το ηφαίστειον έβραζε. Οι αξιωματικοί του επιτελείου του και εγώ μαζί με τον βουλευτήν Χίου τον γιατρό Ασπιώτη -έναν αφανή εγκαρδιωτήν της μεγάλης υποθέσεως- εκυττάσαμε τον Συνταγματάρχην στα μάτια» (05-09-1922).

επαύλεως»⁴⁷⁴, ενώ ο Ασπιώτης ήταν, όπως μαθαίνουμε «αφανής εγκαρδιωτής της μεγάλης υποθέσεως»⁴⁷⁵.



Ξενοδοχείο Κύμα. Το στρατηγείο του Ν. Πλαστήρα στη Χίο κατά το 1922 (Πηγή: Ο Νικόλαος Πλαστήρας και η Χίος, Χίος, Έκδοση Μορφωτικού Συνδέσμου Βαρβασιού Χίου Βιβλιοθήκη “Ο ΦΑΡΟΣ”, 2000, σ. 26)

Ο Κώστας Αθάνατος μας διηγείται ότι την 11^η Σεπτεμβρίου 1922 πανηγυρίζει και η Εκκλησία της Χίου⁴⁷⁶:

Πηγαίνω εις Μητροπολίτην, μέσα εις το ιερόν της εκκλησίας, την ώραν της λειτουργίας της Κυριακής. Του αναγγέλλω το ευφρόσυτον γεγονός. Ο σεβάσμιος ιεράρχης αναλύεται εις δάκρυα χαράς, τόσον ώστε οι δικοί του εφοβήθησαν, διότι είναι και καρδιακός. Ο Μητροπολίτης, τρέμων ολόκληρος από ρίγος θείας συγκινήσεως, προβάλλει εις την Αγίασιν Πύλην, ευλογεί το εκκλησίασμα και προφέρει:

Χριστός Ανέστη! Η πατρίς μας θα σωθή!

Οι καμπάνες όλων των εκκλησιών της Χίου εσήμαιναν έως το βράδυ χαρμόσυνα.

Στην αξιόλογη επιστολή της 22ας Απριλίου 1925 που στέλλει στο φίλο και συμπολεμιστή του στο Σκρα Δημήτρη Σουρέ στη Χίο, ξεχύνει όλα τα φιλικά του συναισθήματα και ταυτόχρονα με πατριωτική έξαρση του εξομολογείται τους διακαείς εθνικούς του πόθους.⁴⁷⁷ Μεταξύ άλλων αναφέρει «Τώρα εγύρισα στο σπίτι

⁴⁷⁴ Στο ίδιο, σ. 26

⁴⁷⁵ Στο ίδιο, σ. 26

⁴⁷⁶ Στο ίδιο, σ. 61

⁴⁷⁷ Α. Αξιώτακης, ό.π., σ. 113-114

μου πολίτης, με την ίδια πίστη, την παληά, πως και πάλι θα ξαναπάμε στα γνώριμα, στα δικά μας μέρη, στην Ιωνία»⁴⁷⁸.

Όταν, πολύ αργότερα, το 1952 ήταν υποψήφιος με την Ε.Π.Ε.Κ. θα πάει για άλλη μια φορά στη Χίο. Το νησί τότε υπέφερε από διετίας από μία πρωτοφανή ξηρασία. Ο Ν. Παπαδόπουλος (με καταγωγή από τα Μεστά της Χίου, εκδότης του περιοδικού «Ανέσπερο Φως» - τεύχος 03^{ης}-04-1984) διηγείται:

Η πλατεία μπροστά από το ζαχαροπλαστείο απ' όπου θα μιλούσε και οι γύρω δρόμοι μέχρι κάτω στην προκουμαία, την Απλωταριά, το Δημοτικό Κήπο, μέχρι τον Άγιο Ιάκωβο ακόμα, ήταν πλημμύρα ο κόσμος και ο Πλαστήρας άρχισε να μιλά. Και ξαφνικά ανοίξαν οι ουρανοί και μια βροχή, σωστός κατακλυσμός, άρχισε να πέφτει, μα, πράμα παράξενο, κανένας Χιώτης δεν κουνήθηκε για να φύγει. Βρισκόμουν καλά προφυλαγμένος απ' τη βροχή μέσα στο ζαχαροπλαστείο και βλέπω ένα γνωστό μου χωρικό που απ' τη σκούφια του, τ' αυτιά του, τη μύτη του, μα και τη φουφούλα του ακόμα έτρεχε βρύση το νερό της βροχής.

- Μρε, μπάρμπα Κωνσταντή, έλα μέσα, είσαι μούσκεμα.

- Βρε ίντα λες; Είσαι με τα καλά σου; Ε! Θουρείς εγώ να; Ου Πλαστήρας βρε, μας ήφερε κην ευτυχία, τσι συ μου λες νάρτου μέσα, να μην του θουρώ;

*Κι έκαμε το σταυρό του με την αποκοτιά μου.*⁴⁷⁹

Γι' αυτό και μετά το θάνατό του ομόφωνα το Δημοτικό Συμβούλιο Χίου μετονόμασε την Πλατεία Βουνακίου σε Πλατεία Πλαστήρα και ο Ροταριανός Όμιλος Χίου του ανήγειρε ανδριάντα μπροστά στο Ναυτικό όμιλο Χίου.⁴⁸⁰



⁴⁷⁸ Α. Αξιώτακης, ό.π., σ. 114

⁴⁷⁹ Ν. Ανώγης, ό.π., σ. 343

⁴⁸⁰ Α. Αξιώτακης, ό.π., σ. 118

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Ο ρόλος της Χίου μετά την Επανάσταση του 1922

«Χίος αγαλλομένη και υπερήφανος, διότι πρωτηγωνίσθη και αύθις εις την επιτυχίαν του εθνοσωτηρίου τούτου κινήματος» (*Νέα Χίος*, 22-09-1922)

Μετά την κατάλυση των αρχών ο Πλαστήρας θ' ασχοληθεί και με το ζήτημα της αντικατάστασής τους. Ο πρώτος που θ' αντικατασταθεί είναι ο Γενικός Διοικητής του νησιού. Ο Πλαστήρας με διάταγμά του διορίζει Γενικό Διοικητή Χίου τον Απόστολο Ψαλτώφ. Θ' ακολουθήσει κι άλλο διάταγμα με τον οποίο θα επαναφέρει στη δημαρχία τον πρώην δήμαρχο Λεωνίδα Μυλωνάδη, που είχε παυθεί ως βενιζελικός το 1920. Στην πορεία θα διορισθεί και νέος νομάρχης ο Αριστείδης Φωκάς. Η Επαναστατική Κυβέρνηση φροντίζει να διασφαλίσει τη συνέχεια του έργου της. Ο Ψαλτώφ θα προχωρήσει γοργά σε ανασύσταση του Διοικητικού Συμβουλίου, το οποίο είχε καταργήσει «διά μιας μονοκονδυλιάς ο απαισίου μνήμης τέως Γ. Διοικητής»⁴⁸¹ -κατά τα ακριβή λεγόμενα της *Νέας Χίου*- Σταυρινίδης. Το πρώτο μέλημα του Διοικητικού Συμβουλίου είναι ο επισιτισμός και το δεύτερο η σύσταση μεγάλης Επιτροπής προς εγκατάσταση και περίθαλψη των προσφύγων. «Την προεδρείαν απεδέχθη παρακληθείς ο διαπρεπής συμπολίτης κ. Γ. Χωρέμης», μαθαίνουμε, τον οποίο αναφέραμε και παραπάνω μεταξύ των ατόμων του κύκλου του Πλαστήρα στη Χίο.

Η επανάσταση της 11^{ης} Σεπτεμβρίου γίνεται δεκτή στη Χίο με ανακούφιση και ο (χιακός) Τύπος παραθέτει αυτούσιο το διάγγελμα προς τον ελληνικό λαό⁴⁸² αλλά και άρθρα σχετικά με την έκρηξη της επανάστασης⁴⁸³. Θα υποδεχθούν την είδηση με ενθουσιασμό: «Χαράς ευαγγέλια! Μέγας κλήρος έλαχεν εις την Νήσον μας. Στρατός και Στόλος ηνωμένοι εν πλήρει ομοφωνία εκήρυξαν διαρκούσης της νυκτός την επανάστασιν εν ονόματι της σωτηρίας της Πατρίδος. Αι αρχαί κατελύθησαν άνευ επεισοδίου. Η τάξις εξησφαλίσθη. Πρόκειται να σωθή η εθνική

⁴⁸¹ Εφημ. *Νέα Χίος*, 17-09-1922

⁴⁸² Εφημ. *Νέα Χίος*, 15-09-1922

⁴⁸³ Εφημ. *Νέα Χίος*, 15-09-1922· Εφημ. *Παγχιακή*, 17-09-1922

μας τιμή»⁴⁸⁴. Ο Δήμαρχος Χίου Λεωνίδας Μυλωνάδης αποστέλλει τηλεγράφημα προς την Επαναστατική Επιτροπή στην οποία αναφέρει:

*Χίος αγαλλομένη και υπερήφανος, διότι πρωτηγωνίσθη και αύθις εις την επιτυχίαν του εθνοσωτηρίου τούτου κινήματος εκφράζει βαθύτατην ευγνωμοσύνην εις πάντας τους συντελεστάς και κατ' εξοχήν προς υμάς και όλως ιδιαιτέρως τον ήρωα Πλαστήρα της ευχομένη ίνα διά της προστασίας του υψίστου τη συμπράξει πάντων των στρατιωτικών και πολιτικών παραγόντων προς δε και των Συμμάχων ημών ανακτήσωμεν συντόμως τα απωλεσθέντα και επαναφέρωμεν την προσφιλή πατρίδα εις την προτέραν δόξαν και τιμήν.*⁴⁸⁵

Η Χίος έγινε η «εστία του Εθνοσωτηρίου Επαναστατικού Κινήματος»⁴⁸⁶ και ο ελληνισμός την ευγνωμονεί, διαβάζουμε σε απόσπασμα από τον *Ελεύθερο Λόγο* Πατρών που φιλοξενεί η *Νέα Χίος*. Ο Πλαστήρας περιβάλλεται με λατρεία από τους Χιώτες: «Εις την καρδιάν του Χιώτη από τον μικρόν ως τον μεγάλο και από τον αστόν ως τον χωρικόν μας μία κυριαρχεί μορφή, ένα όνομα, ο Πλαστήρας, και μια ιδέα, η Επανάστασις»⁴⁸⁷. Μια επανάσταση που, όπως διαβάζουμε στην - αντιβενιζελική- *Παγχιακή*, το έργο της είναι «καθαρώς εθνικόν, ιδεολογικόν και απηλλαγμένον κομματικών επιρροών και επιδράσεων»⁴⁸⁸.

Η λατρεία των Χίων προς το πρόσωπο του Πλαστήρα εκδηλώνεται για μια ακόμη φορά στη *Νέα Χίο*, η οποία τον χαρακτηρίζει ως «στηλοβάτη της σωτηρίας της πατρίδος» και επισημαίνει την αμοιβαία αγάπη και αφοσίωση μεταξύ του νησιού και του συνταγματάρχη⁴⁸⁹:

Συγκινεί βαθύτατα το τηλεγράφημα του λατρευτού μας Αρχηγού της Επαναστάσεως Συνταγματάρχου Πλαστήρα. Συνδεδεμένος με την ωραίαν μας νήσον με τας γλυκυτέρας συμπαθείας και τα ωραιότερα συναισθήματα δεν αφήνει στιγμήν χωρίς να εκδηλώση τας προς την πατρίδα μας και τον Χιακόν λαόν συμπαθητικές διαθέσεις του. Πνοή αυτός, ψυχή, μοχλός της Επαναστάσεως, δυναμικός και πρωτεύων δεν ήτο δυνατόν παρακολουθών μετά πατριωτικού ενδιαφέροντος τα αφορώντα την νήσον μας, να αφήσει απαρατήρητον και να λείψη να διατρανώση την μεγάλην του ευχαρίστησιν διά τας εκδηλώσεις του Χιακού λαού προς την Επανάστασιν της οποίας υπήρξεν ο πρωτεργάτης.

⁴⁸⁴ Εφημ. *Νέα Χίος*, 15-09-1922

⁴⁸⁵ Εφημ. *Νέα Χίος*, 22-09-1922

⁴⁸⁶ Εφημ. *Νέα Χίος*, 24-09-1922

⁴⁸⁷ Εφημ. *Νέα Χίος*, 26-05-1923

⁴⁸⁸ Εφημ. *Παγχιακή*, 24-09-1922

⁴⁸⁹ Εφημ. *Νέα Χίος*, 26-05-1923

Η εκδήλωσις αυτή του συμπαθούς μας Αρχηγού αποτελεί αληθώς δι' ημάς τους Χίους την ωραιότεραν και γλυκύτεραν συγκίνησιν. Ο Αρχηγός της Επανάστασεως κ. Πλαστήρας είνε δι' ημάς τους Χίους ένα ίνδαλμα μια λατρεία όπως είνε μια δόξα και διά την πατρίδα μας. Το ιδεώδες έργον του, η Επανάστασις το αθάνατο αυτόν τέκνο του είνε η θρησκευτική μας λατρεία προ της οποίας κλίνωμεν μετά ιεράς ευλαβείας και πίστεως το μαρτυρικόν γόνυ. Αφοσιωμένοι ψυχή τε και σώματι εις την ιδέαν της σωτηρίας της πατρίδος της οποίας ετάχθη ο στηλοβάτης αισθανώμεθα σήμερον πυργούμενον το αίσθημα της αφοσιώσεως μέσα εις τα στήθη μας προς την Εθνικὴν Επανάστασιν και τον ηρωικόν της Αρχηγόν του οποίου η συμπαθητική μορφή και το τιμημένον όνομα είνε δι' ημάς τους Χίους κάτι το πολύ προσφιλές και αγαπητόν. Η αφοσίωσις και η αγάπη μας αυτή προς τον ενθουσιώδη Αρχηγόν της Επανάστασεως είνε αμοιβαία. Εις την καρδιάν του Χιώτη από τον μικρόν ως τον μεγάλον και από τον αστόν ως τον χωρικόν μας μία κυριαρχεί μορφή ένα όνομα ο Πλαστήρας, και μία ιδέα η Επανάστασις.

Όταν, λοιπόν, αποβιβάζεται ο Πλαστήρας στη Χίο προϋπάρχει ένας «πλαστηρικός» θα λέγαμε χώρος, ικανός και διατεθειμένος να τον συνδράμει. Είναι γνωστό εξάλλου ότι πριν από το 1922 οι Έλληνες της Μικράς Ασίας υποστήριζαν ένθερμα την πολιτική του Ελευθέριου Βενιζέλου για ένταξη στον εθνικό κορμό των «αλύτρωτων περιοχών». Όταν λαμβάνεται από την Επαναστατική Επιτροπή η απόφαση να παραπεμφθούν σε έκτακτο στρατοδικείο και να τιμωρηθούν οι θεωρούμενοι ως υπαίτιοι για τη μικρασιατική εκστρατεία και έπειτα για τη μικρασιατική καταστροφή, οι πρόσφυγες στο νησί (αλλά και σε όλη την Ελλάδα) την επιδοκιμάζουν και, όταν οι Έξι θα εκτελεσθούν, αποστέλλουν συγχαρητήριο τηλεγράφημα⁴⁹⁰. Εξάλλου από νωρίτερα ζητούσαν την παραδειγματική καταδίκη τους εις θάνατον⁴⁹¹. Είναι προφανές ότι οι πρόσφυγες βλέπουν στον Πλαστήρα εκείνον που έσωσε ό,τι είχε απομείνει. Γι' αυτό και στους πρόσφυγες θα στηριχθούν η επαναστατική κυβέρνηση και οι φιλελεύθεροι κύκλοι για να διεκδικήσουν την επόμενη εκλογική αναμέτρηση οι βενιζελικοί. Η συμμετοχή τους στις επόμενες εκλογές θεωρείται απαραίτητη.

Για να μπορέσουν να συμμετάσχουν, όμως, έπρεπε πρώτα να εγγραφούν σε εκλογικούς καταλόγους. Το Υπουργικό Συμβούλιο αποφασίζει τον Οκτώβριο του

⁴⁹⁰ Εφημ. *Παγχιακή*, 25-11-1922 «Οι πρόσφυγες απέστειλαν τηλεγράφημα προς την Κυβέρνησιν, την Επανάστασιν και τον υπουργόν των Εσωτερικών επιδοκιμάζοντες την εκτέλεσιν της θανατικής καταδίκης των ενόχων της εθνικής συμφοράς»

⁴⁹¹ Εφημ. *Νέα Χίος*, 27-10-1922 «Υπό των ενταύθα προσφύγων διεβιβάσθη προς την επαναστατικήν επιτροπήν διά του κ. Γενικού Διοικητού ψήφισμα όπως καταδικασθώσιν εις θάνατον οι ένοχοι των Εθνικών Συμφορών, και όπως δοθή εις τους πρόσφυγας δικαίωμα ψήφου»

1922 την πολιτογράφηση των προσφύγων και την εγγραφή τους σε εκλογικούς καταλόγους. Για την πολιτογράφηση θα έπρεπε να συμπληρωθεί μια αίτηση εγγραφής στο Μητρώο Αρρένων και στο Δημοτολόγιο του δήμου ή της κοινότητας του τόπου διαμονής τους. Τα μέλη της προς πολιτογράφησιν προσφύγων επιτροπής θα ορίζονταν με ένα λίγο μεταγενέστερο νομοθετικό διάταγμα, το οποίο προβλέπει ότι η επιτροπή θα αποτελούνταν από έναν υπάλληλο του Υπουργείου Περιθάλψεως και δύο μέλη προσφυγικών σωματείων που θα βεβαίωναν την ταυτότητα των προσφύγων.⁴⁹²

Ο Γενικός Διοικητής Χίου τέλη Οκτωβρίου του 1922 δίνει εντολή για απογραφή.⁴⁹³ Έπειτα αρχίζουν απανωτές προσκλήσεις της βενιζελικής *Νέας Χίου* για εγγραφή των προσφύγων στους εκλογικούς καταλόγους, διευκρινίζοντας άλλοτε ότι η εγγραφή αυτή δεν έχει σχέση με στράτευση όπως «κακόβουλοι-επιτήδευοι-τυχάρπαστοι»⁴⁹⁴ λένε κι άλλοτε ότι δεν πρέπει ν' ακούν «τους φαύλους, τους παλαιοκομματικούς» που δεν ήθελαν τη συμμετοχή των προσφύγων στις εκλογές του 1923 φοβούμενοι ότι θα έδιναν σαφές προβάδισμα στην παράταξη των Φιλελευθέρων.

⁴⁹² Μαρία Κ. Γιώτα, διδακτορική διατριβή με τίτλο *Η πολιτική ένταξη των προσφύγων του 1922 στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου (1922-1940)*, υποβληθείσα στο τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 11

⁴⁹³ Εφημ. *Νέα Χίος*, 27-10-1922· Εφημ. *Νέα Χίος*, 29-11-1922

⁴⁹⁴ Εφημ. *Νέα Χίος*, 17-11-1922



Εφημ. Παγκυακή, 17-03-1923

Στην απογραφή το νούμερο των εν Χίω απογεγραμμένων προσφύγων φτάνει τις 38.000, το Νοέμβριο του 1922. Στο μεταξύ η εγγραφή τους στους καταλόγους δεν προχωρά και δίνονται αλλεπάλληλες παρατάσεις.⁴⁹⁵ Οι εγγραφέντες στα δημοτολόγια είναι μόλις 2.000 κατά το μήνα Φεβρουάριο του 1923⁴⁹⁶, όπερ εξηγείται από το γεγονός ότι οι πρόσφυγες ελπίζουν σε παλιννόστηση. Για το λόγο αυτό όταν

⁴⁹⁵ Εφημ. Νέα Χίος, 15-12-1922· Εφημ. Νέα Χίος, 03-01-1923· Εφημ. Νέα Χίος, 03-03-1923

⁴⁹⁶ Εφημ. Νέα Χίος, 16-02-1923

μαθαίνεται τι σχεδιάζεται στη Λωζάννη, θα προβούν σε ένα τεράστιο συλλαλητήριο διαμαρτυρίας⁴⁹⁷.

Η καθυστέρηση πιέζει την επαναστατική κυβέρνηση η οποία προσκαλεί τους πρόσφυγες για εγγραφή στους εκλογικούς καταλόγους απειλώντας με μη χορήγηση άρτου και επιδόματος στους μη προσελθέντες. Από τη *Νέα Χίο* μαθαίνουμε ότι η πολιτογράφηση και εγγραφή των προσφύγων στους εκλογικούς καταλόγους εξακολουθεί να παρατείνεται και το καλοκαίρι.⁴⁹⁸ Μάλιστα στις 25 Αυγούστου του 1923 εκδίδεται νομοθετικό διάταγμα⁴⁹⁹ «περί αθρόας πολιτογραφήσεως των εκ Τουρκίας εις Ελλάδα καταφυγόντων ομογενών» το οποίο στο άρθρο 3 του προβλέπει τα κάτωθι: «Εκ των δυνάμει του παρόντος Ν. Διατάγματος πολιτογραφουμένων υπόκεινται εις στράτευσιν, μόνον οι άγοντες το 20 έτος της ηλικίας των, απαλλασσομένων των συμπληρωσάντων το 20 έτος της κατά το άρθρον 23 του νόμου «περί Στρατολογίας» τριμήνου στρατιωτικής υποχρεώσεως. Οι μη εγγραφόμενοι κατά τ' ανωτέρω μέχρι της 30 Σεπτεμβρίου ε.έ. θέλουσι θεωρηθή ως αδήλωτοι και θα υπάγονται εις τας περί αδηλώτων κοινάς διατάξεις του νόμου 425 περί στρατολογίας του κατά γην στρατού».

Η αντιπολίτευση έβλεπε σε αυτή τη διάταξη ένα δέλεαρ και μια ταυτόχρονη απειλή για τους νέους εκλογείς. Σύμφωνα με καταγγελίες της Καθημερινής «οι Φιλελεύθεροι υπόσχονταν στους πρόσφυγες απαλλαγή από τη στράτευση, με τον όρο όμως να εγγραφούν στους εκλογικούς καταλόγους, διαφορετικά η στράτευση για όσους δεν εγγραφούν ήταν υποχρεωτική. Ταυτόχρονα υποστήριξε ότι σε περίπτωση μη εγγραφής υπήρχε και η απειλή της στέρησης του επιδόματος που λάμβαναν»⁵⁰⁰ για να καλύψουν τις άμεσες βιοτικές ανάγκες τους. Έτσι η αντιπολίτευση θεωρούσε βέβαιο ότι οι πρόσφυγες θα αναγκάζονταν στην ουσία να προσέλθουν στις εκλογές και να ψηφίσουν κατά τις εντολές της Λέσχης των Φιλελευθέρων.

Η εφημερίδα, που έχει ταχθεί επανειλημμένα και αναφανδόν κατά του «Κωνσταντινισμού»⁵⁰¹, απευθύνει συχνές προσκλήσεις, ενώ δεν παραλείπει να

⁴⁹⁷ Εφημ. *Νέα Χίος*, 10-01-1923

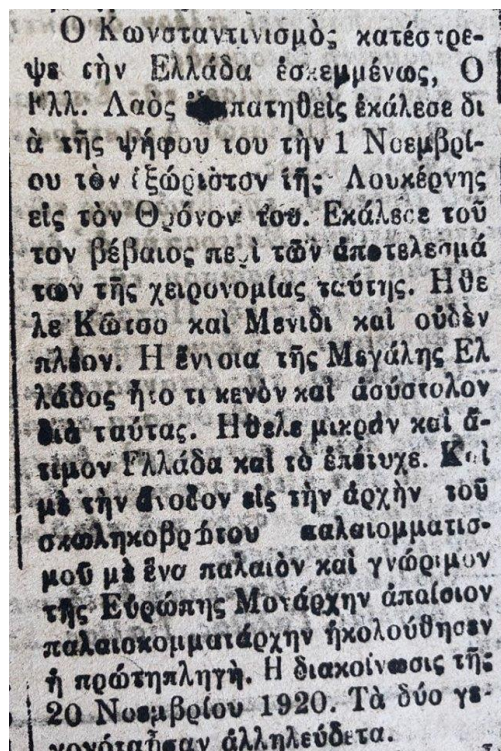
⁴⁹⁸ Εφημ. *Νέα Χίος*, 19-06-1923· Εφημ. *Νέα Χίος*, 02-08-1923· Εφημ. *Νέα Χίος*, 16-08-1923

⁴⁹⁹ <http://www.et.gr/index.php/nomoi-proedrika-diatagmata>

⁵⁰⁰ Μ. Κ. Γιώτα, ό.π., σ. 11

⁵⁰¹ ενδεικτικά Εφημ. *Νέα Χίος*, 11-10-1922: «Ο Κωνσταντινισμός κατέστρεψε την Ελλάδα εσκεμμένως. Ο Ελλ. Λαός εξαπατηθείς εκάλεσε διά της ψήφου του την 1 Νοεμβρίου τον εξώριστον της Λουκέρνης εις τον θρόνον του. Εκάλεσε τούτον βέβαιος περί των αποτελεσμάτων της χειρονομίας

παροτρύνει τον κόσμο να υποστηρίξει τους Φιλελευθέρους. Σε άρθρο της με τίτλο «Ποιος ο παλαιοκομματισμός – Ποιοι οι Φιλελεύθεροι», που αποτελεί μεταφορά από την *Πρόδο*ν της Αιτωλοακαρνανίας, αναφέρει χρονολογικά το έργο των κυβερνήσεων των δύο παρατάξεων και φροντίζει να καταστήσει σαφές πόσο ολέθρια υπήρξε η επικράτηση των αντιβενιζελικών για τη χώρα: παλαιοκομματισμός μέχρι το 1909 –αναφέρει– που οδήγησε σε «εσωτερική και εξωτερική κατάπτωση», από το 1910 ως το 1915 επικράτηση των Φιλελευθέρων με «εσωτερική και εξωτερική αναγέννηση», από το 1915 ως το 1917 ο παλαιοκομματισμός προξένησε «εθνικές συμφορές και εσωτερική δυστυχία», ενώ αμέσως μετά η επικράτηση των Φιλελευθέρων που διήρκησε ως το 1920 έφερε «αφάνταστο εθνική μεγαλουργία» για να κλείσει με τη διετία 1920-1922 της οποίας η πολιτική κατέληξε σε «όλεθρο».⁵⁰²

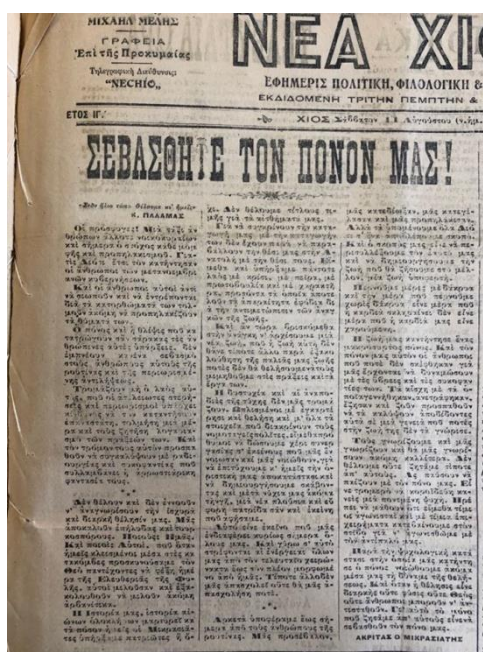


Εφημ. *Νέα Χίος*, 11-10-1922

ταύτης. Ήθελε Κώτσο και Μενίδι και ουδέν πλέον. Η έννοια της Μεγάλης Ελλάδος ήτο τι κενόν και ασύστολον διά ταύτας. Ήθελε μικράν και άτιμον Ελλάδα και το επέτυχε. Και με την άνοδον εις την αρχήν του σκωληκοβρώτου παλαιοκομματισμού με ένα παλαιόν και γνώριμον της Ευρώπης Μονάρχην άπαίσιον παλαιοκομματάρχην ηκολούθησεν η πρωτοπληγή». Εφημ. *Νέα Χίος*, 17-09-1922, όπου «ο παλαιοκομματικός πολιτικός κόσμος και αι μετ' αυτού συμπράξασαι πολιτικά μερίδες» χαρακτηρίζονται ως «άνδρες στερούμενοι απολύτως πολιτικής ηθικής», «μικροί τον νουν και την ψυχήν, συνειθισμένοι να κυβερνώσι την Μικράν ποτε Ελλάδα των στενών ορίων της Μελούνας», «αδιαφορούντες τελείως προς τον Ελληνικόν Λαόν», «εν φαύλω κύκλω άρχοντες και αρχόμενοι» και κατηγορούνται ότι «ήρπασαν την Μεγάλην Ελλάδα του Βενιζέλου από τας αγκάλας των Μεγάλων μας Συμμάχων και την απεμόνωνσαν ως δούλην των ίνα μακράν της ευνοίας των Συμμάχων κορέσωσι την παλαιοκομματικήν των ευτελή εμπάθειαν»

⁵⁰² Εφημ. *Νέα Χίος*, 05-05-1923

Τον Αύγουστο του 1923, ο Τύπος κατακλύζεται από ειδήσεις και άρθρα σχετικά με τις επικείμενες εκλογές. Ο εκλογικός οίστρος έχει συνέπεια τη μείωση των σχετικών με τους πρόσφυγες ειδήσεις. Η *Νέα Χίος* θα φιλοξενήσει ένα άρθρο υπογεγραμμένο από Μικρασιάτη, τιτλοφορούμενο «Σεβασθήτε τον πόνο μας»⁵⁰³, το οποίο απευθύνεται στους ανθρώπους των μετανοεμβριανών κυβερνήσεων και τους ζητά να παύσουν τις ραδιουργίες, τις συκοφαντίες, τις μομφές και τους προπηλακισμούς, να μην υποβαθμίζουν την καταγωγή τους, να μην τους καταδιώκουν και να μην τους προπηλακίζουν ως «επήλυδας και τουρκόσπορους», αλλά να σέβονται τον πόνο τους.



Εφημ. *Νέα Χίος*, 11-08-1923

Στο ίδιο διάστημα η αντιβενιζελική *Παγχαϊκή* θα απευθύνει ελάχιστες προσκλήσεις για απογραφή⁵⁰⁴ και θα τεθεί υπέρ της άποψης οι πρόσφυγες να εκλέξουν τους δικούς τους αντιπροσώπους κατά τις επικείμενες εκλογές ώστε να μη γίνουν λεία κανενός κόμματος⁵⁰⁵.

Είναι προφανές ότι στο πρώτο έτος που ακολούθησε τη μικρασιατική καταστροφή ο Τύπος στηρίζει τον Πλαστήρα και ιδιαίτερα η *Νέα Χίος*, η οποία δεν σταματά να καλεί τους πρόσφυγες να εγγραφούν στους εκλογικούς καταλόγους και τους υπενθυμίζει τις συνέπειες του Παλαιοκομματισμού. Είδαμε και την Εκκλησία να

⁵⁰³ Εφημ. *Νέα Χίος*, 11-08-1923

⁵⁰⁴ Εφημ. *Παγχαϊκή*, 24-09-1922· Εφημ. *Παγχαϊκή*, 17-03-1923

⁵⁰⁵ Εφημ. *Παγχαϊκή*, 08-08-1923

τάσσεται υπέρ αυτού και της Επανάστασης, ενώ στις κομβικές θέσεις των αρχών έχουν διορισθεί άτομα που απολαμβάνουν της αποδοχής του.

Η *Παγχιακή*, από την άλλη μεριά, το καλοκαίρι του 1923 στηρίζει το «Κόμμα των Ελευθεροφρόνων» του Ιωάννη Μεταξά, ο οποίος πλέον δεσπόζει στο χώρο των αντιβενιζελικών. Όταν αργότερα, τον Οκτώβριο του 1923, θα οργανωθεί κίνημα από βασιλόφρονες και δυσареστημένους βενιζελικούς αξιωματικούς, υποκινούμενο από το Μεταξά, προκειμένου ν' ανατραπεί η διαδικασία «που θα οδηγούσε σε εκλογές που θα επιβεβαίωναν την καταδίκη του παλαιοκομματισμού»⁵⁰⁶, θα συλληφθεί – μεταξύ άλλων- ο διευθυντής της *Παγχιακής* Ανδ. Πολεμίδης. Οι βενιζελικοί στη Χίο, μετά την κατάπνιξη του κινήματος, θα θορυβηθούν και θα ξεκινήσουν την οργάνωση απανωτών συλλαλητηρίων. Η κυκλοφορία των χιακών φιλομεταξικών εφημερίδων *Ελευθερία* και *Παγχιακή* θα απαγορευθεί και οι πολιτευτές του μεταξικού συνδυασμού που έχουν συλληφθεί θα εξακολουθήσουν να τελούν υπό κράτηση.⁵⁰⁷ Οι βενιζελικοί σε ολόκληρη την επικράτεια εξάλλου θα κάνουν ό,τι μπορούν για να περιορίσουν τους αντιβενιζελικούς.⁵⁰⁸

Κατόπιν τούτων τα αποτελέσματα των εκλογών στη Χίο είναι τα αναμενόμενα και ο βενιζελικός συνδυασμός θριαμβεύει. Μάλιστα σ' ένα ολόκληρο εκλογικό τμήμα, αυτό των Καρυών, και οι 203 ψηφοφόροι του θα ψηφίσουν μόνο τον Ελευθέριο Βενιζέλο, ο οποίος έχει υποβάλει υποψηφιότητα σε είκοσι νομούς, μεταξύ των οποίων και η Χίος.⁵⁰⁹ Σε σύνολο 11.815 ψηφισάντων ο Ελ. Βενιζέλος θα συγκεντρώσει 10.764 ψήφους⁵¹⁰.

Στο σημείο αυτό θα παραθέσω την πρώτη και την τελευταία σελίδα από ένα έντυπο εκλογικού καταλόγου, ανυπόγραφου, συνολικής έκτασης 17 φύλλων,

⁵⁰⁶ Η Μεγάλη Ιστορία του 20ού αιώνα, ό.π., σ. 238

⁵⁰⁷ Γ. Μακρινδάκης, *10.516 μέρες*, ό.π., σ. 171-172

⁵⁰⁸ G. Hering, ό.π., σ. 1041-1042: «Το 1923, με το διάταγμα για τις εκλογές αφαιρέθηκε από την εκλογική περιφέρεια της Αττικοβοιωτίας, οι αγροτικές περιοχές της οποίας ψήφισαν αντιβενιζελικά, το πολεοδομικό συγκρότημα Αθηνών-Πειραιώς, όπου η συρροή προσφύγων υποσχόταν στους βενιζελικούς, λόγω του πλειοψηφικού εκλογικού συστήματος, τις περισσότερες έδρες (...) Το 1923 οι βενιζελικοί, για να αποφύγουν μια παρόμοια καταστροφή όπως του 1920, εισήγαγαν τις εκλογικές περιφέρειες διαφόρων μεγεθών: στην Παλαιά Ελλάδα τη μικρή επαρχία, ώστε οι βενιζελικοί θύλακες να στείλουν δικούς τους βουλευτές στο κοινοβούλιο, στις Νέες Χώρες το νομό (ή την περιοχή του εφετείου) ως μεγάλη εκλογική περιφέρεια, για να εξουδετερώσουν την αντιβενιζελική μειοψηφία στα προπύργια των Φιλελευθέρων (...) Ο Γεώργιος Παπανδρέου, επινοητής του τερατώδους εκλογικού συστήματος του 1923, διατύπωσε ευθαρσώς την άποψη ότι δεν έπρεπε να επιτραπεί στους εχθρούς του έθνους να επηρεάσουν το αποτέλεσμα των εκλογών!»

⁵⁰⁹ Γ. Μακρινδάκης, ό.π., σ. 172

⁵¹⁰ Στο ίδιο, σ. 172

χρονολογούμενο μάλλον στα 1923, το οποίο τιτλοφορείται ως «Παράρτημα προσφύγων του εκλογικού καταλόγου του δήμου Χίου» και το οποίο μαθαίνουμε ότι έχει καταρτισθεί «κατά την ετήσιαν γενομένην αναθεώρησιν αυτού δυνάμει της υπ' αρ. 266 (1923) αποφάσεως του Δικαστηρίου των εν Χίω Πρωτοδικών». Στον κατάλογο αυτό, που φυλάσσεται στη Βιβλιοθήκη Κοραή με ταξιδετικό νούμερο 2113, αναφέρονται 1.837 ονόματα προσφύγων, με αλφαβητική σειρά. Αν πράγματι, λοιπόν, υποδεικνύει το συνολικό αριθμό των προσφύγων που έχουν εγγραφεί στους εκλογικούς καταλόγους προκειμένου να ψηφίσουν στις εκλογές της 16^{ης} Δεκεμβρίου 1923, τότε παίρνουμε μια εικόνα περί του ποσοστού τους επί του συνόλου των ψηφισάντων στη νήσο Χίο (11.815 ψηφίσαντες με βάσει τα ανωτέρω). Φυσικά οι 1.837 εγγεγραμμένοι δε σημαίνει ότι ψήφισαν κιόλας, αλλά μπορεί να υποθέσει κανείς ότι για να εγγραφούν είχαν την πρόθεση να ψηφίσουν.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΤΟΥ ΕΚΛΟΓΙΚΟΥ ΚΑΤΑΛΟΓΟΥ ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ ΧΙΟΥ				
Δυνάμει της υπ' αριθ. 266 (1923) αποφάσεως του Δικαστηρίου των εν Χίω Πρωτοδικών ημερ. 14/12/23 περί της ετήσιας αναθεωρήσεως του εκλογικού καταλόγου των εν Χίω προσφύγων				
Α/Α	Επώνυμον	Όνομα κέρων	Όνομα του Πατρός	Ηλικία
1	Αβραάμ	Νικόλαος	Κωνσταντίνος	56
2	Αβραάμ	Δημήτριος	Γεώργιος	41
3	Αβραάμ	Παναγιώτης	Βασίλειος	91
4	Αβραάμ	Αθανάσιος	Πέτρος	72
5	Αβραάμ	Ανδρέας	Μίχαλ	48
6	Αβραάμ	Γεώργιος	Εδμόνδος	38
7	Αβραάμ	Κωνσταντίνος	Ανδρέας	1877
8	Αβραάμ	Νικόλαος	Ανδρέας	41
9	Αβραάμ	Ιωάννης	Ιωάννης	1891
10	Αβραάμ	Σπύρος	Αθανάσιος	65
11	Αβραάμ	Αθανάσιος	Αθανάσιος	65
12	Αβραάμ	Αθανάσιος	Αθανάσιος	65
13	Αβραάμ	Αθανάσιος	Αθανάσιος	65
14	Αβραάμ	Αθανάσιος	Αθανάσιος	65
15	Αβραάμ	Αθανάσιος	Αθανάσιος	65
16	Αβραάμ	Αθανάσιος	Αθανάσιος	65
17	Αβραάμ	Αθανάσιος	Αθανάσιος	65
18	Αβραάμ	Αθανάσιος	Αθανάσιος	65
19	Αβραάμ	Αθανάσιος	Αθανάσιος	65
20	Αβραάμ	Αθανάσιος	Αθανάσιος	65
21	Αβραάμ	Αθανάσιος	Αθανάσιος	65
22	Αβραάμ	Αθανάσιος	Αθανάσιος	65
23	Αβραάμ	Αθανάσιος	Αθανάσιος	65
24	Αβραάμ	Αθανάσιος	Αθανάσιος	65
25	Αβραάμ	Αθανάσιος	Αθανάσιος	65
26	Αβραάμ	Αθανάσιος	Αθανάσιος	65
27	Αβραάμ	Αθανάσιος	Αθανάσιος	65
28	Αβραάμ	Αθανάσιος	Αθανάσιος	65
29	Αβραάμ	Αθανάσιος	Αθανάσιος	65
30	Αβραάμ	Αθανάσιος	Αθανάσιος	65
31	Αβραάμ	Αθανάσιος	Αθανάσιος	65
32	Αβραάμ	Αθανάσιος	Αθανάσιος	65
33	Αβραάμ	Αθανάσιος	Αθανάσιος	65
34	Αβραάμ	Αθανάσιος	Αθανάσιος	65
35	Αβραάμ	Αθανάσιος	Αθανάσιος	65
36	Αβραάμ	Αθανάσιος	Αθανάσιος	65
37	Αβραάμ	Αθανάσιος	Αθανάσιος	65
38	Αβραάμ	Αθανάσιος	Αθανάσιος	65
39	Αβραάμ	Αθανάσιος	Αθανάσιος	65
40	Αβραάμ	Αθανάσιος	Αθανάσιος	65
41	Αβραάμ	Αθανάσιος	Αθανάσιος	65
42	Αβραάμ	Αθανάσιος	Αθανάσιος	65
43	Αβραάμ	Αθανάσιος	Αθανάσιος	65
44	Αβραάμ	Αθανάσιος	Αθανάσιος	65
45	Αβραάμ	Αθανάσιος	Αθανάσιος	65
46	Αβραάμ	Αθανάσιος	Αθανάσιος	65
47	Αβραάμ	Αθανάσιος	Αθανάσιος	65

Η πλειοψηφία των εγχειριδίων που αφορούν τον Πλαστήρα αποτελούν μια «ηχηρά επαναλαμβανόμενη αγιογραφική προσέγγιση»⁵¹¹, έναν ύμνο για την ψυχή που «δεν ετάφη υπό τον κονιορτόν της τραγικής καταστροφής»⁵¹², για τον άνθρωπο που ανέλαβε το έργο να βοηθήσει την Ελλάδα ν' «αποπλύνει τον ρύπον της

⁵¹¹ Άλκης Ρήγος, «Νεοελληνική πολιτική σκηνή και ο ρόλος του Ν. Πλαστήρα», ό.π., σ. 59

⁵¹² Εφημ. Παγκρατίου, 17-09-1922

Μικρασιατικής συμφοράς»⁵¹³. Άλλοι υποστηρίζουν πως ήταν ένας δικτάτορας. Σε κάθε περίπτωση στη Χίο αναπτύσσεται, όπως είδαμε, μια πολιτική στη σκιά του Πλαστήρα, η οποία τον υποστηρίζει.

⁵¹³ Εφημ. *Παγκιακή*, 05-05-1923

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στο πρώτο μέρος της εργασίας έγινε μια προσπάθεια συλλογής πληροφοριών από ποικίλες πρωτογενείς πηγές περί της υποδοχής των προσφύγων στη Χίο μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή αρχής γενομένης από τον Αύγουστο του 1922. Οι πληροφορίες που λήφθηκαν από το συλλεγόν υλικό εκτείνονται μέχρι και ένα περίπου έτος αργότερα, ήτοι στον Σεπτέμβριο του 1923. Σε αυτόν τον ένα χρόνο υπάρχει κάποιο υλικό τόσο σε επίπεδο Τύπου όσο και προσφυγικής μνήμης που μας επιτρέπει, πάντα με τις γνωστές επιφυλάξεις, να εξαγάγουμε κρίσιμα συμπεράσματα για την υποδοχή τους.

Αναφορικά με τη Χώρα της Χίου έχει καταληφθεί κάθε κενός χώρος. Παρά τα μέτρα που λαμβάνει η κυβέρνηση, είναι χιλιάδες οι άστεγοι και το Κράτος αναπόφευκτα οδηγείται σε επιτάξεις. Τους πρώτους μήνες διανέμεται ένα επίδομα. Οι αρχές διενεργούν εράνους και η ιδιωτική πρωτοβουλία ενισχύει τους εκδιωγμένους Μικρασιάτες οικονομικά όσο δύναται, αλλά και πάλι τα νούμερα από μόνα τους εξηγούν την αδυναμία του τόπου να σηκώσει το βάρος των αρχικά 60.000 προσφύγων που καταφθάνουν μέσα σε ένα μήνα και που -κατόπιν της περιβόητης αραίωσης- θα υποδιπλασιαστούν περίπου. Καθώς οι συνθήκες υγιεινής πάσχουν, εμφανίζονται επιδημικές ασθένειες. Το μέγεθος των ροών προκαλεί όπως είναι φυσικό αντιδράσεις στους ντόπιους αλλά και στον κρατικό μηχανισμό, που αδυνατώντας να διαθρέψει τον όγκο των προσφύγων κάνει προσπάθειες για την εργασιακή τους αποκατάσταση και συχνά τους προτρέπει να εξεύρουν εργασία και να μην αναμένουν ανενεργοί να τους λύσει το Κράτος τα προβλήματά τους.

Παρά τα προβλήματα, ωστόσο, η προσφυγική αποκατάσταση προχωρεί. Στο κύριο άρθρο της *Νέας Χίου* με τίτλο «Η επαναστατική Ελλάδα υπέρ των προσφύγων της» στο φύλλο της 24^{ης}/07/1923, ήτοι περίπου ένα έτος μετά την άφιξη των προσφύγων, –ενόψει της επικείμενης έλευσης του Απ. Δοξιάδη στη Χίο- παρατίθεται μια θετική αποτίμηση του ηράκλειου έργου που χώρα ανέλαβε μπροστά στην «προσφυγική πλημμυρίδα»⁵¹⁴:

Καθ' ην στιγμήν η Ελλάς, κλονιζομένη εκ βάθρων από την Μικρασιατικήν συμφοράν, εδέχετο μετά των συντριμμάτων της Μεγάλης Στρατιάς και τας μυριάδας των θυμάτων

⁵¹⁴ Γ. Γιαννακόπουλος, «Η Ελλάδα με τους πρόσφυγες», ό.π., σ. 89

του τουρκικού διωγμού, όλοι, εν απογνώσει ανέμενον μίαν ανεπανόρθωτον Εθνικήν κατάρρευσιν. Αλλά και κατά την κρίσιμον αυτήν και δραματικήν ώραν δεν έλειψε και πάλιν το Ελληνικόν θαύμα: Ολίγοι άνθρωποι φλεγόμενοι από το Προμηθεϊκόν θάρρος που αντιτάσσεται κατά της Μοίρας, επανεστάτουν κατά του ολεθρίου Κωνσταντινικού Καθεστώτος και ανελάμβανον με πίστιν αποστολικήν και αυταπάρνησιν αληθινά ηρωικήν την περίσωσιν της καταρρευούσης πανταχόθεν Ελλάδος. Άλλοι ερίφθησαν εις την αναδιοργάνωσιν του διαλυθέντος στρατού, άλλοι εις τον εξωτερικόν διπλωματικόν αγώνα, άλλοι εις την οικονομικήν και διοικητικήν ανόρθωσιν της Χώρας: Ο Απόστολος Δοξιάδης γνωστός μέχρι τούδε μόνον ως ιατρός και φιλόανθρωπος, ερρίπτετο εις την περίσωσιν και περίθαλψιν του προσφυγικού Ελληνισμού! (...) Συνοικισμοί ωραίοι και υγιεινοί ιδρύθησαν διά του «Ταμείου Περιθάλψεως Προσφύγων» εν Αθήναις, Πειραιεί, Ελευσίνι, Πάτραις, Βόλω, Θ/νίκη και αλλαχού. Η ανέγερσις μεγάλων κτιστών συνοικισμών συνεχίζεται, εις τρόπον ώστε εντός ολίγου να σχηματισθούν ολόκληροι προσφυγικάι πόλιναι. Παραλλήλως προς τ' ανωτέρω το Επαναστατικόν Υπουργείον Περιθάλψεως εμερίμνησε και διά την περίθαλψιν των προσφύγων. Καίτοι αι αποθήκαι του Κράτους ευρέθησαν κεναί, εν τούτοις, δι' επειγουσών προμηθειών, κατορθώθη να διανεμηθή κατά τας πρώτας εβδομάδας άρτος εις τους πρόσφυγας. Επίσης τοις εδόθη τακτικώς επίδομα 2 δραχ. Κατ' άτομον ημερησίως μέχρι τέλους Δεκεμβρίου π.έ. διενεμηθησαν κλινοσκεπάσματα 70.000, διά δε του «Ταμείου Περιθάλψεως Προσφύγων» εδόθησαν ενδύματα, τρόφιμα, φάρμακα κτλ πολλών εκατομμυρίων δραχμών. Χορηγίαί έκτακτοι δίδονται παρά του Υπουργείου Προνοίας και προς ιδιώτας και προς αγαθοεργά ιδρύματα των οποίων η υπέρ των προσφύγων δράσις δεν είναι μικρά. Από τους δυσχερεστέρους και επιτυχεστέρους αγώνας του Υπουργείου Δοξιάδου είναι και ο κατά των επιδημιών. Εις την Ελλάδα, την στερουμένην υγειονομικών μέσων, συνεσωρεύθη έν εκατομμύριον ανθρώπων εξηντλημένων και μεμολυσμένων. Διά μίαν στιγμήν το φάσμα του λοιμού ηπείλησε σύμπασαν την Ελλάδα. Αλλ' ο κ. Δοξιάδης διετήρησε την ψυχραιμίαν του. Διωργάνωσεν υγειονομικήν υπηρεσίαν υπό τον κ. Χρηστομάνον και τη βοήθεια και του Αμερικανικού Ερ. Σταυρού κατώρθωσε το αληθινόν θαύμα διά την Ελλάδα να θρηνήσωμεν κατ' αρχάς ολίγα μόνον θύματα των επιδημιών, σήμερον δε ν' απολαμβάνωμεν κακοήθους κυριολεκτικώς υγείας.

Στο δεύτερο μέρος της εργασίας έγινε μια προσπάθεια διερεύνησης του αν η Χίος το Σεπτέμβριο του 1922 βρέθηκε συγκυριακά και από τύχη στο δρόμο του Πλαστήρα ή αν την επέλεξε για κάποιο λόγο. Περαιτέρω αν διαδραμάτισε κάποιο ρόλο στην προπαρασκευή της Επανάστασης της 11^{ης} Σεπτεμβρίου 1922.

Για ν' απαντηθούν τα ανωτέρω ερωτήματα ήταν απαραίτητη μια εκτενής αναφορά στη ζωή του Πλαστήρα, στου οποίου το δρόμο η Χίος βρέθηκε επανειλημμένα. Η μετάθεσή του στο νησί, η συγκρότηση εκεί ενός συντάγματος με στρατιωτικούς εκπαιδευμένους από τον ίδιο -στρατιωτικούς που τον λάτρευαν- η γνωριμία και σύνδεσή του με σημαίνουσες προσωπικότητες της περιοχής τον έκαναν να νιώθει τη Χίο μια δεύτερη πατρίδα του. Η οικειότητα αυτή με τη νήσο και τους ανθρώπους, η εμπιστοσύνη του στη στήριξή τους τον ώθησαν να απαιτήσει τη μεταφορά του από τη Σμύρνη στη Χίο κι όχι στη Μυτιλήνη (ή τη Σάμο), όπως είχε σχεδιαστεί. Εκεί, λοιπόν, ανάμεσα σε γνώριμους, φίλους, οπαδούς του, στρατιώτες του, έδωσε σάρκα και οστά στο όραμα της Επανάστασης της 11^{ης} Σεπτεμβρίου 1922, όπως ονομάστηκε –ένα στρατιωτικό πραξικόπημα.

Στην επίσημη έκθεση του κινήματος είδαμε ότι η Χίος επελέγη για στρατηγικούς λόγους: ήταν η εγγύτητά της στην Αθήνα, που έπρεπε άμεσα να καταληφθεί από τους κινηματίες, αλλά και η ύπαρξη μεγάλου μέρους του στρατεύματος που ευνοούσαν την εκείθεν οργάνωση της Επανάστασης. Το έργο της θα διευκολυνόταν αν ταχύτατα συνέπραττε ο στρατός και κατόπιν αν ακολουθούσε ο στόλος⁵¹⁵, που αποτελούσε την κύρια εστία άγχους του Πλαστήρα, διότι εκεί δεν είχε πρόσβαση. Ωστόσο θα βρει σύντομα αρωγούς και στο στόλο⁵¹⁶ και το κίνημα θα έχει ευτυχία για τον εμπνευστή του κατάληξη.

Συγκεφαλαιώνοντας, «κατά την πορεία των μονάδων από το Νυμφαίο στον Τσεσμέ, όπου θα γινόταν η επιβίβαση σε πλοία για να διαπεραιωθούν οι δυνάμεις στην Χίο, ο Πλαστήρας αντιλήφθηκε ότι η αγανάκτηση είχε κορυφωθεί και ότι στη Χίο θα μπορούσε να μορφοποιηθεί σε στρατιωτικό κίνημα»⁵¹⁷. Ως εκ τούτου η Χίος έπαιξε το ρόλο του καταλύτη των στρατιωτικών και πολιτικών εξελίξεων που έπονταν χάρη στη μεγάλη συγκέντρωση στρατού, την εγγύτητά της με την Αθήνα και την ύπαρξη εκεί προσώπων που ο Πλαστήρας γνώριζε, εμπιστευόταν, συνδεόταν μαζί τους. Τα τελευταία διευκόλυναν την οργάνωση μιας στρατιωτικής επέμβασης, που

⁵¹⁵ «Μόνη όθεν φροντίς της Επαναστάσεως ήτο το πώς να επιτύχη την σύμπραξιν του Εθνικού Στόλου διά δύο κυρίως λόγους.

1) Η ευδόωσις του κινήματος της Επαναστάσεως θα ήτο ταχύτερα και ασφαλέστερα τη συνεργασία του Εθνικού Στόλου, και

2) Η εντύπωσις επί της εκτάσεως του κινήματος θα ήτο τα μέγιστα επιβλητική εάν Στρατός και Στόλος έπλεον ηνωμένοι προς την Πρωτεύουσαν, εκεί όπου παρέμενον και ελόχευον οι νεκροθάπται της Πατρίδος», Κ. Αθάνατος, ό.π., σ. 24

⁵¹⁶ «Ο Βιτάλης υπήρξεν «η ψυχή» του όλου κινήματος», στο ίδιο, σ. 25

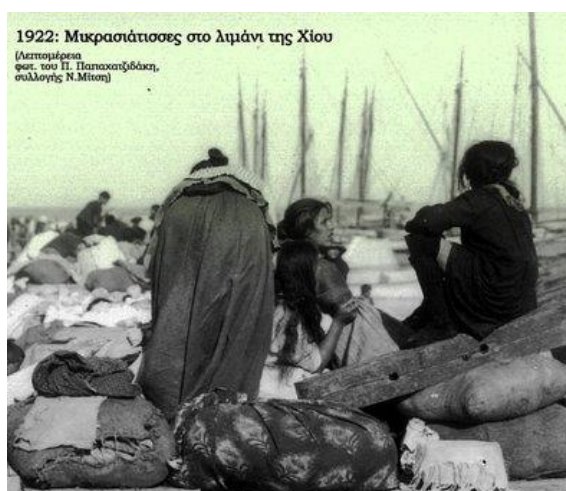
⁵¹⁷ Σ. Ριζάς, ό.π., σ. 341-342

απ' ότι φαίνεται είχε προαποφασισθεί. Εξάλλου μελετώντας κανείς την προσωπικότητα του Πλαστήρα δυσκολεύεται να πιστέψει ότι η προπαρασκευή ενός στρατιωτικού κινήματος, ανατρεπτικού του ισχύοντος καθεστώτος, δε θα είχε αρχίσει να δουλεύεται στο μυαλό του ήδη από την ήττα των Ελλήνων στο Σαγγάριο, αν όχι και νωρίτερα.

Στην συνέχεια ο Πλαστήρας θα αποκαταστήσει τις καταλυθείσες εν Χίω αρχές με άτομα της εμπιστοσύνης του. Με αυτές τις ενέργειες θα εξασφαλίσει ότι και για το επόμενο χρονικό διάστημα η Χίος θ' αποτελεί έναν «πλαστηρικό» χώρο, ο οποίος θα είναι σε θέση να στηρίζει την πολιτική αυτού και των ομοφρόνων του.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Συγκεφαλαιώνοντας, η μετάφραση μέρους του ερευνητικού υλικού σε συνδυασμό με τη βιβλιογραφία μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η Χίος αποτέλεσε σταθμό υποδοχής χιλιάδων προσφύγων, πολλοί εκ των οποίων δεν είχαν την πρόθεση να παραμείνουν – και πράγματι δεν παρέμειναν- εκεί. Παράλληλα αποτέλεσε κατάλληλο σταθμό για την οργάνωση του ήδη από τη Μικρά Ασία συλληφθέντος σχεδίου του Πλαστήρα για συγκρότηση στρατιωτικού κινήματος που θα τιμωρούσε τους «αθύνοντες» της μικρασιατικής τραγωδίας και θα τους εξεδίωκε από την εξουσία. Σε κάθε περίπτωση η Χίος βρέθηκε στο κέντρο των εξελίξεων και βίωσε την εθνική συμφορά.



«Το 1922 είναι ένας κατεξοχήν τόπος μνήμης για τους Έλληνες», ένας νοητός τόπος μνήμης συνδεδεμένος με την απώλεια και το τραύμα.⁵¹⁸ «Το βιωμένο τραύμα έγινε πολιτισμικό τραύμα (...) Γι' αυτό και δεν αφορά μόνο τους πρόσφυγες ή τους απογόνους τους. Αφορά την αίσθηση του παρελθόντος που έχει η εθνική συνείδηση, το συλλογικό εμείς. Το '22 σήμανε την οριστική εγκατάλειψη μιας κοσμοπολίτικης αντίληψης για τον ελληνισμό».⁵¹⁹

Παράλληλα σήμανε την ανάγκη αποκατάστασης και ενσωμάτωσης του ογκώδους ρεύματος των εκτοπισμένων σε μια χώρα που ήδη αντιμετώπιζε σοβαρά προβλήματα. Όπως είδαμε η κατάσταση στην Ελλάδα ήταν χαώδης. «Ένα έθνος πέντε εκατομμυρίων, με λίγες αναπτυγμένες φυσικές πηγές, πολιτικά διαιρεμένο και

⁵¹⁸ Αντώνης Λιάκος, *Το 1922 και οι πρόσφυγες*, ό.π., σ. 11

⁵¹⁹ Στο ίδιο, ό.π., σ. 11

οικονομικά κατεστραμμένο ύστερα από δέκα χρόνια πολέμων και επαναστάσεων, αντιμετώπιζε ξαφνικά ένα εκδικητικά θριαμβευτικό εχθρό από τη μια πλευρά και μια εισροή απόρων προσφύγων από την άλλη, σε αριθμούς ισοδύναμους με το ένα τέταρτο του πληθυσμού τους». ⁵²⁰ Το ελληνικό κράτος αιφνιδιάζεται κι αδυνατεί να αντιδράσει άμεσα. Παρά ταύτα θα επιτύχει την αποκατάσταση και την ενσωμάτωσή τους. Θα βρει το «φάρμακο» της λησμονιάς για να ξεπεράσει τα –κατά τον Γ. Σεφέρη- «ψυχολογικά συμπτώματα πειναλέων ναυαγών σε μία σχεδία» ⁵²¹.

Σ' έναν κόσμο που από καταβολής του διέπεται από μια ατελεύτητη ιστορία μετανάστευσης, η προσφυγιά είναι συχνό φαινόμενο. Το αλυτρωτικό όραμα του Ελευθέριου Βενιζέλου έμελλε να το πληρώσουν ακριβά οι ελληνικοί πληθυσμοί της Μικράς Ασίας. Σ' ένα καφεενεδάκι στο Βαρβάσι της Χίου διαμείβεται ένας διάλογος σχετικά με τη Μεγάλη Ιδέα, τον οποίο μεταφέρει αυτούσιο η Δ. Γ. Μαρή ⁵²². «Ό,τι ετράβηξε ο Ελληνισμός της Μικράς Ασίας τότε, είναι απ' τη Μεγάλη Ιδέα» καταθέτει με στόμφο ένας πρόσφυγας. «Ευτηδά η αφορεσμένη που σαν κάτσει μέσα στα κεφάλια των εμεγάλωνε φέρνει τσ' ανθρώποι συμφορές. Για αυτό δα και γω την έχω χεσμένη». «Καλά τσίκανες τσίπρεπενε» του απαντά ευχαριστημένος ένας άλλος.

Το 1922 το προσφυγικό κύμα θ' αποτελέσει με τον πιο βάρβαρο τροπο την ταφόπλακα της Μεγάλης Ιδέας. Πράγματι για λίγο το μεγαλόπνοο όραμα που για δεκαετίες ολόκληρες υπαγόρευε «το ηγεμονικό περίγραμμα του συλλογικού φαντασιακού» ⁵²³ έγινε πραγματικότητα. Ωστόσο η πνέουσα τα λοίσθια Μεγάλη Ιδέα, μετά τη θνησιγενή της μετουσίωση -χάρη στη Συνθήκη των Σεβρών- διέψευσε με τον πιο τραγικό τρόπο τις προσδοκίες των Ελλήνων της Μικράς Ασίας που έμελλε να γίνουν πρόσφυγες, να βρουν καταφύγιο στη «Μεγάλη Μητέρα» ⁵²⁴ και να βιώσουν ξανά –πιο οδυνηρά πλέον, λόγω του αμετακλήτου της παραμονής τους στη μητρόπολη- όσα συνεπάγεται η δύσβατη πορεία της ενσωμάτωσης. Η επαφή τους με

⁵²⁰ Pentzopoulos P., «The Balcan Exchange of Minorities and its Impact upon Greece», σ. 40 στο Tsimouris G., «Anatolian Embodiments in a Hellenic Context: The Case of Reiserianii Mikrasiates Refugees», Thesis submitted for the Doctor of Philosophy, University of Sussex, όπως το βρίσκουμε σε Α. Ρικανιάδη, Διπλωματική Εργασία *Η Μικρασιατική Κοινότητα της Χίου και οι απόγονοί της*, ό.π., σ. 60

⁵²¹ Η Μεγάλη Ιστορία του 20ού αιώνα, ό.π., σ. 231

⁵²² Δ. Γ. Μαρή, ό.π., σ. 15

⁵²³ Νίκη Μαρωνίτη, «Η εποχή του Γεωργίου Α'. Πολιτική ανανέωσης και αλυτρωτισμός», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, 5^{ος} τόμος, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 31

⁵²⁴ Εφημ. *Μικρασία*, 22-01-1915, από ανοικτή επιστολή προσφύγων

τους γηγενείς θ' αποτελέσει ένα τραυματικό πολιτισμικό σοκ⁵²⁵ και για χρόνια η «αντιπροσφυγική υστερία»⁵²⁶ θα διακατέχει μια σημαντική μερίδα του πληθυσμού.

Παρ' όλα αυτά το ίδιο το προσφυγικό κύμα που αρχικά αποδιοργάνωσε τη χώρα, είναι αυτό που τελικά την οδήγησε στην ελπιδοφόρα ενατένιση του μέλλοντος. Βέβαια «στο μέτρο που η συλλογική μνήμη μένει εγκλωβισμένη στο παραδοσιακό πλαίσιο των πολεμικών αναμετρήσεων, αδυνατεί να συλλάβει πώς η στρατιωτική ήττα μετατράπηκε σε ειρηνικό επίτευγμα»⁵²⁷. «Η μικρασιατική καταστροφή του 1922 δεν υπήρξε μόνο η κατάληξη της ελληνικής πολεμικής εξόδου στο πλευρό της τριπλής Συνεννόησης (Αντάντ) αλλά και ο σημαντικότερος παράγοντας μετασχηματισμού της ελληνικής κοινωνίας και οικονομίας. (...) Ο ρόλος των προσφύγων έγινε συνώνυμος με τον βιομηχανικό μετασχηματισμό της Ελλάδας και την μεταλλαγή του ελληνικού πολιτικού βίου»⁵²⁸. Επίσης «το μεγαλύτερο μέρος του Ελληνισμού συγκεντρώθηκε οριστικά μέσα στα ασφαλή σύνορα του εθνικού του κράτους – ασφαλή στο μέτρο ακριβώς που επιτεύχθηκε εθνική ομοιογένεια»⁵²⁹. Οι πρόσφυγες αφομοιώθηκαν⁵³⁰, διέπρεψαν στην πολιτική, την οικονομία, τις τέχνες και αναγέννησαν μέσα από τις στάχτες της Μεγάλης Ιδέας την Ελλάδα.

⁵²⁵ Β. Αγτζίδης, «Πρόσφυγες του '22 στην Ελλάδα», 5^ο Συμπόσιο, ό.π., σ. 45, βλ. υποσημ. 44

⁵²⁶ Στο ίδιο, σ. 46 - 47 «Η αντιπροσφυγική στάση της συντηρητικής παράταξης θα διατηρηθεί για αρκετά χρόνια μετά την Καταστροφή. Έξι χρόνια μετά θα υπάρχουν κείμενα με τα οποία επιζητούσαν τον «εξαγνισμό της πρωτεύουσας», τον διαχωρισμό των «καθαρόαιμων Ελλήνων» από τους «Τουρκόσπορους». Παράδειγμα της αντιπροσφυγικής υστερίας που διακατείχε τους φιλομοναρχικούς πολίτες ήταν τα συνθήματα που ακούστηκαν στις 9 Νοεμβρίου 1923 στο συλλαλητήριο των μοναρχικών στις στήλες του Ολυμπίου Διός, όπου το χαρακτηριστικότερο ήταν: «Φωτιά στους Τουρκόσπορους πρόσφυγες». Η στάση αυτή δεν περιορίζεται μόνο στον αμαθή «αυτόχθονα» λαό που φανατίζεται από τους επιτήδειους μοναρχικούς πολιτικούς, αλλά χαρακτηρίζει και τη διανόηση του ελλαδικού Βασιλείου. Χαρακτηριστικές είναι οι εξάρσεις του Γεωργίου Βλάχου στην εφημερίδα «Καθημερινή» ο οποίος ακόμη και το 1928 αποκαλεί τους πρόσφυγες ως «προσφυγική αγέλη». Ο Νίκος Κρανιωτάκης, φιλομοναρχικός εκδότης του *Πρωινού Τύπου*, στην εφημερίδα του θα απαιτήσει το 1933 να επιβληθεί στους πρόσφυγες να φορέσουν κίτρινα περιβραχιόνια για να τους διακρίνουν και να τους αποφεύγουν οι «Έλληνες». Ενώ ο βουλευτής Σπετσών Περικλής Μπουρμπούλης θα πει το 1934 στους πρόσφυγες βουλευτές ότι οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης «είναι πιο Ρωμιοί από σας». Χαρακτηριστική της νοοτροπίας της ηγετικής τάξης των μοναρχικών αποτελεί το παρακάτω απόσπασμα: «Συμπονούμεν και συμπαθούμεν τους πρόσφυγας ως ανθρώπους και αδελφούς δυστυχήσαντας και παθόντας, αλλά δεν τους θέλομεν ούτε ως ψηφοφόρους, ούτε ως εκλογείς, ούτε ως εκλεξιμούς, ούτε ως πολίτας δικαιουμένους να κυβερνήσουν την Ελλάδα» [το τελευταίο απόσπασμα είναι από άρθρο του Γεωργίου Βλάχου στην *Καθημερινή*, 30-07-1928]

⁵²⁷ Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, «Το ανεπανάληπτο επίτευγμα», ό.π., σ. 9

⁵²⁸ Θ. Βερέμης, *Ελευθέριος Βενιζέλος*, ό.π., σ. 22 -23

⁵²⁹ Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, ό.π., σ. 11

⁵³⁰ Στο ίδιο, σ. 12 «Αφομοίωση σημαίνει να μη διακρίνεται πλέον ο πρόσφυγας από τον γηγενή. Από την άποψη αυτή, η αφομοίωση ολοκληρώνεται με την πολιτική πολυδιάσπαση των προσφύγων στη διάρκεια της Κατοχής και του Εμφυλίου που επακολούθησε. Χωρίστηκαν τότε οι πρόσφυγες στα ίδια στρατόπεδα με τους γηγενείς και έπαψαν οριστικά ν' αποτελούν ενιαία κοινωνική ομάδα με ιδιαίτερη πολιτική συμπεριφορά».

«Η μνήμη όπου και να την αγγίξεις πονεί» σημειώνει ο προσφυγικής καταγωγής Γεώργιος Σεφέρης. Από την άλλη όμως, η λήθη δεν (πρέπει να) αποτελεί επιλογή κανενός λαού. Κι αν σήμερα -πιο ξέθωρα πια- «η μνήμη» αναφορικά με το 1922 «εξακολουθεί να φλεγμαίνει»⁵³¹, η τάση ψύχραιμης αναψηλάφησης του τραυματικού παρελθόντος, ιστορικής κατανόησης και λογικής διεργασίας μπορεί να συντελέσει στην ιστορική επίγνωση και την «καταλλαγή των διχαστικών παθών»⁵³².

⁵³¹ Γ. Κόκκινος, *Το τραύμα και οι πολιτικές της μνήμης*, ό.π., σ. 22

⁵³² Στο ίδιο, σ. 36

Πηγές – Βιβλιογραφία

A. Πηγές

Εφημερίδες

Νέα Χίος, Βιβλιοθήκη Κοραή

Παγκιακή, Βιβλιοθήκη Κοραή

Μικρασία, Βιβλιοθήκη Κοραή

Παμπροσφυγική

Χειρόγραφα

Χειρόγραφο υπ' αρ. 2113 Βιβλιοθήκης Κοραή

Χειρόγραφο με αύξοντα αριθμό 15 Βιβλίου Πρωτοκόλλου Κωδίκων της Ιεράς Μητροπόλεως Χίου

Βιβλίον Πρακτικών συνεδριάσεων του Δημοτικού Συμβουλίου του Δήμου Χίου 1922-1924, με αριθμό εισαγωγής 43, ταξινομικό αριθμό 043

Μαρτυρίες

Μαρτυρία (απομαγνητοφωνημένη) Αργυρώς Αδαμαντίου Μαθιούδη το γένος Δημάκη

Νόμοι

Συνθήκη της Λωζάνης, 24-07-1923

Νομοθετικό Διάταγμα 25^{ης} Αυγούστου 1923, αριθμός φύλλου 238

Β. Βιβλιογραφία

Αθάνατος Κώστας, *Το εθνικόν κίνημα Χίου και Μυτιλήνης*, Αθήναι, 1923

Αλαμανή Έφη, Παναγιωτοπούλου Κρίστα, «Ο ελληνισμός της Μικράς Ασίας σε διωγμό. Η γενίκευση των διωγμών», *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., τόμος ΙΕ'

Αναστασάκος Σέφης, *Ο Πλαστήρας και η εποχή του*, τόμος Γ', εκδόσεις Επικαιρότητα, 2009

Ανδριώτης Νίκος, «Οι πρόσφυγες», *Ιστορία του νέου ελληνισμού 1770-2000*, 7^{ος} τόμος, *Ο Μεσοπόλεμος, 1922-1940*, Ελληνικά Γράμματα, 2003

Ανδριώτης Νίκος, *Το μικρό ταξίδι*, Αθήνα, Ναυτικό Μουσείο Οινουσσών, 1998

Αποστολόπουλος Φ.Δ. (επιμέλεια), *Η Έξοδος (τόμος Α')*. *Μαρτυρίες από τις επαρχίες των δυτικών παραλίων της Μικρασίας*, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα, 1980

Βαρλάς Μιχάλης, «Η διαμόρφωση της προσφυγικής μνήμης», *Πέρα από την Καταστροφή*, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, 2007

Βεντούρα Λίνα (επιμ.), *Μετανάστευση και κοινωνικά σύνορα*, Αθήνα, εκδόσεις Νήσος, 2011

Βερέμης Θάνος, *Ελευθέριος Βενιζέλος. Κοινωνία-Οικονομία-Πολιτική στην εποχή του*, Εκδόσεις Γνώση

Γιαννακόπουλος Γιώργος, «Η Ελλάδα με τους πρόσφυγες», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, 7^{ος} τόμος, *Ο Μεσοπόλεμος, 1922-1940*, Ελληνικά Γράμματα, 2003

Γιαννακόπουλος Γιώργος, «Οι Μικρασιάτες Πρόσφυγες στην Ελλάδα», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τόμος 9, 1992, σ. 283

Γιαννουλόπουλος Ιωάννης, «Η επανάσταση του 1922, η δίκη των Εξ και η Συνθήκη της Λωζάννης», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., τόμος ΙΕ'

Δαφνής Γρηγόριος, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, Ίκαρος, 1955

Δεσποτόπουλος Αλέξανδρος, «Η καταστροφή της Σμύρνης και το ξερίζωμα του Μικρασιατικού Ελληνισμού», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., τόμος ΙΕ'

Δημαράς Κ.Θ., *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Αθήνα, Ερμής, 1994

Hering Gunnar, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 2012

Hirshon Renee, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2006

Horton George, «The blight of Asia», *Ινστιτούτο Ιστορικών Μελετών*, Αθήνα, 1985

Ίντζες Μιχάλης Δ., *Ανατολικά της Χίου-Δυτικά της Σμύρνης. Η θρησκευτική και κοινωνική ζωή στη χερσόνησο της Ερυθραίας. 19^{ος} αιώνας-αρχές 20^{ου}*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2006

Καράβας Σπύρος, «Η προσφυγική ψήφος στο πολεοδομικό συγκρότημα της Αθήνας την περίοδο του Μεσοπολέμου», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τόμος 9, 1992

Κατσάπης Κώστας, «Αντιπαραθέσεις ανάμεσα σε γηγενείς και πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», *Πέρα από την Καταστροφή*, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, 2007

Κατσάπης Κώστας, «Το προσφυγικό ζήτημα», *Το 1922 και οι πρόσφυγες*, Αθήνα, Εκδόσεις Νεφέλη, 2011

Κόκκινος Γιώργος, *Το τραύμα και οι πολιτικές της μνήμης*, Αθήνα, Εκδόσεις Ταξιδευτής

Κοντογιώργη Έλσα, «Αποκατάσταση», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, 7^{ος} τόμος, *Ο Μεσοπόλεμος, 1922-1940*, Ελληνικά Γράμματα, 2003

Λιάκος Αντώνης, «Εισαγωγή. Το 1922 και εμείς», *Το 1922 και οι πρόσφυγες*, Αθήνα, Εκδόσεις Νεφέλη, 2011

Λούβη Λίνα, *Περιγέλωτος Βασίλειον*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» Ι.Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΥ & ΣΙΑΣ Α.Ε., 2002

Μακριδάκης Γιάννης, *10.516 μέρες. Ιστορία της Νεοελληνικής Χίου 1912-1940*, εκδ. Πελινναίο, 2007

Μαρωνίτη Νίκη, «Η εποχή του Γεωργίου Α'. Πολιτική ανανέωσης και αλυτρωτισμός», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, 5^{ος} τόμος, Ελληνικά Γράμματα, 2003

Μαύρη Βίβλος Διωγμών και Μαρτυριών του εν Τουρκία ελληνισμού (1914-1918), Κωνσταντινούπολη, Εκδόσεις Αρσενίδη, 1919

Μαυρογορδάτος Γιώργος, «Μεταξύ δύο πολέμων», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμος 7^{ος}, Ελληνικά Γράμματα, 2003

Μαυρογορδάτος Γ.Θ., «Το ανεπανάληπτο επίτευγμα», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 1992, τόμος 7

Μελαχροινούδης Δημήτρης Διον., *Η Καλλιμασιά της Χίου*, τυπογραφείο Έντυπο, Χίος, 2015

Μηνιώτης Μιχάλης, *Τα Μικρασιατικά*, Έκδοση εφορείας σχολείων Δήμου Χίου, Χίος 1987

Μονιούδη-Γαβαλά Δώρα, *Πόλη Χίου (1830-1940). Πολεοδομική εξέλιξη από τον τελευταίο αιώνα της οθωμανικής κατοχής στο ελληνικό κράτος*, Αθήνα, 2004

Ο Νικόλαος Πλαστήρας και η Χίος, έκδοση Μορφωτικού Συνδέσμου Βαρβασίου Χίου, Χίος, 2000

Πάλλης Α.Α., «Φυλετικές μεταναστεύσεις στα Βαλκάνια και διωγμοί του ελληνισμού (1912-1924)», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 1977, τόμος 1

Πεπονής Ιωάννης Αναστ., *Νικόλαος Πλαστήρας στα γεγονότα 1909-1945*, Αθήναι, 1948

Ρήγος Άλκης, *Τα κρίσιμα χρόνια 1922-1935*, Α' τόμος, Αθήνα, εκδόσεις Παπαζήση, 1995

Ριζάς Σωτήρης, *Το τέλος της μεγάλης Ιδέας*, Αθήνα, εκδόσεις Καστανιώτης, 2015

Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, *Ελληνική εξωτερική πολιτική 1830-1981*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της “Εστίας”, 2014

Σβορώνος Νίκος Γ., *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, εκδόσεις Θεμέλιο, 2007

Σεφέρης Γεώργιος, *Μέρες Α’*, Αθήνα, εκδόσεις Ίκαρος, 2019

Σπετσέρης Αντώνης (επιμέλεια έκδοσης), *Η Συνθήκη της Λωζάννης*, Εκδόσεις Παπαζήση

Σταματόπουλος Δημήτρης, «Η μικρασιατική εκστρατεία. Η ανθρωπογεωγραφία της καταστροφής», *Το 1922 και οι πρόσφυγες*, Αθήνα, Εκδόσεις Νεφέλη, 2011

Συρίγος Άγγελος Μ., *Ελληνοτουρκικές σχέσεις*, εκδόσεις Πατάκη, 2016

Τα πενήντάχρονα του ξεριζωμού 1922-1972, Έκδοσις της Ενώσεως Κάτω Παναγιάς, Αθήναι

Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, *Η Ελληνική Τραγωδία*, Αθήνα, Εκδόσεις Αντώνης Λιβάνης «Νέα Σύνορα», 1981

Τρεχαντζάκης Γιάγκος Χ., *Σμύρνη-Χίος. Μνήμες Φωτιά*, Αθήνα, 2007

Τσιρκινίδης Χάρης, *Επιτέλους τους ξεριζώσαμε. Η γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου, Θράκης και Μ. Ασίας μέσα από τα γαλλικά αρχεία*, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη α.ε.

Χατζηαντωνίου Κώστας, *Νικόλαος Πλαστήρας*, Εκδόσεις Παρουσία, 1999

Συλλογικοί τόμοι

Η Μεγάλη Ιστορία του 20^{ου} αιώνα. Ο Α’ Παγκόσμιος Πόλεμος, τόμος 2, Ελληνικά Γράμματα, 2002

Η Μεγάλη Ιστορία του 20^{ου} αιώνα, Μεσοπόλεμος. Δημοκρατίες και Ολοκληρωτισμοί, τόμος 3, Ελληνικά Γράμματα, 2002

Ιστορικό-Πολιτικό Συνέδριο για το Νικόλαο Πλαστήρα. Πρακτικά, Καρδίτσα, Έκδοση: Νομαρχία Καρδίτσας, 1994

5^ο ΣΥΜΠΟΣΙΟ «Η συμβολή των προσφύγων στην Πολιτική, Πολιτιστική & Οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας», Δήμος Νέας Ιωνίας Κέντρο Σπουδής & Ανάδειξης Μικρασιατικού Πολιτισμού, 25, 26 & 27 Νοεμβρίου 2011

Εγκυκλοπαίδειες

Η Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974. Τόμος τρίτος Α-Π, Δρούλια Λουκία - Κουτσοπανάγου Γιούλα (επιμ.), Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2008

Άρθρα

Βαρλάς Μιχάλης, «Η ανατομία της μικρασιατικής τραγωδίας», *Έθνος της Κυριακής*, τεύχος 18, Αύγουστος 2010

«Ιστορία του Έθνους. Οι ζωντανοί θησαυροί της Μικρασίας», *Έθνος της Κυριακής*, τεύχος 18, Αύγουστος 2010

Κουλούρη Χριστίνα – Βερέμης Θάνος, «Τι ήταν ο βενιζελισμός», *Το Βήμα*, 24-11-2008

Λούβη Λίνα, «Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας», *Η Μικρασιατική Καταστροφή 1922*, Alter-Ego MME A.E., 2010

Μακριδάκης Γιάννης, «Το ζήτημα της υγιεινής διαρρυθμίσεως του Φρουρίου», *Πελinnaίο*, τεύχος 31, φθινόπωρο 2004

Μαρή Δ. Γ., «Οι πρόσφυγες της Μικράς Ασίας στη Χίο», *Χιόνη*, τεύχος 7, 1992

Μελαχροινούδης Δημήτρης, «Οι πρόσφυγες στο δήμο Ανέμωννα», *Χιόνη*, τεύχος 7, 1992

Μπριλής Ιάκωβος, «Κληρικοί Μικρασιάτες Πρόσφυγες», *Φιλολογική Χίος*, τόμος 4^{ος}, Χίος 1995

Ριζάς Σωτήρης, «Οι εκλογές του 1950 και η ΕΠΕΚ», *Καθημερινή*, 27-10-2012

Ροδάκης Αθανάσιος Ι., «Ο δεύτερος διωγμός», *Χιόνη*, τεύχος 7

Διπλωματικές εργασίες – Διδακτορικές Διατριβές

Γιώτα Μαρία Κ., διδακτορική διατριβή με τίτλο *Η πολιτική ένταξη των προσφύγων του 1922 στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου (1922-1940)*, υποβληθείσα στο τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2005

Ρικανιάδη Άννα, Διπλωματική Εργασία με τίτλο *Η Μικρασιατική Κοινότητα της Χίου και οι απόγονοι της*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Επιβλέπουσα καθηγήτρια: Βασ. Χρυσανθοπούλου, Μυτιλήνη, Μάρτιος 2000

Διαδικτυακές πηγές

<http://dlib.statistics.gr>

<https://www.tovima.gr>

<http://www.e-demography.gr>

<https://www.wikipedia.org>

<https://www.mnimes.org>

<http://enosivourlioton.gr>

<http://www.et.gr>

<https://library.parliament.gr/Ψηφιακή-Βιβλιοθήκη>

<https://drasischioub.weebly.com>

<https://www.kathimerini.gr>

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Μαρτυρία 1: (παρατίθεται όπως την έχει καταγράψει ο εγγονός της, χωρίς επεμβάσεις, με τις υποσημειώσεις που έχει κάνει ο ίδιος)

«Το ‘22 το Σετέβρη εγώ ήμουν δέκα χρονώ, εγώ γεννήθηκα 11 Απριλίου του 1912 και ήφυγα στις 14 Σετεβρίου του Σταυρού μας εφέρανε στη Μυτιλήνη έδευτα τα θυμούμαι όλα .

Κι άμα ήρτανε οι Τούρκοι νάσου και ο Κώστας ο Ντάμπος - η μάνα του κι μάνα μου και του Νιόνιου και του Γκύλα του Κωστή η θεία μου το Φιλιώ ήτανε τέσσερις αδερφές - ήτανε αξιωματικός του Πλαστήρα. Λοιπόν ήρτενε σε ένα άλογο επάνω Γιώργη σαν να τον εβλέπω μπροστά μου. Ετρέχαμε όμως παιδάκια και χτυπά η καμπάνα ο Άγιος Δημήτρης⁵³³ και βγαίνουνε όλο το χωριό.

-Τήνε τήνε;

Για να δούνε ήτανε ίσα ίσα 1 Σεπτεμβρίου .

-Τήνε τήνε; Μαζεύτηνε όλοι.

- Ποιος είναι;

-Ο Κώστας ο Ντάμπος του Αντώνη ο γιός.

Μαζευτήκανε οι θείοι μου όλοι κοντά .

- Βλέπετε στη θέση που βρίσκομαι ακούτε τις κανονιές που πέφτουνε στα Αλάτσατα και Ρεισδере είναι ο Πλαστήρας στέκεται γιαμένα. Τούπα να σταθεί να σώσω το χωριό μη γυρέψετενε τίποτι με τα ρούχα που ήστενε. Είναι μισή ώρα δεν έχετενε περιθώριο νάμπετενε μέσα στο βαπόρι να φύγετενε. Πρόσφυγοι πρόσφυγοι τουλάχιστο να σώσετε τη ζωή σας.

⁵³³ «Η θαυμαστή εκκλησία του Αγίου Δημητρίου χτίστηκε το 1834 και είχε να επιδείξει το ανάγλυφο μαρμάρινο τέμπλο της , έργο του Τηνίου γλύπτη και τις ανάγλυφες εικόνες της, έργο του Καλυμνίου ζωγράφου Σακελλάριου Μαγκλή. Ο ναός ήταν τρισυπόστατος , με καμpanαριό ύψους 25 μέτρων με ρολόι και δυο καμπάνες . Στον αύλειο χώρο του ναού βρισκόταν και το κοιμητήριο του χωριού» Θεοφάνη Α. Σουλακέλλη: «Δημώδη Άσματα , Ρείς – Ντερέ, τραγουδισμένα από την οικογένεια του Σωτηρίου Μαυράκη», Κ.Α.Λ.Μ.Ε., Αθήνα 2002

Ποιος ήτανε ευτός ποιος που επέσανε να τον εσκοτώσουνε κι ήπιασε η θεία μου κι ήγκλινε το Δεσποινιώ εκείνης τα αδέρφια της είπανε:

-Εμείς θα τον εσκοτώσομε.

Εβγάλανε οι θείοι μου τα τουφέκια και του τα είχανε έτοιμα.

-Εσύ είσαι αρραβωνιασμένος και αγαπάς τη Χιώτισσα να πας στη Χίο κι όχι να μας λένε εμάς πρόσφυγοι και να πα παίρνουμε το μπουκαλάκι το λάδι να. Όχι όχι μας είχανε σκουπίδια να πάμε πάλι έτσι.

Είχανε πάει στο δεκατέσσερω είχανε φύει στο δεκαέξι γιατί ξαναγίνηκε διωγμός το 14 το Γιωργό τόφερε η μάνα σαράντα μερό και εμένα δυο χρονώ.

Ήντα ήθελε να κάμει ο Κώστας [Ντάμπος] ούτε η θεία μου ήρτε ούτε ο θείος μου . Μόνο λέει:

- Δεν πειράζει θα το μετανιώσετε είναι 3 η ώρα, θάρτουν οι Τσέτες, 7 η ώρα θα δείτε τον τουρκικό στρατό μέσα. Θα σας πάρουνε τις κόρες σας, θα σας σκοτώσουνε τους άντρες τα μωρά θα τα πνίξουνε μέσα στα πηγάδια [15 παιδάκια πνιγίκανε].

Βρε τίποτις γιουρούκι του κάμανε και φεύγει και μπαίνει μέσα στο παπόρι και λέει:

- Από το χωριό μου δεν το κούνησε κανείς .

7 η ώρα μπρόβαλε το στρατό, σηκώνονται οι θείοι σηκώνεται και η Δέσποινα . Η Δέσποινα ήταν ανιψιά της μαμάς μου ήτανε χήρα και δεν ήθελε να παντρευτεί. Ένα μήνα νιόπαντροι του αντρός της του κόψανε τα χέρια να του πάρουν το ρολόι και τα δαχτυλίδια ίσα ίσα που το θυμάμαι Κώστα τον ελέγανε του ανοίξανε ένα λάκκο και τον 'ρίξανε μέσα 28 – 29 χρονώ σαν τον άγγελο ήτανε .

Ύστερα να όλοι να του Ντάμπου τα λόγια. Μπήκανε με τη σημαία την τούρκικη και άλλού χτυπούσανε όπου είναι τα γυναικόπαιδα .Ύστερι οι θείοι μου να φωνάζουνε να κρυφτούνε όλες οι κόρες. Τότες η μητέρα μου του λέει του Σταύρου:

-Τι εκάμετενε βρε Σταύρο γίνεται πότε ένα παιδί πού έρχεται και σου λέ όσα εκάμαμε εμείς θα τα κάμουνε και ευτοί και χειρότερα, να φύετενε να σωθείτε επέσετενε όλοι να τον εφάτε.

Σαν μονολογώ εβράδιασε, ξημερώνει η άλλη μέρα του Θεού πάνε όλες οι κόρες τη νύχτα και τις κουβαλούσανε να τις πάνε στον Άγιο Δημήτρη - τον εβάζει ο νους μου - στα κατοικούμενα. Να δούμε αν θάμε καλά να πάω να τον δω στο Ρεισδερε τον εβάζει ο νους μου τον Άγιο Δημήτρη μεγάλη εκκλησιά κάτι σκάλες μαρμάρινες να ανήβεις επάνω. Οι Τούρκοι εγυρεύανε κοπέλες δεν εβρίσκανε ένας πάλι δικό μας για να κάνει να μην πω τον εδευτόνε τους ήπενε στην εκκλησιά. Ήρθανε οι Τούρκοι κάτω που να ξέρουνε πως έχει κατοικούμενα πάνω κι ο Άγιος Δημήτρης - όλη νύχτα τον ακούαμε η Μαριγύ τα πέταλα γύρω από την εκκλησιά-.

Ευτοί με κάτι κεριά εγυρεύανε εβρίσκανε κάτι παιδάκια κι άλλα μικρά, γέροι ηλικιωμένοι δεν εβρίσκανε καμιά κοπέλα . Το πρωί κατά τις 7 η ώρα πέφτει μια κανονιά μια χειροβοβίδα βγαίνει ο πατέρας μου τι να δει βλέπει τον ανιψιό του τον Μπέκο. Ήταν του αδερφού του παιδί κι μας ήλεε:

-Ο Μπέκος μας.

Ήτανε το ψεγάδι του αλλά είχε μαγαζί ήτανε πλούσιος Δημάκης . Και λέει το Κυριακούλι η μάνα μου:

-Σκοτώσανε τον ανιψιό μου και δεν εμπορούσα να τον ετραβήξω να τονε φέρω μέσα στο κοιμητήρι εκεί που βάζουνε τα κόκκαλα.

Πάει και ο πατέρας μου πά και ο θείος της Φιλιώς τραβά και εκείνος τον πατέρα του και τον αδερφό του εκείνος ήταν ίσαμε 50 χρονώ και ο άλλος παλικαράκι ίσαμε 19 χρονώ.

Σε κομμάτι βλέπεις κι ήρθανε τα άλογα και επήρανε είδηση πως οι κοπέλες είναι εδώ και θα πα να κάμουνε πάνω. Γυρίζει και λέει ένας:

-Το Σταύρο το Γιανίτσο τονε γυρεύει ένας.

Ήπενε το όνομά του τούρκικα απ' το Κερμεγάλεσι - ήτανε κοντά ένα χωριό τούρκικο - να του δόκει την κόρη του του τη γύρεψε πριν τον πόλεμο. Ήτανε 17 χρονώ εκείνη Μαριάνθη την ελέανε ήμοιαζε του πατέρα ήτανε όμορφη λεβέντισσα . Ευτός ήτανε στο καφενείο - είχε ο θείος μου- κι επήε και την είδε και είτε θα την κάνω χανούμα αλλά πλούσια και είτε ο θείος μου και δεν τον βάζω στη σούβλα να τον εγυρίσω μόνο θα του δόκω την κόρη μου . Ευτός λέει να η ώρα που θα πάω να του την πάρω.

Θα αρρώντας να ‘κούσει ο θεός μου εκείνος ήβαλενε την πόστα μπροστά να κατήβουνε οι κόρες όλες μάνι μάνι από το τοιχογύρι του νεκροταφείου σωρός κουβάρι στη θάλασσα, τους είπε:

-Να πάτε να πνιγίτενε να μην σας αγγίξει τούρκικιο χέρι .

Λέει ο θεός μου:

-Τη κόρη μου οπωσδήποτε θα την εσκοτώσω εγώ δεν θα ρίξω πιστολιά αλλά με το ίδιο μου χέρι γιατί αυτός θα το πατήσει γινάτι θα φά τα βουνά για να μου την πάρει .

Λέει ο Σταύρος ο αδελφός μου:

- Θείε μην την σκοτώσεις.

Ήτανε παιδάκι ο Σταύρος του 8 [1908] από τα 8 στα 22 δεκατεσσάρω χρονώ.

-Εγώ θα πάω να την πνίξω.

-Μου δίνεις το χέρι σου;

-Ναι.

-Και την Μαριγί;

-Ναι.

-Όλες ή καμιά για έχε το νού σου γιατί θα καθαρίσω εσένα.

Πετά από το τοιχογύρι τη Μαριγί [την αδελφή μου] ο Σταύρος, η Μαριάνθη ήκουε τις τουφεκιές κι ενόμιζε πως ευτός την εκυνήγανε εγρηγόρεψε και επήε και ώσπου να πά ο Σταύρος την είχε η θάλασσα βγαλμένη όξω κι ύστερι ήνοιξε ένα λάκκο και τη θάψανε.

Κι ήλεε ο Σταύρος καμμιά φορά της μάνας μου:

-Βρε μάνα λέει η θάλασσα εγέμισε μαλλιά.

Μες το Ρεισδερε ήτανε η πρώτη . Επνιγίκανε γιατί επήανε πολλές καμμιά δεκαριά οι άλλες ήβγανε.

Οι Τούρκοι ύστερι πιάσανε τα βουνά είδανε εμάς. Κι εμείς ελέγαμε πως σφάζουνε κι κείνο την φασαρία την ήκαμε ο θεός μου και λέει το Αγγελικώ:

-Που θα πάμε θα μας σκοτώσει ο αδερφός μου .

Και λέει ο πατέρας μου:

- Μπρος θα ακολουθήσεις εμάς.

Ετράβανε εμένανε ο πατέρας μου ετράβανε η μάνα μου το Γιωργό μας επήνε στο βουνό κι ύστερι οι Τούρκοι εβάλανε φωτιά εν είχαν ανάγκη να τρέχουνε εβάλανε φωτιά να μας κάψουνε.

Ηθέλοντας και μη Γιώργη εγυρίσαμε όλοι και πήαμε μπροστά τους και σταθήκαμε .

-Μπρος Γκιαούρηδες.

Μας εβάλανε σε μια γραμμή από το Ρεισδερε στα Αλάτσατα στην Αγιά Τριάδα να χτες ήκουα τη Μαρία πούρτενε κι ήλεγε για την εκκλησιά στα Αλάτσατα. Και άμα επήαμε στην Αγιά Τριάδα μας εβάλανε μέσα και εψάχνανε γυναίκες αλλά με το που μας εβάλανε στο στενό για να δούμε και να καταλάβουμε ένα παληκάρι αμερικάνος τα άντερά του πάνω στο μαχαίρι μες στην κοιλιά του, μια κοπέλα το κεφάλι της κομμένο και πεταμένο δήθεν δείτε έχετε το νου σας προσέχετε.

Ο πατέρας μου και οι θείοι οι Γιανίτσηδες λένε:

-Θοδωρή πάμενε δεν γλιτώνομενε χαθήκαμενε .

Δεν επεράσανε δυο ώρες λένε:

-Οι άντρες όλοι.

Μόνοι κάτι γέροι αφήκανε - και τις βάλανε να πάνε στη Σμύρνη να πα πολεμάνε [κάτεργα]. Και εκεί όποιος εδίψανε και επήνε να πει νερό ... ώσπου και οι θείοι σκοτωθήκανε κι ήχασε η γιαγιά εκεί τρία αγόρια [ο πατέρας ήτανε άρρωστος και δεν τον επήρανε] τέσσερις γαμπροί, το Μήτσο, το Γιώργη, εννιά ήχασε παιδιά εγγόνια στο δρόμο εσκοτωθήκανε μας εμείς δεν το ξέραμε.

Και μεις μας είχανε ένα πηγάδι κι είχενε και λίγο νερό . Ήτανε πνιγμένα τα παιδάκια μέσα πεθένανε και τα ρίχτανε μέσα στο ξεροπήγαδο που να τα πάνε.

Και μας βγάζουνε από την Αγιά Τριάδα και μας πάνε παρακάτω καλήωρα από τον Άγιο Μάρκο στην Ερυθιανή σε άλλη εκκλησιά. Έδεκει πια μέχρι την παραμονή του Σταυρού τότε αποφασιστήκαμε και εμείς ότι

-Τουλάχιστον τα πηγάδια εγεμίσανε που θα τα πάμε ήλεγε της αδερφής μου της Μαριγής .

-Και να χω λε και τούτη που δεν καταλαβαίνει [το Αγγελικώ] ήμπενε ο Τούρκος μέσα και εφώναζε κι ήλεε εκείνη ήντα επεθάνανε και επνιγίκανε τα πιο μεγάλα . Και την είχε και κουρεμένη πρώτο νούμερο άσχετο πως. Είναι να μην την βλέπουνε; Ήτανε κομμάτι ξέρεις τι ... ήταν και μικρή 22 χρονώ .

Της Βασιλείας [Γιανιτσάκη του Σταύρου η μάνα] η αδερφή η Μαριγίτσα - θαρρώ πως την εβλέπω- την εκάμανε μαξιλάρα. Ένα σεντόνι και την εκάμανε μαξιλάρα και εκοιμούμαστε επάνω της. Κι ήλεε η μάνα μου του Δεσποινιού της κουνιάς του Ανέστη της πεθεράς:

- Έχε το νου σου μην νοματήσεις τούτο το Αγγελικώ θα το πει εδωνά θα το κούσει ευτός ο ρουφιάνος και θα το πει μόνο για όνομα του θεού.

Την παραμονή του Σταυρού έτσι απόξω που καθούμεστενε ήρτενε η μάνα και μας ήβρενε.

- Βρε αδερφή ήπενε της θείας μου της Μαριγώς του Νιόνιου της μάνας και που να τα θάψω και που δεν είχαμε ούτε νερό να βάλουμε στο στόμα μας ούτε ψωμί .Ένας Τούρκος τέλοσπάντων κι άς είν'και Τούρκος είχε κουραμάνα ψωμί στρατιώτης κόβει μια μεγάλη φέτα δυο και όπως ήμεστε μια του Γιώργη . Εμείς θωρώντας να δούμε το ψωμί ελωλαθήκαμε . Εμείς εφάαμε Γιώργη επρολάβαμε - που εβουτήσαμε αντιδωρο- . Εκόψανε και ένα κομματάκι κι εδώκανε και ευτής της εξαδέρφης μου της Μαριγώς που ήτανε κουρεμένη ...

Εν επέρασε μισή ώρα άντε λέει εσείς γκιούρηδες πάτε στην Ελλάδα χάντε μπρος. Έδεκει την ώρα η μητέρα μου η θεία μου η Φιλιώ και οι τέσσερις εγονατίσανε - για αυτό σας λέω δεν πιστεύετενε - και λένε:

-Εσταυρωμένε μου όπου βρίσκεσαι σώσε τα παιδιά μας σώσε κι εμάς και νάρτομε σ' όποιο βουνό να'σαι να τρέχουνε τα ποδάρια μας αίματα.

Επήανε κι τέσσερις εδώ στο σταυρό πούναι στους Αγιούς Πατέρες τα ποδάρια τους ετρέχανε μες στα αγκάθια αίμα τόχανε τάξιμο .

Και τις βγάλανε την μητέρα μου με κάτι γέροι και τις πηγαίνανε με το κάρο στο Τσεσμέ. Τη μάνα λέει τη φήνομε λέει ευτός που μας ήδοκε το ψωμί. Οι γέροι όλοι τις πάνε με το κάρο, ήρτε Εγγλέζικο παπόρι και σας παίρνει τώρα.

Και μας βάζουνε γραμμή και πάμε στον Τσεσμέ τον Άγιο Χαράλαμπο θαρρείς πως τη βλέπω την εκκλησιά και πατούσανε τα άλογα και κατουρούσανε πρέπει και θάπεφτε και νερό έδεκει σκοτωμός να βρέξουνε Γιώργη ένα μαντηλάκι να μας βρέξουνε τα χείλια μας ολονώνε. Να ήντανε οι πόλεμοι πιο καλά να ρκετε να σκοτώνεσαι ήντα να'ναι εκαήκανε η μανάδες μας ... και μας εσκουπίσανε και μας βάζουνε στην εκκλησιά. Ύστερα ήρθανε οι Εγγλέζοι εν εμπόριε κανείς να κινηθεί μας μετρούσανε εκατό εκατό μας πέρνουνε και μας πάνε στη Μυτιλήνη .

Της μητέρας μου δεν της ήρεσενε η Μυτιλήνη της ήρεσενε η Χίος, ξέρεις πως ήταν όλα κλειστά τα σπίτια δεν ήβγαινε ένας χριστιανός να δόκει ένα ποτήρι νερό. Σκληροί οι Μυτιληνιοί η μάνα μου τόλεγε. Επήανε και εφέρανε γαλέτες σαν παξιμάδια και τυράκια. Λένε οι κόρες:

-Τώρα Κυριακούλι που θα πάμε δεν θα βγει κανένας χριστιανός να μας φέρει ένα κομματάκι ρούχο να αλλάξουμε να μας δόκουνε ένα κομματάκι ψωμί ένα ποτήρι νερό.

Λέει η μάνα μου:

-Σταθήτενε τώρα, ήταν έξυπνη γυναίκα «Σαν την άμια Κυριακούλα ούτε ήβρα ούτε θάβρω», λέει η Δέσποινα. Είχε το πάπλωμα , της Κικής τόχω δοσμένο έχε το νου σου της είπα είναι της μάνας μου και το κρεβάτι είναι λέω προσφυγίστικο είναι από τη Μυτιλήνη το αγόρασε η μάνα μου. Το τραπέζι πούχει η Κική και το κρεβάτι είναι της μάνας μου του 1922. Ξηλώνει το πάπλωμα βάζει το χέρι της τραβά ένα τουλουπάνι βγάζει μπαγκανότες και λέει και το Μαριγώ:

-Κι είχαμε κι εμείς μα φοβηθήκαμε .

-Δεν ήκοψε το μυαλό σου, λέει.

Κι ήβγαλε κάτι τούρκικα Λοίζια, ε, ήδοκε εκείνώνε μα πόσα ήθελες να τους δόκει.

-Πάρτε από μια ρόμπα κι ένα ζευγάρι παντόφλες.

Ήταν τέσσερις είχανε και παιδιά.

Η μάνα μου είχενε εμένανε το Γιώργη και το Αγγελικό τα δυο λέει χαθήκανε. Ηθάριενε η μάνα μου πως ήτανε πνιγμένα ο Σταύρος με τη Μαργί.

-Εγώ λέει πριν φύγω εξήλωσα το πάπλωμα και τα βάλα μέσα.

Ήβαλενε ένα χτένι μια βελόνα και τα λεφτά.

-Όπου βρεθώ να σώσω τα παιδιά.

Κι έτσι σε τρεις μέρες μας βγάλανε. Λέει η μάνα μου:

-Εμείς θα πάμε στη Χίος.

Μας εφέρανε εδώ ήρταμε στο σπίτι της Δροσιάς του Κακαρούκα που κατηβαίνεις στου Τσαμπλάκου στη γωνία. Έδεκει εκατάσαμε, τρέζανε ο Άγιος Μάρκος δεν μπορώ να πω.

Εθυμούντανε τη Μαριγί και το Σταύρο ο παπα Μάρκος όλοι τους θυμούντανε από την πρώτη φορά το ' 14 .

-Ε τα άλλα πού είναι;

-Λείπουνε κάποιοι λέει η μάνα μου. Πνιγίκανε εκείνα, τον άντρα μου τον εσκοτώσανε και τα τρία ήφερα.

Δεν επέρασε καμιά δεκαριά μέρες έρχεται ο παπα Μάρκος λέει:

-Άμια Κυριακούλα θα σου πω ένα χαρούμενο.

-Ήντα θα μου πεις τα παιδιά μου μπορείς να τα φέρεις πίσω που είναι τώρα χαμένα δυο χρόνια πάνε .

-Τα παιδιά βρεθήκανε ξέρεις πού ήτανε στην Κρήτη. Από τη Κρήτη πήανε στον Πειραιά κι από κει τους ήκαμε ο κουνιός μου ο Νικολής ο Βολίκας της παπαδιάς ο αδερφός τα ναύλα τους, τους εψούνισε και τάστειλε στη Χίος. Και ξέρεις που τάδε; Τη Μαργί εγνώρισε από τον πρώτο διωγμό. Εκείνοι τάχανε μες στο τσαντίρι όλοι τις πρόσφυγοι στη Κρήτη και από το τσαντίρι τα βγάλανε να πα να πάρουνε γάλα. Εφτός καπετάνιος ήβγαινε όξω που 'χενε δουλειά για το Λιμεναρχείο περνώντας είδενε. Βρε παιδιά λέει μιανού ναύτη για να πα να δω γιατί κάποτε και εμείς είχαμε κάτι απ' το Ρείσδερε . Δημάκη λέει μια οικογένεια και Γιανίτσου και Νιονάκη για να πάω να δω ίσως υπάρχει κανένας ;

Κι έτσι που ήβλεπενε και επηένανε ήβλεπε καλά καλά λέει:

-Μα τούτοι η Μαργί της άμιας Κυριακούλας το κοριτσάκι.

Εκείνη πάλι ήτανε του 1902 πόσο χρονώ ήτανε; Είκοσι χρονώ .

-Τούτη η κοπελίτσα είναι η Μαργί, ο άλλος είναι το Σταύρος.

Τα γνώρισε εκείνος επήε κοντά τους τα αγκάλιασε τα φίλιε αφοῦ ήκλαινε . Λέει:

-Έννοια σας μη φοβούστενε θα σας πάρω εγώ τώρα στον Πειραία κι από το Πειραία στη Χίος

- Μα δεν έχουμε ούτε μάνα ούτε πατέρα χαθήκανε σκοτωθήκανε.

Όπως εθεωρούσαμε εμείς εκείνοι.

Τα ντύσε τους εψώνισε παπούτσια ρούχα δυο φορεσιές εσώρουχα τα πήρε στον Πειραία κι αποκεί τους κόβει τα εισιτήρια με το παπόρι και λέει για τον Άγιο Μάρκο ήτανε μεγάλα παιδιά.

-Εσείς θα ζητήσετε κάρο.

Λέει η Μαργί:

-Εγώ τον Άγιο Μάρκο τονε ξέρω απ' τα Καστέλικά απ' το νοσοκομείο θα τραβήξομε για τον Άγιο Μάρκο.

- Άντε μπράβο Μαργί ξέρεις το χωριό μας άντε.

Κι ήρτανε και πήανε στου παπα Μάρκου και τάχε χωσμένα να της κάμει έκπληξη της γιαγιάς

-Κι ύστερι πια ετακτοποιήκανε και εδούλευε ο Σταύρος και εδούλευε κι η μητέρα μου ξερό ψωμί χλωρό δεν μας ήφηκενε εμένα και την Μαργί την αλήθεια να πω. Τότες της είπανε να πάνε στον συνοικισμό και επιάσαμε εγώ και το Γιωργό και κλαίάμε λέει κι εκείνη:

-Να κλαίνε τα παιδιά μου αφοῦ δεν θένε να φύγουνε από τον Άγιο Μάρκο.

Δεν επήε στο συνοικισμό.

Ύστερα ήρτενε ο Λευτέρης και λέει:

-Γιαγιά δεν επήρες αποζημίωση όποτε καμμιά φορά δεν ξέρεις θα πάρεις μια κατοικία για την αποζημίωση του χωριού σου.

Και πήρα εγώ στα πόσα χρόνια -στο χρόνο που πέθανε- επήρα το σπιτάκι και εγκατασταθήκαμε εδώ και η γρια καμμιά φορά τόλεγε:

-Πρόσφυγας.

Ύστερα η καμένη είδε το γιό της - τούτο δεν ήτανε τίποτε όσο ήταν του Σταύρου- την ήκαψε. Περάσαμε πολλά τα θυμούμαι ευτά όλα και τώρα να μ' αφήκεις στο Ρεϊσδερε να με πας όμως στα Λίτζια⁵³⁴.

Λέει η Μαριγί:

-Θυμάσαι όμως και το ξύλο που 'φαγες;

-Πως δεν το θυμάμαι.

Θάμουνε οχτώ χρονώ επηένανε στα Λίτζια να κάνουνε μπάνιο πίσω εγώ. Ήτανε θερμά λουτρά πηγές κι είχε κι ο πατέρας μου χωράφια πηγαίνανε και κάνανε κι από το Σμύρνη και από τη Χίο και τώρα. Επήγαινε και εγώ που ήμουν κοριτσικάκι ο ήλιος εβασίλευε κι εγώ στα Λίτζια να πηγαίνω πλακώνει ο πατέρας μου που σε πονεί και που δεν σε πονεί κι άλλη φορά άμα σ' αρέσει άμε στα Λίτζια.

Στο βόρειο μέρος του Αγιού Δημητρίου θα δεις ένα σπίτι που κρέμονται οι τέσσερις τοίχοι αλλά θα δεις μιαν οξώπορτα σαν του Μαργαρώνη θα δεις κάτι κόρδες σαν το τραπέζι ...

Από κει που βγαίνουν οι γούνες τα παρτά καταγόταν ο πάππους το Δημάκη. Ήταν πλούσιος αλλά οι γονείς του δεν τον εφέρανε στο Ρεϊσδερε . Στην Καστοριά έγινε μια σφαγή , το λοιπόν ήτανε μονοπαίδι, οι Τούρκοι σφάζανε τον πατέρα, τη μάνα κοπέλα και το παιδί δυο χρονώ το άρπαξε ο θείος του. Ρίζανε το μωρό σε ένα ντρουβά [δισάκι] πήρανε και ένα γκαζοτενεκέ χρυσό - είχε και ο αδερφός του αλλά είχε και ο πάππους γιατί ήταν οι γονείς του πλούσιοι- και φύγανε.

Τούπε ένας:

-Δημάκη που πάς;

⁵³⁴ «Στο μυχό που σχημάτιζε η Πούντα – το ακρωτήριο - βρίσκονταν ιαματικές πηγές , οι οποίες ονομαζόνταν « Σίφουνα Λίτζια» και ήταν προέκταση των πηγών των Λιτζιών. Τα Λίτζια (τούρκικη λέξη = πηγή) , με έξι πηγές από τις οποίες ανέβλυζε καυτό νερό, έγιναν γνωστά λόγω των θερμών ιαματικών τους πηγών από το 1776 , όταν οι Γενοβέζοι έκτισαν εκεί λουτρά. Σιγά σιγά έγιναν διάσημα από τις περιγραφές γιατρών, λογίων , βοτανολόγων και άλλων ειδικών, επειδή τα νερά τους είχαν θεραπευτικές ιδιότητες και ήταν κατάλληλα για λουτροθεραπείες.» Θεοφάνη Α. Σουλακέλλη: « Δημώδη Άσματα , Ρείς – Ντερέ, τραγουδισμένα από την οικογένεια του Σωτηρίου Μαυράκη» , Κ.Α.Λ.Μ.Ε., Αθήνα 2002

«Η θεραπευτική αξία των θειούχων αυτών πηγών ήταν γνωστή αφού σύμφωνα με την παράδοση Αιγύπτια βασίλισσα , που υπέφερε από σοβαρό νόσημα είχε γίνει καλά, μετά από θεραπεία στα Λίτζια.» Μαθιουδάκη – Δραγασάκη Μαρία: «Μνήμες Μικρασίας» Ιεράπετρα Κρήτης 2001

-Σώθηκα λέει εκείνος αλλά δεν θα σταθώ ούτε στη Σμύρνη ούτε στα Βουρλά έχω ακούσει ότι το Ρεϊσδере είναι πολύ ωραίο μέρος και θα πάω εκεί με τη γυναίκα μου, Εκείνος δεν είχε παιδιά. Έρχεται στο Ρεϊσδере και αγοράζει χίλια πρόβατα και ένα . Ήταν από τους πρώτους στο χωριό εγκαταστάθηκε εκεί μεγάλωσε το παιδί επαντρεύτηνε επήρνε τη γιαγιά μου την Αργυρώ κι ήκαμε έξι αγόρια και μια κόρη. Το λοιπόν παντρευτήκανε τα παιδιά όλα κι είπανε πάππου δεν θα μας μοιράσεις. Λέει:

-Άμα θάρτει η ώρα που θα πεθάνω θα σας μοιράσω τώρα δεν σας μοιράζω.

Πέθανε 115 χρονώ. Όταν έφτασε τα 105 τα 106 δεν εμπορίενε πια να πάει στη δουλειά που βλεπε τα παληκάρια κι αρμέγανε να κουβαλάνε τα τυριά τις κοπανιστές τόνα τάλλο. Ένας από τους έξι είπε :

-Εγώ θα του μιλήσω κι ήντα ό,τι βρέξει ας κατεβάσει.

Και ξέρεις ποιος ήτανε του Κατερνού ο πεθερός ο θεϊός μου το Δημητρώ ήταν το πρώτο παιδί. Λέει:

-Πάππου.

-Σ' ακούω, λέει εκείνος.

-Τι θές παιδεύεσαι να κουβαλός δεν μας τα μοιράζεις, πόσα θα μας πέσουνε, δώσε μας τα ο καθένας να' χει τα δικά του.

- Εγώ με ο τσέλιγκας, εγώ ο καπετάνιος άμα θάρτει να με πάρει λέει ο Χάρος θα αναλάβετε εσείς και τα λεφτά και θα σας τα μοιράσω.

Μια πρωινή εχιόνιζε λέει ο πατέρας μου:

-Δεν σηκώνεστε απόψε είδα άσκημο όνειρο. Μπα και δεν μπορεί ο γέρος;

Λέει του η μάνα μου:

-Εκείνος ήτανε σαν δράκος εχτές το βράδυ και δεν μπορεί;

-Άκου που σου λέω είδα άσκημο όνειρο, είδα ένα σκύλο μαύρο όξω από την πόρτα κι ήρθε κοντά μου και με 'δε τραβήχτηκε ούτε με δάγκασε ούτε μίλησε. Δεν θέλω να χαλάσει η καρδιά του μα να μοιράσει δίκαια.

-Κι ήβρασενε η γιαγιά το γάλα, επήρε το κανάτι κι επήγε κι ανοίγει την πόρτα κι εκείνος εκάντανε στο τζάκι.

- Πρωί ήρτες Κυριακούλι.

-Μ 'στείλε ο Θωδορής να σου φέρω λίγο γάλα όξω ο καιρός χιονίζει να μην κρυώνεις.

-Για πες τους νάρτουνε όλοι εδώ δεν πιστεύω να πήανε όλοι στο βουνό σήμερα ο καιρός δεν είναι καλός.

-Ένας επήε μόνο ο Κωσταντής να δει για τα ζα μην εγεννήσανε.

-Θα κατέβει κι ευτός ας έρτουν οι άλλοι μόνο η κόρη δεν θάρτει.

Επήα και τόπα του πατέρα σας ήπιασενε κι ήκλαινε ο πατέρας θα πεθάνει.

- Είδες που στο πα καταλαβαίνει τον εαυτό του.

Μαζευτήκανε τα παιδιά.

-Τώρα που ήσαστενε όλοι είναι 1000 τα πρόβατα είσαστε 6 ξέρετε πόσα θα πάρετε ο καθένας, όσο για τα ζώα έχει και μικρά έχει και μεγάλα εγώ θα σας τα διαμοιράσω κατά πως θα πέσει του καθεμιανού.

-Του Δεσποινιού δεν θα της δώσεις τίποτα;

-Το Δεσποινιώ είναι προικισμένη μες στα Δημάκια δεν χωρά να πά στα Μπαριάμικα τις ήδοκα Λοίζια πολλά, η περιουσία η μισή που αγόρασε κι ήκαμε είναι δικιά μου. Το δε ένα που πομένει το πρώτο πρόβατο το καλό θα το σφάξεις εσύ Θωδορή λέει του πατέρα μου. Θα πας σε τέσσερα σπίτια που θα σου πω εγώ που είναι φαμέλιες που είναι φτωχοί και δεν έχουνε να το κόψεις εις τέσσερα και να τους το μοιράσεις. Είναι αυτό που πρωτοπαίρνεις και ύστερις το δίνεις.

Πιάσανε κι κλαίανε ευτοί συγκινηθήκανε με το γέρο. Όπως εκαθότανε στο τζάκι τον επήρενε. Σκέψου 115 με λογική εμοίρασε.

Πριν πάνε μέσα επήανε και εφέρανε την κόρη την φωνάξανε ήτανε κοντά. Τις ήδοκε χρυσό.

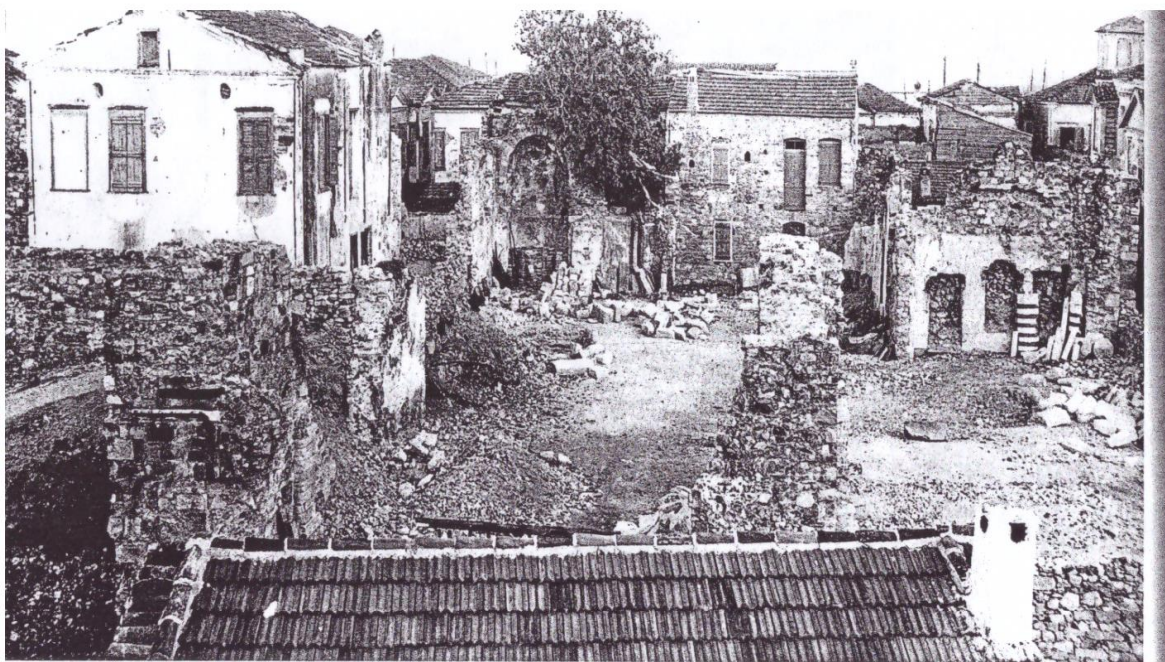
Η μητέρα μου ήτανε 7 αδέρφια τέσσερις κόρες και τρεις γιούς εμένανε όλοι στο Ρεισδερε και οι αδερφές και τα αδέρφια.

Εκείνοι οι θείοι είχανε καφενείο. Στολίζουντανε μόνο και συριανίζανε το Ρεισδере και πηένανε στη Σμύρνη και στα Βουρλά. Το σπίτι τους ήτανε γεμάτο. Εκείνοι ήτανε μόνο λούσο και συριάνι, ήθελε να πάνε να βγάλουν λαθραία είχανε καπνά τότες κοντραμπάντο⁵³⁵. Τέτοια πράγματα για αυτός η αδερφή μου το Αγγελικώ τους ήβλεπε όλη μέρα με σαλβάρια, σφαίρες, πιστόλια και τουφέκια⁵³⁶.

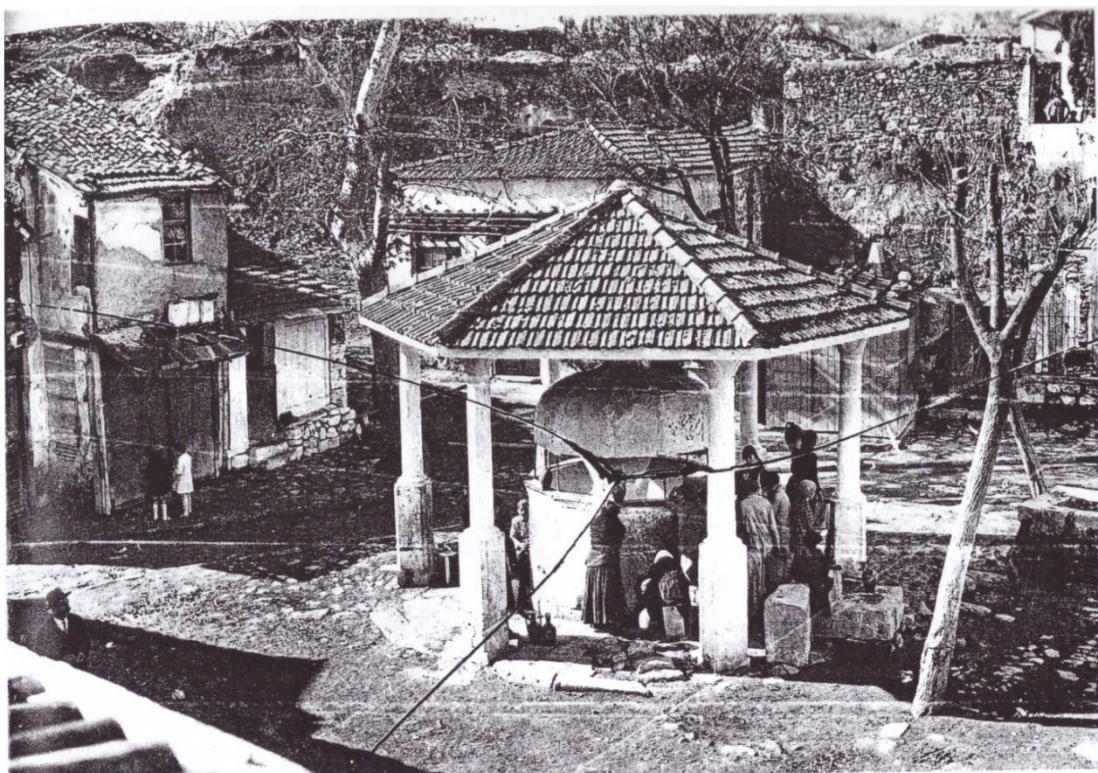
Όταν τους βλέπανε στη Σμύρνη οι Τούρκοι τους φωνάζανε Γιανιτσάκης. Ντάρμας ήταν το επίθετό τους αλλά όταν οι Τούρκοι είδαν τον πατέρα τους τόσο αψηλό, τόσο παληκάρι λέει «πά πα τούτος λέει Γιανίτσαρος» και καλά παλικάρι και έτσι τους εσβήσανε το επώνυμο Ντάρμας».

⁵³⁵ «... Στους Ρεϊσντεριανούς το λαθρεμπόριο τους το έμαθε κάποιος καπετάν Νικολής από το Αϊβαλί. Αυτός είχε έρθει στο Ρεϊς – Ντερέ και άνοιξε ένα μεγάλο καφενείο. Μα τι καφενείο με τα ούλα του. Σ' αυτόν λοιπόν κάποιοι Ρεϊσντεριανοί του έδιναν λίρες και αυτός από τη Σύρο τους αγόραζε όπλα , καπνά, τσιγαρόχαρτα και τορπίλια για να σπάνε τις πέτρες. Κατόπιν αυτοί τα πουλούσαν και στους Χριστιανούς και στους Τούρκους. Κάποιοι όμως Χριστιανοί που δεν συμφωνούσαν μ' αυτό, πήγαιναν ως μισθωτοί για λογαριασμό της εταιρείας Regie (ήταν οι εταιρεία που επόπτευε την εξαγωγή του καπνού) και κυνηγούσαν τους λαθρέμπορους. Αυτοί λεγόταν Κορτζήδες. Κάθε μέρα σχεδόν είχαμε τέσσερις με πέντε νεκρούς από τις μάχες αυτές. Μα τι να το κάνεις οι Τούρκοι δεν έβαζαν αυστηρούς νόμους , για να ξεκληριζόμασταν εμείς οι Χριστιανοί... [πληροφορητής ο Αντώνιος Παπαϊωάννου, Κ.Μ.Σ., Φάκελος Ι 67]

⁵³⁶ Είναι γεγονός ότι για να εισέλθει στο χωριό Τούρκος φορατζής ή κολτζής [ένοπλος φρουρός της εταιρείας Regie, του τούρκικου μονοπωλίου καπνών] έπρεπε να συγκροτηθεί ειδικό στρατιωτικό απόσπασμα για να τους προστατεύσει. Σχετικό δίστιχο αναφέρει: «Ποιος λεβέντης σαν και μένα κατεβαίνει στο ταρσί με κουμπούρια δυο στη μέση και αργυρό σπαθί»



Εσωτερικό του Κάστρου της Χίου



Η Κρήνη του Κάστρου της Χίου

(φωτογραφικό από τα αρχεία Γ. & Μ. Χωρέμη, Μουσείου Μπενάκη)